अथ संस्कारकौस्तुभप्रारंभः॥

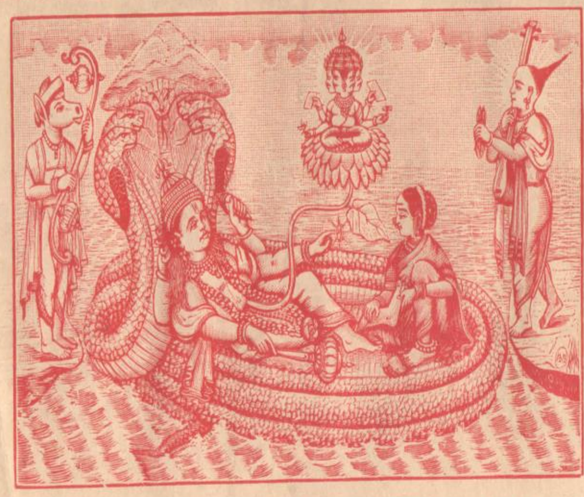

संस्कारकौस्तुभप्रस्तावना—

नत्वाश्रीकुलदेवतामिहमहालक्ष्मींगणेशंगिरंदत्तात्रेयमहस्करंरवळनाथंजन्मदौचासकृत् ॥ येषांसंस्मरणंहृदाप्रणतयोमूर्ध्नो
खिलार्थप्रदावक्ष्येहंकिमपिप्रशस्तिसदृशंप्रास्ताविकंकौस्तुभे ॥ १ ॥ सर्गस्थित्यंतहेतुर्निरुपमविभवोधर्मधामप्रदीपःश्रीशःश्री
वत्सदेशेवहतियदनिशंकौस्तुभंवैजयंत्या ॥ तन्नाम्नाचेन्निबंधानहमपिकरवाण्यादरेणध्रियासुर्विद्वांसःकंठदेशेष्वितिननुकृत
वान्कौस्तुभान्ग्रंथकारः ॥ २ ॥ क्लिष्टैर्यैर्वरिवस्ययागुरुकुलेविद्यानवद्यार्जिताग्रंथाःसंग्रथिताअतर्क्यविषयालौकिकभव्यै
षिभिः ॥ तत्तद्विप्रतिषिद्धभूरिवचसामार्षागमानांकृतंयुक्त्यैकाधिकरण्यमस्त्वविरतंतत्पादयोर्मच्छिरः ॥ ३ ॥ भव्यैःशबर
कुमारिलमंडनभवदेवपार्थसारथिभिः ॥ जैमिन्यब्ध्युत्तरणेऽनातरपोताःकृतानमस्तेभ्यः ॥ ४ ॥ धर्मेप्रमाणंविधिभेदशेष
प्रयुक्तिपूर्वापरताधिकारान् ॥ ऊहातिदेशावथबाधतंत्राण्यालोडयद्भ्यःसततंनमोस्तु ॥ ५ ॥ शाब्देनिष्ठाःसंतुवान्यत्रयशास्त्रे
यैर्मीमांसाल्पापिनोशीलिताचेत् ॥ सिद्धंतेषांजैमिनीयोपरोधेवादास्फूर्तेरस्तिवाचंयमत्वम् ॥ ६ ॥ नास्थानेकरवापिचापल
मिदंनाप्रस्तुताशंसनंग्रंथेऽस्मिन्विलसंत्यहोप्रतिपदंमीमांसकीयागिरः ॥ यत्कर्तुर्जनुपाव्यराजतमहामीमांसकानांकुलेतन्मा
हात्म्यविलेखनंबुधमनस्तोषायभूयान्नकिम् ॥ ७ ॥ संस्कारकौस्तुभनिबंधमनंतदेवोऽकार्षीदनल्पधिषणोललितप्रयोगम् ॥
पृथ्वीसुराःसमवलोक्यमतिप्रकर्षंलोकातिगांकृतिमिमांप्रशशंसुरुच्चैः ॥ ८ ॥ प्रायोवैदिकयाज्ञिकेष्वविदितोनैवास्त्ययंकौ

स्तुभोयंपीठेपुरतोनिधायबहवःकर्माणिकुर्वंत्यपि ॥ मीमांसापरिक्लृप्तनिर्णयमिमंतज्ज्ञैकवेद्यंपुनश्चित्रंतत्परिशीलनादिकमृते
धन्याःप्रयोगोद्धुराः ॥ ९ ॥ आस्तांतन्निगदेनयेत्रविषयेनित्यंसमीहायुतास्तेप्यत्यंतदुरूहताद्यभिहताःकृच्छ्रेणचोदासते ॥
संत्येवात्रतथांकितेषुबहवोवर्णाधिकन्यूनताव्यत्यासत्रुटयोह्यनर्थघटकादुर्वेद्यताहेतवः ॥ १० ॥ ग्रंथाद्ग्रंथपरंपराविलिखना
दास्तेक्वचिल्लेखकाःसंत्यज्ञाःप्रतिपूरुषंसहभवौस्तोयत्प्रमादभ्रमौ ॥ एवंदुःस्थनिबंधमुद्रणकलेयंसार्थवाहोद्धृतामुद्र्यंतेस्ततंकथं
चिदपितेशुद्धाभवेयुःकथम् ॥ ११ ॥ क्वमीमांसाशास्त्रस्मृतिनिगमपारीणविषयःक्वथंकारंतत्संस्करणविषयेमत्परिकरः ॥
किमायातंह्येवंसतिनकरणीयंकिमपिचेच्छ्रुतंब्रूतेश्रेयःपुनरकरणान्मंदकरणम् ॥ १२ ॥ पूर्णवेद्ग्यधिकारितामयिमनाङ्नैवा
स्तितत्रापिमांनिर्दिष्टो‘ऽकरणात्सुमंदकरण’न्यायोयुयोजादरात् ॥ तस्माद्यद्यदकार्षमग्र्यविदुषांसाहाय्यमालंब्यतद्यत्नेनप्रतनां
श्चकोशनिवहानालोच्ययावन्मति ॥ १३ ॥ सातारास्थितवेदशास्त्रनृपमानाद्युन्नतावेंकटाचार्याःसंत्यधुनावटोदरपुर्येसंस्कृता
ध्यापकाः ॥ तैःसाहाय्यमकारिभूरिगहनस्थानेषुसंशोधनैःपाठैःसंस्करणोपयोग्यनुपमंतेनास्मितेषामृणी ॥ १४ ॥ वाक्येशास्त्री
तिविख्यातैर्यन्महादेवशर्मभिः ॥ तथैवोपकृतंशुद्धौतन्नप्रत्यर्पणक्षमम् ॥ १५ ॥ इत्येवंपरिशोधितेपिकुहचित्त्रांतिप्रमादो
द्भवादोषामानुषशेमुषीपरिणताःपंथानमीयुर्दृशोः ॥ विद्वांसःपरिमार्जयंत्ववसरेणावेदयेयुश्चमामित्यभ्यर्थयतेःसाद्यविदुषः
सभ्यान्मुहुःशोधकः ॥ १६ ॥ क्षमाभृतःक्षमादेवाःशुद्धिक्षामेक्षमाक्षमे ॥ क्षमांतनुयुरक्षामांक्षांत्वागांसिनतस्यगे ॥ १७ ॥

विद्वदेकांतवशवंदः **पणशीकरोपाह्वो वासुदेवशर्मा ।**

संस्कारकौस्तुभस्थविषयानुक्रमणिका ।

पत्रं.	विषयाः
१	मंगलाचरणम्
१	षोडशसंस्काराः
१	ऋतुलक्षणम्
१	प्रथमरजोदर्शनेशुभाशुभानि
१	मासफलम्
१	तिथिफलम्
१	पूर्वाह्लादीनांफलम्
१	वारफलम्
१	नक्षत्रफलम्
१	लग्नफलम्
२	योगफलम्
२	लग्नसंस्थग्रहफलम्
२	वस्त्रफलंवर्णभेदेन
२	स्थानफलम्
२	रजोदर्शनेशिष्टाचारः
२	सर्वर्तुसाधारणनियमाः
३	टी० रजस्वलायाबौधा० नियमाः
३	रजस्वलाप्रथमदिननिर्णयः
३	रजस्वलाशुद्धिप्रकारः
३	स्नानोत्तरंविशेषः
३	ज्वरादौरजस्वलाशुद्धिप्रकारः
३	रजस्वलयोःपरस्परंसंसर्गेशुद्धु०
४	ज्ञानतःस्पर्शेशुद्धिविचारः
४	मोहादज्ञानतःस्पर्शेशु०
४	दुष्टरजोदर्शनेशौनकः
४	रजोदर्शनशांतिः
६	रजोदर्शनशांतिप्रयोगः

पत्रं.	विषयाः
६	टी.नूतनप्रतिमानामग्युत्तारणादि
७	ग्रहाणांमात्स्यक्रमेणावाहनादि
१०	ग्रहान्वाधानम्
११	ग्रहबल्यादिप्रकारः
१३	सुरास्त्वेत्यादिपौराणमंत्राः
१४	अन्येषांप्रकारांतरंमदनरत्नोक्तम्
१५	बौधायनोक्तशांतिः
१५	घृतसूक्तम्
१५	गर्भाधानम्
१६	निषिद्धपर्वाणि
१६	स्त्रीपुंसोस्तदह्निआहारेविशेषः
१७	टी० अपवादोबौधायनीयः
१७	चतुर्थदिनेपिकर्माहता
१८	पुनःसंधानम्
१९	गर्भाधानप्रयोगः
१९	स्वस्तिवाचनप्रयोगः
२२	शौनकाद्युक्तंस्वस्तिवाचनम्
२३	कर्मदेवताआहबौधायनः
२४	वृद्धिश्राद्धम्
२६	जीवत्पितृकनांदीश्राद्धम्
२९	कर्त्रंतरनांदीश्राद्धदेवतानिर्णयः
३०	नांदीश्राद्धेपिंडनिर्णयः
३१	मातृकापूजनादि
३१	नांदीश्राद्धप्रयोगः
३२	अग्निध्यानादिगर्भाधानप्रयोगः
३३	जातगर्भायाधर्माः
३४	गर्भिणीपतिधर्माः
३४	नारायणबलिः
३५	नागबलिः
३६	नागबलिसंस्कारप्रयोगः
३८	महार्णवोक्तःसंतानविधिः
३९	सूर्यारुणसंवादोक्तंसंतत्यै
३९	कृच्छ्रादिलक्षणानि
४०	प्रत्याम्नायाः
४१	प्रायश्चित्तस्वीकारप्रकारः
४२	पुत्रदमभिलाषाष्टकम्

पत्रं.	विषयाः
४३	दत्तकेग्राह्याग्राह्यविचारः
४९	दत्तकःकथंग्राह्यः
४९	यजुर्वेदिनांदत्तकप्रयोगः
५०	बह्वृचाधिकारिकःप्रयोगः
५१	दत्तकस्यविवाहाद्युपयोगिगो-त्रादिनिर्णयः
५१	दत्तकाशौचनिर्णयः
५२	दत्तकस्यदायनिर्णयः
५२	गर्भिण्याःगर्भस्रावहरम्
५३	सूर्यारुणसंवादस्तोत्रम्
५३	अनपत्यत्वहरम्
५३	मृतपुत्रत्वहरम्

पत्रं.	विषयाः
५३	पुत्रकामेष्टिप्रयोगः
५४	पुंसवनकालः
५५	सीमंतोन्नयनकालः
५६	अथप्रयोगः (त्रयाणांसह)
५७	जीवपुत्रसूक्तम्
५८	अत्रभुक्तवतःप्रायश्चित्तम्
५८	सूतिकागृहम्
५९	सुखप्रसवोपायः
५९	पुत्रजन्मनिकर्तव्यम्
६०	जातकर्मप्रयोगः
६१	जन्मदानांपूजनादि
६२	आशौचेकर्तव्यनिर्णयः

पत्रं.	विषयाः
६३	गोप्रसवशांतिः
६५	कृष्णचतुर्दशीजननशांतिः
६६	कृष्णचतुर्दशीशांतिप्रयोगः
६७	सिनीवालीकुहूशांतिः
६८	अथप्रयोगः
६९	दर्शशांतिः
७०	अथप्रयोगः
७१	मूलशांतिविधिः
७३	अथैतदनुसारीप्रयोगः
७९	आश्लेषाशांतिविधिः
८०	अथप्रयोगः
८२	टी.शौनकोक्तआश्लेषाशांतिप्र०

पत्रं.	विषयाः
८३	टी. अन्योपिबह्वृचांविशेषः
८३	ज्येष्ठाशांतिविधिः
८४	अथप्रयोगः
८६	व्यतीपातवैधृतिसंक्रमणशांतिः
८७	अथप्रयोगः
८९	अथैकनक्षत्रजननशांतिः
८९	अथप्रयोगः
९०	ग्रहणजननशांतिः
९०	अथप्रयोगः
९०	नक्षत्रगंडांतशांतिविधिः
९२	अथप्रयोगः
९२	तिथिगंडांतशांतिः

पत्रं.	विषयाः
९३	तिथिगंडांतलक्षणम्
९३	अथप्रयोगः
९४	दिनक्षयादिशांतयः
९५	विषनाडीजननशांतिः
९६	अथप्रयोगः
९६	यमलजननशांतिः
९७	अथप्रयोगः
९८	त्रिकप्रसवशांतिः
९८	अथप्रयोगः
९९	सदंतजननशांतिः
९९	अथप्रयोगः
९९	षष्ठाष्टममासयोर्दंतजननशांतिः

पत्रं.	विषयाः
९९	प्रसववैकृतशांतयः
१००	सिंहगेसूर्येगोःप्रसवेशांतिः
१००	सुखप्रसवकरम्
१००	अथनामकरणम्
१०१	पक्षच्छिद्रादिवर्जनम्
१०२	मासादिनाम्नांप्रकाराः
१०४	नामकरणप्रयोगः
१०५	स्त्रीणांनामकर्म
१०५	दोलारोहणम्
१०६	दुग्धपानंश्रीधरीये
१०६	आचारप्राप्तंजलपूजनम्
१०६	शिशोस्तांबूलभक्षणम्

पत्रं.	विषयाः
१०६	सूर्यावलोकनम्
१०६	निष्क्रमणम्
१०७	भूम्युपवेशनम्
१०७	अन्नप्राशनकालः
१०८	सूर्यावलोकनाद्यन्नप्राशनांतप्रयो०
११०	कर्णवेधः
१११	बालस्यदुष्टदृष्टिदोषादौरक्षाविधिः
१११	बालस्यस्खलनादौरक्षाविधिः
१११	अब्दांतेजन्मतिथौवर्धापनम्
१११	अथप्रयोगः
११२	तद्दिनेनियमाः
११२	अथचौलम्
११३	मातरिरजस्वलायांनिर्णयः
११३	कूष्मांडीहोमः
११३	संक्षेपतःश्रीशांतिः
११३	मंडनमुंडनविचारः
११४	एकमातृजयोःसंस्कारनिर्णयः
११४	आरंभोत्तरंसूतकप्राप्तौ
११४	अथचूडाकर्मप्रयोगः
११५	शिखास्थापननिर्णयः
११५	अत्रभुक्तवतःप्रायश्चित्तम्
११५	चौलोत्तरमब्दपर्यंतंनियमाः
११५	स्त्रीणांचूडाप्रकारः
११६	शूद्रस्याप्यमंत्रकंचूडाकर्माह
११६	अथाक्षरस्वीकारः
११६	गलग्रहस्वरूपम्
११६	सरस्वतीपूजनादिप्रकारः
११७	अनुपनीतधर्माः
११७	रजस्वलादिस्पर्शे
११७	कृतचूडस्यसमंत्रकपैतृमेधिकाधिकारः
११७	अथबालकपितृधर्माः
११७	अथोपनयनम्
११७	उपनयनशब्दव्युत्पत्तिः
११८	उपनयनाधिकारिणः
११८	आचार्यश्रोत्रियलक्षणम्

पत्रं.	विषयाः
११८	अविद्वत्कृतोपनयने
११८	वटूपनेत्रोरधिकारप्रायश्चित्तम्
११८	गायत्रीप्रदानाधिकारार्थंविधेयम्
११८	अथोपनयनकालः
११८	गर्भादित्यस्यविवरणम्
११९	अथकाम्यःकालः
११९	गौणकालावधिमाह
११९	अवध्यतिक्रमेप्रायश्चित्तम्
११९	उपनयनेअयनादिनिर्णयः
११९	वर्णविशेषेणऋतुविशेषनि०
११९	मासनिर्णयः
१२०	मुख्यकालेऽस्तादावप्यनुज्ञा
१२०	जन्ममासनक्षत्रादिविचारः
१२०	अथतिथयः
१२१	निरंशस्वरूपम्
१२१	अनध्यायप्रतिप्रसवः
१२१	गलग्रहाः
१२१	अत्रापवादः
१२१	वासरनियमः
१२१	शाखाधिपतिवारानाह
१२१	वर्णाधिपवलम्
१२१	संकटेपूजाहोमादिद्वैगुण्येनवल-लाभः
१२२	वेदविशेषेणनक्षत्राणि
१२२	योगेषुव्यवस्थामाह
१२२	करणव्यवस्थामाह
१२३	निमित्तविशेषेणनिषेधः
१२३	व्रतेह्निगर्जितविचारः
१२३	अथोपकल्पनम्
१२३	अहतवस्त्रस्वरूपम्
१२३	ऐणेयमजिनम्
१२३	उपवीतम्
१२३	उपवीतनिर्माणप्रकारः
१२३	धारणेविशेषः
१२४	मेखलामाह
१२४	दंडमाह

पत्रं. विषयाः

१२४ त्रिवृत्कटिसूत्रकौपीनभिक्षापात्र-
कमंडल्वादि
१२४ पूर्वसंस्कारातिपत्तौव्याहृतिहो-
मादि
१२४ जयंतोक्तआचमनप्रकारः
१२४ पारिजातेव्याघ्राद्युक्ताचमनम्
१२५ तीर्थप्रवेशविचारः
१२५ अवक्षारणेविशेषः
१२५ आचारप्राप्तंगायत्रीपूजनम्
१२५ अथास्मैसावित्रीमन्वाह
१२६ अथोपसंग्रहणम्
१२६ प्रत्यभिवादनम्

पत्रं. विषयाः

१२७ भिक्षायांभवच्छब्दविधिः
१२८ विनायकशांतिः
१२८ अथप्रयोगः
१३१ अत्रोपकल्पनश्लोकामहार्णवे
१३१ परिशिष्टोक्तविधिनाग्रहमखः
१३२ अथप्रयोगः
१४३ बृहस्पतिशांतिः
१४३ गुरुपूजा
१४४ बृहस्पतिशांतिप्रयोगः
१४५ उपनयनप्रयोगः
१४५ प्रायश्चित्तानि
१४५ अतीतजातकर्मादिसंस्कारसंक०

पत्रं. विषयाः

१४६ ऋध्यतामित्यादिद्विबहुवचनवि०
१४६ नंदिन्यादिमंडपदेवतापूजा
१४७ वेदिकरणप्रकारः
१४७ मात्रासहभोजनम्
१४७ प्राच्यांगभूतंवापनादि
१४७ मौहूर्तिकपूजनम्
१४७ उपनयनप्रयोगः
१४९ गर्जितादिनिमित्तेशांतिः
१५० उपनयनाग्निनाशेविधिः
१५० अनुप्रवचनीयहोमः
१५१ अत्रव्रतंकारिकायाम्
१५१ मेधाजननम्

पत्रं. विषयाः

१५१ अथप्रयोगः
१५२ मंडपदेवतोद्वासनम्
१५२ ततःपुण्याहवाचनम्
१५२ मंडपदेवतानांकालावधिः
१५२ देवतोद्वासनपर्यंतंनिषेधाः
१५२ विकलांगोपनयनम्
१५३ पुनरुपनयनम्
१५३ तत्रनिमित्तानि
१५४ द्वितीयउपनयनप्रकारः
१५६ तृतीयउपनयनप्रकारः
१५६ पुनरुपनयनेविशेषः
१५८ अथयजुःशाखिनाम्

पत्रं. विषयाः

१५९ ब्रह्मचारिधर्माः
१५९ तदतिक्रमेप्रायश्चित्तम्
१६० अथानध्यायाः
१६० प्रदोषनिर्णयः
१६१ त्र्यहानध्यायाः
१६१ पार्वणभोजने
१६१ एकोद्दिष्टभोजने
१६१ तात्कालिकानध्यायाःसप्तविंशतिः
१६१ विद्युतिविशेषःगर्जितेच
१६१ पंचनखाद्यंतरागमने
१६१ पक्षिण्याद्यनध्यायाः
१६१ सोपपदास्तिथयः

पत्रं. विषयाः

१६१ अध्ययनधर्माः
१६२ अथव्रतानि
१६२ महानाम्नीव्रतम्
१६४ महाव्रतम्
१६४ उपनिषद्व्रतम्
१६४ गोदानव्रतम्
१६५ अथसमावर्तनम्
१६६ ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तानि
१६६ समावर्तनकालनिर्णयः
१६७ प्रायश्चित्तप्रयोगः
१६८ सद्यस्कालेब्रह्मचर्येविच्छिन्ने
१६८ समावर्तनप्रयोगः

पत्रं. विषयाः

१७० स्नातकव्रतानि
१७२ ब्रह्मचारिणआतुरदशाया
१७२ समावर्तनानुकल्पः
१७२ त्रिदिनमतिक्रांताशौचम्
१७२ अथविवाहः
१७२ कन्यायाबाह्यलक्षणानि
१७२ आभ्यंतरलक्षणानि
१७२ अन्यपूर्विकाःसप्तपुनर्भ्वः
१७२ सापिंड्यविचारः
१७३ तच्चद्विविधम्
१७४ मातुलकन्याविधानम्
१७८ सापिंड्यश्लोकाः ५

पत्रं. विषयाः

१७८ एषांव्याख्या
१७९ गोत्रप्रवरनिर्णयः
१७९ गोत्रलक्षणम्
१८२ प्रवरलक्षणम्
१८३ भृगवोद्विविधाः
१८३ कात्यायनलौगाक्षिभ्यामन्येप्यु०
१८४ अथजामदग्न्याः
१८५ अंगिरसस्त्रिविधाः
१८६ अथभरद्वाजाः
१८८ अथात्रेयाः
१९० अथकश्यपाः
१९१ अथवसिष्ठाः

पत्रं. विषयाः

१९२ अथागस्त्याः
१९३ अथद्विगोत्राः
१९४ अथक्षत्रियविशांगोत्रप्रवराः
१९५ तेषांपुरोहितगोत्रंवा
१९५ गोत्राज्ञानेविचारः
१९५ आचार्यस्यापिगोत्राज्ञाने
१९५ मातृगोत्रनिर्णयः
१९५ मातुश्चगोत्रद्वयम्
१९६ प्रत्युद्वाहनिषेधः
१९६ एकोदरयोरब्दमध्येमंगलनिषेधः
१९६ संकटेभिन्नमंडपलग्नभेदादनुज्ञा
१९६ अतिसंकटेत्वेकस्मिन्नपिमंडपे

पत्रं. विषयाः

१९७ भिन्नोदराणांकार्यत्रयेभ्यनुज्ञा
१९७ अथविवाहकालः
१९७ विवाहेमासाः
१९८ विवाहेतिथयः
१९८ विवाहचतुर्दिनमध्येश्राद्धनिषेधः
१९८ प्रेतश्राद्धविचारः
१९८ नांदीमुखप्राप्तौमासिकाद्यपकर्षः
१९८ नक्षत्राणि
१९९ वासरादिविचारः
१९९ क्षयपक्षविचारः
२०० क्षयमासविचारः
२०० क्षयसंवत्सरविचारः

पत्रं. विषयाः

२०० नांदीश्राद्धात्प्राक्परतश्चमातरिर-
जस्वलायां
२०० नांदीश्राद्धापकर्षेदिनसंख्या
२०० नांद्युत्तरंसूतकप्राप्तौ
२०० मुहूर्तांतरालाभेसूतकिनोप्यधि-
कारः
२०१ कर्तुःसूतकेभोजननिर्णयः
२०१ कन्यायारजोदर्शनेगोदानम्
२०१ होमकालेरजोदर्शने
२०१ कालातिपत्तौकन्ययास्वयंविवाहः
२०१ प्रतिकूलेविधिः
२०२ पितुर्मरणेअब्दादिप्रतीक्षा

पत्रं. विषयाः

२०३ सगोत्रसपिंडेषुपुरुषत्रयंप्रतिकूलं
२०४ सपिंडीमासिकादिविचारः
२०५ विवाहभेदाअष्टौ
२०५ ब्राह्मविवाहलक्षणं
२०५ दैवविवाहस्य
२०५ आर्षविवाहस्य
२०६ प्राजापत्यस्य
२०६ आसुरविवाहस्य
२०६ गांधर्वविवाहस्य
२०६ राक्षसविवाहस्य
२०६ पैशाचविवाहस्य
२०६ एषांवर्णपरत्वेनव्यवस्थामाह

पत्रं.	विषयाः	पत्रं.	विषयाः	पत्रं.	विषयाः
२०६	चौर्येणहृतायाःपुनर्विवाहः	२०९	वैधव्यहरःकुंभविवाहः	२१३	जीवदजीवत्पितृकादेनांदीश्राद्धं
२०६	धर्म्यविवाहफलम्	२०९	मृतभार्यात्वपरिहारोपायः	२१३	जीवत्पितृकोजीवन्मातामहश्चेत्
२०७	वाग्दानोत्तरंवरमरणे	२१०	मृतपुत्रत्वहरोपायः	२१४	दत्तकेदत्तकन्यायांवाविशेषः
२०७	अनेकेभ्योवाग्दानेव्यवस्था	२१०	हरिवंशश्रवणविधिः	२१४	विष्टरलक्षणम्
२०७	आद्यस्यदोषवत्त्वेपरस्मैदेया	२१०	कन्यादानप्रशंसा	२१४	गौरीहरपूजा
२०७	अधर्म्येषुविवाहेषुभोजनादिनिषे०	२११	कन्यादानविधिः	२१५	गौरीहरप्रकारः
२०७	अथपरिवेत्रादिनिर्णयः	२११	वाग्दानपूर्वांगप्रयोगः	२१५	सीमांतपूजनम्
२०८	अग्रेदिधिषुपत्यादेर्विशेषः	२१२	वधूवरयोस्तैलहरिद्रारोपणं	२१५	अथमधुपर्कः
२०८	देशांतरगतज्येष्ठसोदरप्रतीक्षावधि	२१२	विवाहपूर्वदिनेस्वस्तिवाचनादित-	२१७	आपस्तंबोक्तोमधुपर्कः
२०८	मंडपनिर्माणम्		दनुसारीप्रयोगः	२१८	कन्यादानम्
२०८	विवाहवेदिकाप्रकारः	२१३	भ्रातृपितृव्यादिकर्तृत्वेऊहः	२१९	गृह्यानुसारीपारिजातप्रयोगः
२०९	कन्यायावैधव्यहरोपायः	२१३	नांदीश्राद्धविचारः	२२०	यथाचारप्रयोगः

पत्रं.	विषयाः	पत्रं.	विषयाः	पत्रं.	विषयाः
२२२	कन्यादानांगत्वेनगवादिदानमंत्राः	२२७	अग्नेरायतनाद्बहिःपातेप्रा०	२३०	आशौचेहोमविधिः
२२४	टी. कन्यादानानुक्रमकारिकाः	२२७	इध्माधानोत्तरंहविर्दोषनिमित्ते	२३१	पुरुषस्यैवप्रवासकालेकर्तव्यं
२२४	विवाहहोमः	२२८	पवित्रनाशेप्रा०	२३२	प्रवासादिषुनिर्णयः
२२५	अथौपासनम्	२२८	हूयमानाहुतिस्कंदनेप्रा०	२३२	द्विभार्याग्निसंसर्गप्रयोगः
२२६	गृहप्रवेशनीयहोमः	२२८	देवताहविर्मंत्रादित्रिपर्यासेप्रा०	२३३	अर्कविवाहप्रयोगः
२२७	औपासनप्रायश्चित्तानि	२२८	पिंडपितृयज्ञाकरणेप्रा०	२३४	नास्तिक्यादग्नित्यागे
२२७	अन्वाहिताग्नावनुगमनप्रायश्चि०	२२८	ऐरिणीदानम्	२३४	अग्निसंसर्गदोषप्रायश्चित्तप्रयोगः
२२७	अन्वाधानोत्तरंप्रयाणोपपत्तौप्रा०	२२९	अथचतुर्थीकर्म	२३५	स्थालीपाकप्रयोगः
२२७	औपासनहोमलोपेप्रा०	२३०	द्विरागमनम्	२३९	दर्शस्थालीपाकप्रयोगः
२२७	स्वाग्नावन्येनयजनेप्रा०	२३०	विवाहमध्येआशौचे	२४१	व्यतिषंगप्रयोगः

॥ ६ ॥

इति संस्कारकौस्तुभस्थविषयानुक्रमणिका संपूर्णा ।

श्रीगणेशायनमः ॥ ॐनमःश्रीयज्ञपुरुषाय ॥ गर्भाधानप्रभृतिविहितानेकसंस्कारशुद्धचित्तादर्शेसकलमुनयोयंप्रपश्यंति देवम् । चंद्रादित्यानलभतडितांभाप्रवाहेनिदानंवंदेवेदैःशिरसिनिहितंपालकंपांडवानाम् ॥ १ ॥ नत्वाहरिगुरुचरणौ वादिरणौघेजयप्रदंविदुषाम् । मधुनाशनमोदावहमधुनासंस्कारकौस्तुभंतनुमः ॥ २ ॥ ॥ अथषोडशसंस्काराः । तत्रगर्भाधानंप्रथममुच्यते । इतरसंस्कारान्प्रतिउपजीव्यत्वेनतस्यैवस्मृतिकर्तृभिःगृह्यसूत्रकारैश्च गर्भाधानमृताविति उपनिषदि गर्भलंभनमितिचप्रथमनिर्देशात् । तदुपयोगितयादुष्टरजोदर्शनशांतिंवक्तुंप्रथमरजोदर्शनेशुभाशुभसूचकानिकथ्यंते । तंत्रप्रथमरजोदर्शनेमासफलंभृगुः–चैत्रेस्यात्प्रथमर्तौतुनारीवैधव्यभागिनी । वैशाखेधनपुत्राढ्याज्येष्ठेरोगान्वितातथा । शुचौमृतप्रजाप्रोक्ताश्रावणेधनधान्यभाक् । नभस्येदुर्भगाक्लिष्टाप्याश्विनेचयशस्विनी । ऊर्जेप्यायुष्मतीनारीमार्गशीर्षेबहुप्रजा । पौषेतुपुंश्चलीनारीमाघेपुत्रसुखान्विता । फाल्गुनेश्रीमतीनारीरजोमासफलंक्रमात् । इति ॥ अथतिथिफलम् । श्रीधरीयेगुरुः–प्रथमायांपतिंहंतिद्वितीयायांसुखंभवेत् । तृतीयायांश्रियैस्याच्चचतुर्थ्यांवृषलीभवेत् । पंचम्यांपुत्रलाभश्चषष्ठ्यांचारित्रविक्रया । सप्तम्यांपुत्रवृद्धिःस्यादष्टम्यांपुत्रनाशनम् । नवम्यांरुदतीनित्यंदशम्यांधर्मशालिनी । एकादश्यांप

१ पाठाः—रथौघे । २ तत्स्वरूपमुक्तंविधानपारिजाते–नाभिमूलेस्थितंपुष्पंचतुर्दलसमन्वितम् । तस्मिन्सर्वाश्चदधतेगर्भसंभवकारणम् । अधोमुखस्थितंस्त्रीणांबाल्येतुमुकुलीकृतम् । बाल्यात्परवयःप्राप्तौमुकुलंविकसद्भवेत् । उत्फुल्लेकुसुमेस्त्रीणांस्वभावेनस्रवेद्रजः । तदाप्रभृतिसर्वासांमासिमासिऋतुर्भवेत् । इति । ३ अथप्रथम । ४ पयस्विनी ।

तिस्त्रिग्धाद्वादश्यांक्रंदिनीभवेत् । त्रयोदश्यांमानधनात्वपराबहुदोषकृत् । पर्वण्यन्यगृहीतास्याद्विद्यादेवंतिथेःफलम् । इति । कश्यपोपि–अष्टमीषष्ठ्यमारिक्ताद्वादशीसंक्रमेपिच । वैधृतौचव्यतीपातेग्रहणेचंद्रसूर्ययोः । विस्यांसंध्यासुनिद्रायांदुर्भगाप्रथमार्तवइति ॥ अथपूर्वाह्णादीनांफलं स्मृतिरत्ने–शुभंचैवतुपूर्वाह्णेमध्याह्नेमध्यमंफलम् । अपराह्णेतुवैधव्यंपूर्वरात्रेशुभंभवेत् । मध्यरात्रेमध्यमंस्यात्पररात्रेशुभान्वितेति । स्मृतौ–प्रातःकालेसुतधनासायाह्नेसर्वभोगिनी । मध्याह्नेतुभवेद्वेश्यानिशीथेविधवाभवेदिति ॥ अथवारफलम्–रुग्णापतिव्रतादुःखीपुत्रिणीभोगभागिनी । पतिप्रियाक्लेशभागा सूर्यवारादिषुक्रमात् । भानुवारेभवेद्व्याधिःसोमवारेपतिव्रता । दुःखिताभौमवारेतुबुधेसौभाग्यसंयुता । श्रीसंयुतागुरोर्वारेपतिभक्ताभृगोर्दिने । मंदवारेनिराशास्यात्प्रथमर्तौरजस्वलेति ॥ अथनक्षत्रफलम् । गर्गः–सुभगाचैवदुःशीलावंध्यापुत्रसमन्विता । धर्मयुक्ताव्रतघ्नीचपरसंतानमोदिनी । सुपुत्राचैवदुष्पुत्रापितृवेश्मरतासदा । दीनाप्रजावतीचैवपुत्राढ्याचित्रकारिणी । साध्वीपतिव्रतानित्यंसुपुत्राकष्टचारिणी । स्वकर्मनिरताहिंस्रापुण्यापुत्रादिसंयुता । नित्यंधनव्ययासक्तापुत्रीधान्यसमन्विता । मूर्खाचारापुण्यवतीदस्त्रर्क्षादेःक्रमात्फलम् ॥ अथलग्नफलम्–मेषेसव्यभिचारास्याद्वृषभेपरभोगिनी । मि

१ भागिनी । २ भगभागिनी । ३ दुःपुत्रा । ४ पुत्रधान्य । ५ पतिवत्याश्चदुष्टेषुप्रथमंस्याद्रजोयदि । पत्युस्तस्याभवेन्मृत्युस्त्रिपूर्वादिषुभेषुच । मघाशक्रादित्यदित्यवह्निभेषुचवाभवेत् । तत्रापिस्यान्महाशोकोदारिद्र्यंचानपत्यता । तद्दोषपरिहारार्थंकुर्याच्छांतिंयथाविधि । तोषयेज्जपहोमाभ्यां तत्तन्नक्षत्रदेवताः । आचार्यादीन्समभ्यर्च्यभोजयेच्छक्तितोद्विजान् । तद्दुष्टेपुकृतेनाशुसर्वारिष्टंप्रणश्यतीत्याश्वलायनस्मृतौ ।

थुनेधनभोगाढ्याकर्कटेव्यभिचारिणी । पुत्राढ्यासिंहराशौतुकन्यायाश्री[1]मतीभवेत् । वि[2]चक्षणातुलायातुवृश्चिकेतुपतिव्रता । दुश्चारिणीधनुःपूर्वेअपरेचपतिव्रता । मकरेत्वन्नहीनातुकुंभेनि[3]र्धनयुक्तता । मीनेविचक्षणालग्नेग्रहसंस्थाविवाहवदिति ॥ अथयोगफलानि दैवज्ञमनोहरे–आद्यतौदुर्भगानारीविष्कंभेचेद्रजस्वला । वंध्याचैवातिगंडेचशूलेशूलवतीभवेत् । गंडेतुपुंश्चलीनारीव्याघातेचात्मघातिनी । वज्रेचस्वैरिणीप्रोक्तापातेचपतिघातिनी । परिघेमृतवंध्याचवैधृतौपतिमारिणी । शेषाःशुभावहायोगायथानामफलप्रदाः । अन्यत्रापिनृसिंहः–परिघस्यतुपूर्वार्धेव्यतीपातेचवैधृतौ । संध्यासूपप्लवेविष्ट्यामशुभंप्रथमार्तवम् । व्याघातेनवशूलेतुनाड्यःपंचचतुर्दशेति । अत्रसंख्ययोर्विकल्पः ॥ अथलग्नसंस्थग्रहफलानि । वसिष्ठः–वैधव्यमष्टमस्थेऽर्केचंद्रेक्षीणरुचिर्भवेत् । अंगारकेभर्तृहीनाबुधेचेदनपत्यता । दौर्भाग्यमिंद्रसचिवेसापत्यंभार्गवेभवेत् । प्रव्रज्यासूर्यपुत्रेतुराहौतुकल[5]हःसदा । अशुभंचैवकेतौस्याज्जामित्रेशुभदाःशुभाः । अष्टमस्थइत्यस्यसप्तम्यंतेपुप्रत्येकमनुषंगः । जामित्रेसप्तमस्थाने । नरसिंहोपि–लग्नस्यसप्तमस्थानेसूर्योवैधव्यकारकः । पुत्रहानि[6]करस्त्वारोबुधःसत्पुत्रदोभवेत् । बृहस्पतिर्धनायुष्यंशुक्रःसाफल्यमेवच । शनैश्चरेतुवंध्यास्याद्राहौतुमरणंध्रुवम् । चंद्रेसद्गुणसंयु[7]क्तादेवरातमताच्छुभमिति ॥ अथवस्त्रफलम् । गर्गः–सुभगाश्वेतवस्त्रास्याद्दृढवस्त्रापतिव्रता । क्षौमवस्त्राक्षितीशास्यान्नववस्त्रासुखान्विता । दुर्भगाजीर्णवस्त्रास्याद्रोगिणीरक्तवाससा । नीलांबरधरानारीविधवापुष्पिताततः । मलिनांबरधरानारीद

१ श्रीमतीतथा । २ विलक्षणा । ३ निधन । ४ साफल्यं, साकल्यं, सायुज्यं । ५ कलहप्रदा । ६ करोभौमः । ७ संयुक्ते ।

रिद्रास्याद्रजस्वला । वस्त्रेस्युर्विषमारक्तबिंदवःपुत्रमाप्नुयात् । समाश्वेतकन्यकाचेतिफलंस्यात्प्रथमार्तवइति ॥ अथस्थानफलम्–ग्रामाद्बहिःपरग्रामेनारीस्याद्व्यभिचारिणी । पतिव्रतापति[1]स्थानेसुभगागृहमध्यतः । ग्राममध्येतुवृद्धिश्चविधवाचदिगंबरा । उपरागेचदुःशीलाआयुष्यंजलसंनिधौ । धनमध्येतुकन्यायाधनधान्यसमृद्धिदेति ॥ देवरातः–संमार्जनीकाष्ठतृणाग्निशूर्पान्हस्तेदधानाकुलटातदास्यात् । तल्पोपभोगेतपसिस्थिताचेद्दृष्टंरजोभाग्यवतीतदास्यादिति ॥ अथप्रथमरजोदर्शनेशिष्टाचारः । कश्यपः–प्रथमर्तौतुपुष्पिण्याःपतिपुत्रवतीस्त्रियः । अक्षतैरासनंकुर्युस्तस्मिंस्तामुपवेशयेत् । हरिद्रापुष्पगंधादीन्दद्यात्तांबूलकंस्रजम् । आशिषोवाचयेयुस्ताःपतिपुत्रवतीभव । दीपैर्नीराजनंकु[2]र्यात्सं[3]दीपेवासयेद्गृहे । ताःसर्वाःपूजयेत्पश्चाद्गंधपुष्पाक्षतादिभिः । लवणापूपमुद्गादिदद्यात्ताभ्यःस्वशक्तितइति[4] ॥ अथसर्वर्तुसाधारणनियमानाहवसिष्ठः–त्रिरात्रंरजस्वलाऽशुचिर्भवति सानांज्यान्नाभ्यंज्यान्नाप्सुस्नायादधःशयीतनदिवास्वप्यान्नाग्निंस्पृशेन्नरज्जुंसृजेन्नदंतान्धावयेन्नमांसमश्नीयान्नग्रहान्निरीक्षेतनाश्नीलं[5]किंचिदीरयेत् नख[6]र्वेणपिबेदंजलिनावापिबेल्लोहेनायसेनवाविज्ञायतइति । लोहेनताम्रेण । तथा यानखानिनिकृंततेतस्यैकुनखीयाप्रलि[7]खेत्तस्यैखलतिर्यापर्णेनपिबतितस्याउन्मादकइति । तैत्ति

१ शुभस्थाने । २ कुर्युः । ३ दीपैः । ४ इदंचसर्वशुभाशुभनिरीक्षणं–प्रथमर्तौद्वितीयेवाशुभाशुभनिरीक्षणं । कर्तव्यंज्ञातिभिःसम्यग्धर्मशास्त्रविधानतइति । ५ कंचिदाचरेत् । ६ खर्वेणनूतनखर्परेण । ७ तस्यैव ।

रीयश्रुतौ नखनिकृंतनंभूमौरेखाकरणंपर्णेनपानंचनिषिद्धम्[1] । यद्यपिदक्षेण–अंजनाभ्यंजनेस्नानंप्रवासंदंतधावनं । नकुर्यात्सार्तवानारीग्रहाणामीक्षणंतथेतिस्नानमात्रंनिषिद्धंतथाप्युपरागादिनिमित्तकस्नानेप्रसक्ते वसिष्ठेननाप्सुस्नायादितिमज्जनंनिषिध्यते। अतएवपराशरेणनियमःस्मर्यते–स्नानेनैमित्तिकेप्राप्तेनारीयदिरजस्वला । पात्रांतरिततोयेनस्नानंकृत्वाव्रतंचरेत् । सिक्तगात्राभवेदद्भिःसांगोपांगाकथंचन । नवस्त्रपीडनंकुर्यान्नान्यद्वासश्चधारयेदिति ॥ रजस्वलायाःप्रथमदिननिर्णयस्तुपारिजातेचतुर्विंशतिमते–पूर्वांशयोस्तुरात्रौचेज्जननंमरणंरजः। दृष्टंपूर्वदिनादित्वंतृतीयेतूत्तरेहनि। [3]केचिदेवोदितेसूर्येजननंमरणंतथा । रजोवादृश्यतेस्त्रीणांयस्याहस्तस्यशर्वरी । अपरेत्वर्धरात्रात्प्राग्भूतौरजसिसूतके । पूर्वमेवदिनंप्राहुरूर्ध्वंचेदुत्तरेहनीति । अत्रदेशाचारतोव्यवस्था । स्नातायाःकालांतरेपुनारजोदर्शनेत्रिरात्रव्रताभावेव्यवस्थोक्तातत्रैव संग्रहे–ऋतुस्नातातुयाप्रौढापुनरेवरजस्वला । स्नानात्सप्तदशाहेचशौचेनैवशुचिर्भवेत् । अष्टादशाहेत्वेकाहंद्व्यहमेकोनविं

१ बौधायनेपि–अथयदामलवद्वासास्यान्नैनयासहसंवदेतनसहासीतनास्यान्नमद्याद्ब्रह्महत्यायैह्येषावर्ण(?)प्रतिमुच्यास्तेथोकाल्पान्याहुरभ्यंजनंवास्त्रियाअभ्यंजनमेवप्रतिग्राह्यकाममन्यादितिनैनामुपनयेन्नारण्येनपराचीनांनस्नातीतिवाभ्यंक्तेनप्रतिलिखतेनाभ्यंक्तेनदंतान्धावतेननखानिनिकृंतते नकृण्वतिनरज्जुंसृजतिनपर्णेनपिबतिनखर्वेणेति । अनयासंभाषणेप्रतिप्रसवोधर्मप्रश्ने–ब्रह्माध्येष्यमाणोमलवद्वासस्थोनसंभाषितुंब्राह्मणेनसंभाष्यतयासंभाषेतसंभाष्यतुब्राह्मणेनैवसंभाष्याधीयीतैवंतस्याःप्रजानिःश्रेयसमितिवचनाद्विधवाभिसंभाषणेनैतत्कार्यमिति । हरदत्तः–शौचगानरोदनहसनपाननारीयुतानुलेपनदिवास्वप्नदंतधावनमौनकायिकवाचिकमानसिकदेवतार्चननमस्काररजस्वलांगनास्पर्शतत्संभाषणरजोवस्त्राणांसंत्यागंनकुर्यादितिविशेषः । २ तथाप्युपवर्ण्यतेस्नानेनैमित्तिकेप्रसक्ते । ३ केचिद्दिवोदिते ।

शतौ । विंशत्प्रभृत्युत्तरेषुत्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । एतद्यस्याःकिंचिदूनेपूर्णेवामासिरजोनियमस्तद्विषयम् । कश्यपस्तु–एकादशाहेत्वेकाहंद्विरात्रंद्वादशेहनि । ऊर्ध्वंत्रिरात्रंविज्ञेयमितिकुंडलिनोदितमिति । एतत्पक्षादूर्ध्वंयस्यारजोनियमस्तद्विषयम् ॥ अथरजस्वलाशुद्धिप्रकारः स्मृत्यर्थसारे–रजस्वलाषष्टिमृत्तिकाभिःशौचंकृत्वामलंप्रक्षाल्यदंतधावनपूर्वकंसंगवेस्नायादिति[1] । ज्वरितायाःशुद्धिस्तुसंग्रहे–आतुराचेदृतुमतीतस्याःस्नानंकथंभवेत् । स्पृष्ट्वातुतांपरास्नायाद्दशकृत्वोह्यनातुरा । वासोभिर्दशभिश्चैवपरिधाय्ययथाक्रमं । ब्राह्मणान्भोजयित्वाथपुण्याहेनविशुध्यति । आतुराणांतुसर्वेषामेवंशुद्धिर्विधीयतइति ॥ रजस्वलयोःपरस्परंसंसर्गेशुद्ध्युपायः स्मृतिमंजर्याम्–उदक्येद्वेतुसंस्पृष्टेसवर्णेचैकभर्तृके । तयोःस्नानंमिथःस्पर्शेपंचगव्यंततःपिबेत् । सवर्णेयोनिसंबंधेसगोत्रेचरजस्वले । मिथःस्पृशेदमत्यातुस्नानमात्रेणशुद्ध्यति । मत्यैकरात्रंनाश्नीयात्पंचगव्यंपिबेत्ततः । उदक्ययोर्यदान्योन्यमसंबंधःसवर्णयोः । स्पृशेदमत्यास्नात्वाचतस्मिन्नाद्याच्छुचिर्भवेत् । मत्यातुनाद्यादाशुद्धेर्भुक्त्वाचेत्प्रतिवासरम् । उपोषणंतदाकेचिदाहुस्तद्दिनसंख्यया । उपवासेनशक्ताचेत्तत्समंदानमाचरेत् । संभाषेतांस्पृशेतांवाब्राह्मण्यौचरजस्वले । आस्नानकालान्नाश्नीतामुभेमत्यामिथःक्वचित् । स्नात्वोपवासंकुर्यातांपंचगव्येनशुद्ध्यतः । एवमभ्यासतःशुद्ध्यैप्रायश्चित्तंसमाचरेत् । मत्यारजस्वलान्योन्यंवृषलीब्राह्मणीभवेदित्यतःपूर्वस्पृष्टेतिशेषः[2] ।

१ स्नानोत्तरंविशेषः–स्नात्वान्यंपुरुषंनारीनस्पृशेत्तुरजस्वला । यदिस्पृशेत्तदाप्रायश्चित्तमाह । ईक्षयेद्वास्करंदेवंब्रह्मकूर्चंततःपिबेत् । केवलंपंचगव्यंचक्षीरंवाचात्मशुद्धयइतिलैंगे । २ सर्वासां ।

रीयश्रुतौ नखनिकृंतनंभूमौरेखाकरणंपर्णेनपानंचनिषिद्धम्[1] । यद्यपिदक्षेण–अंजनाभ्यंजनेस्नानंप्रवासंदंतधावनं । नकुर्यात्सार्तवानारीग्रहाणामीक्षणंतथेतिस्नानमात्रंनिषिद्धंतथाप्युपरागादिनिमित्तकस्नानेप्रसक्ते[2] वसिष्ठेननाप्सुस्नायादितिमज्जनंनिषिध्यते। अतएवपराशरेणनियमःस्मर्यते–स्नानेनैमित्तिकेप्राप्तेनारीयदिरजस्वला । पात्रांतरिततोयेनस्नानंकृत्वाव्रतंचरेत् । सिक्तगात्राभवेदद्भिःसांगोपांगाकथंचन । नवस्त्रपीडनंकुर्यान्नान्यद्वासश्चधारयेदिति ॥ रजस्वलायाःप्रथमदिननिर्णयस्तुपारिजातेचतुर्विंशतिमते–पूर्वांशयोस्तुरात्रौचेज्जननंमरणंरजः। दृष्टंपूर्वदिनादित्वंतृतीयेतूत्तरेहनि। [3]केचिदेवोदितेसूर्येजननंमरणंतथा । रजोवादृश्यतेस्त्रीणांयस्याहस्तस्यशर्वरी । अपरेत्वर्धरात्रात्प्राग्भूतौरजसिसूतके । पूर्वमेवदिनंप्राहुरूर्ध्वंचेदुत्तरेहनीति । अत्रदेशाचारतोव्यवस्था । स्नातायाःकालांतरेपुनारजोदर्शनेत्रिरात्रव्रताभावेव्यवस्थोक्तातत्रैवसंग्रहे–ऋतुस्नातातुयाप्रौढापुनरेवरजस्वला । स्नानात्सप्तदशाहेचशौचेनैवशुचिर्भवेत् । अष्टादशाहेत्वेकाहंद्व्यहमेकोनविं

१ बौधायनेपि–अथयदामलवद्वासास्यान्नैनयासहसंवदेतनसहासीतनास्यान्नमद्याद्ब्रह्महत्यायैह्येषावर्ण(?)प्रतिमुच्यास्तेथोकाल्पान्याहुरभ्यंजनंवास्त्रियाअभ्यंजनमेवप्रतिग्राह्यकाममन्यादितिनैनामुपनयेन्नारण्येनपराचीनांनस्नातीतिवाभ्यंक्तेनप्रतिलिखतेनाभ्यंक्तेनदंतान्धावतेननखानिनिकृंतते नकृण्वतिनरज्जुंसृजतिनपर्णेनपिबतिनखर्वेणेति । अनयासंभाषणेप्रतिप्रसवोधर्मप्रश्ने–ब्रह्माध्येष्यमाणोमलवद्वासस्थोनसंभाषितुंब्राह्मणेनसंभाष्यतयासंभाषेतसंभाष्यतुब्राह्मणेनैवसंभाष्याधीयीतैवंतस्याःप्रजानिःश्रेयसमितिवचनाद्विधवामिसंभाषणेनैतत्कार्यमिति । हरदत्तः–शौचगानरोदनहसनपाननारीयुतानुलेपनदिवास्वप्नदंतधावनमौनकायिकवाचिकमानसिकदेवतार्चननमस्काररजस्वलांगनास्पर्शतत्संभाषणरजोवस्त्राणांसंत्यागंनकुर्यादितिविशेषः । २ तथाप्युपवर्ण्यतेस्नानेनैमित्तिकेप्रसक्ते । ३ केचिद्दिवोदिते ।

क्रांताचतुलसीबर्हिपंशंखपुष्पिका । शतावर्यश्वगंधाचनिर्गुंडीसर्षपद्वयम् । अपामार्गःपलाशश्चपनसोजीवकस्तथा । प्रियंगवश्चगोधूमाव्रीहयोऽश्वत्थएवच । क्षीरंचदधिसर्पिश्चपद्मपत्रंतथोत्पलम् । कुरंटकत्रयंगुंजावचाभद्रकमुस्तकाः । द्वात्रिंशदौषधानीहयथासंभवमाहरेत् । गजाश्वरथवल्मीकसंगमहृदगोकुलात् । राजद्वारप्रदेशाच्चमृदमानीयनिक्षिपेत् । कुंभस्थापनइत्येतत्तत्तन्मंत्रेणकारयेत् । मृत्तिकांचौषधादीनिमंत्रेणप्रक्षिपेत्क्रमात् । कुंभोपरिन्यसेत्पात्रंकांस्यंवाताम्रमेववा । मृन्मयं[1]नवपात्रंवास्वस्वविक्तानुसारतः । तस्योपरिन्यसेद्वस्त्रंप्रतिमांभुवनेश्वरीम् । तन्मूल्यंवान्यसेत्तत्रइंद्राणींचपुरंदरम् । आचार्यःपूजयेद्देवीमंगाद्यावरणानिच । अन्योवापूजनंकुर्याद्गायत्र्यामंत्रसारया । इंद्राणींपूजयेद्देवीमिंद्राणीमासुनारिषु । क्रमेणपूजयेदिंद्रमिंद्रत्वावृषभंवयं । अनेनविधिनाचार्यःपूजयेद्देवतात्रयम् । आवाहनादिसकलैरुपचारैःपृथक्पृथक् । तन्मध्यमंस्पृशन्कुंभंमंत्रेणभुवनेश्वरीं । जपेदाचार्यआहोमाच्छ्रीसूक्तंचजपेत्ततः । स्पृशन्वैदक्षिणंकुंभमृत्विगेकोजपेदथ । चत्वारिरुद्रसूक्तानिचतुर्मंत्रोत्तराणिच । संस्पृशन्नुत्तरंकुंभंश्रीरु[2]द्रंरुद्रसंख्यया । शंनइंद्राग्नीसूक्तंचतत्रैवसंस्पृशन्ज-

१ वेणुपात्रं वा । २ रुद्रं नमस्तेरुद्रेत्याद्येकादशानुवाकात्मकं । यत्तुचमकसहितस्यजपइत्युक्तंतत्प्रामादिकं । महाग्निचयनस्यविनियोगपर्यालोचनयातस्यरुद्रत्वाभावात् । एकादशिन्यादौतुवाचनिकंचमकस्यरुद्रांगत्वं । अतएवभट्टभास्करीयभाष्ये वायुपुराणे चमकंनमकंचैवेत्यादिनापृथगुपादानेनविनियोगउक्तः । आपस्तंबोपि रुद्रान्जपेत्प्रथमोत्तमौवेति । रुद्रान्नमस्तेरुद्रमन्यवइत्यादीनेकादशानुवाकानितितद्व्याख्यायांहरदत्तः । शां. र. ।

ब्राह्मण्याः कृच्छ्रमेकंतुशूद्रीपादेनशुद्ध्यति । कश्यपः—रजस्वलासूतिकावाचांडालंयदिसंस्पृशेत् । आस्नानकालान्नाश्नीयाद तिकृच्छ्रंसमाचरेत् । ज्ञानतःस्पर्शेचैतत् । चांडालंसार्तवानारीसंस्पृशेद्भोजनांतरे । वाग्यतावहिरासीतास्नानकालादुपो षिणी । प्राजापत्यंचरेत्पश्चात्पंचगव्यंततःपिवेत् । विप्रान्द्वादशसंख्याकान्भोजयित्वातुशुद्ध्यति । पुष्पिणींसंस्पृशेन्मोहाद शुद्धंवानरंस्पृशेत् । स्नानादर्वाङ्नभुंजीतभुक्त्वाकृच्छ्रंसमाचरेत् । मोहादज्ञानतः । स्पृष्टोदकी[1]पंचनखान्द्विशफैकशफा न्पशून् । अंडजानिचसर्वाणिनाद्यादास्नानवासरात् । पराशरः—रजस्वलायदा[2]दष्टाशुनाजंबूकरासभैः । पंचरात्रंनिराहा रापंचगव्येनशुद्ध्यति । ऊर्ध्वंतुद्विगुणंनाभेर्वक्त्रेतुत्रिगुणंतथा । चतुर्गुणंस्मृतंमूर्ध्नि दंशेन्यत्रव्रतीभवेदिति ॥ ॥ अथदुष्ट[3]रजोद र्शनशांति[4]माहशौनकः—सार्तवानांतुनारीणांशांतिंवक्ष्यामिशौनकः । अर्थपुत्रादिलाभायदंपत्योरभिवृद्धये[5] । पंचमेह्निचतु र्थेवाग्रहातिथ्यपुरःसरम् । तस्मिन्नहनिकर्तव्यऋतुहोमोविधानतः । आचार्यंवरयेत्प्राज्ञंभुवनेश्वरितुष्टये । होमार्थं[6]चजपा र्थंचवरयेदृत्विजोवहून् । यजमानोद्विजैःसार्धंशांतिहोमंसमाचरेत् । गृहादीशानदिग्भागेदेवतापूजनायच । द्रोणप्रमाण धान्येनव्रीहिराशित्रयंभवेत् । कुंभत्रयंन्यसेद्राशौतंतुवस्त्रादिवेष्टयेत् । पूरयेत्तीर्थसलिलैःप्रतिकुंभंपृथक्पृथक् । सूक्तेनापनव र्चेनप्रसुवआपइत्यथ । ऋचायाःप्रवतस्तद्वद्वायत्र्याचततःक्रमात् । मध्यकुंभेक्षिपेद्धान्यमौषधानिचहेमच । ततश्चपंचरत्ना निगंधपुष्पाक्षतादिकान् । औषधानिचवक्ष्यंतेमुनिभिःशांतिकारणात् । उदुंवरःकुशादूर्वाराजीववटबिल्वकाः । विष्णु

१ स्पृष्टोदक्या । २ यदादष्टा । ३ अतिदुष्टे । ४ दर्शनेशांति, दर्शननिर्णये । ५ रतिवृद्धये । ६ शांतिकर्मणि ।

पेत् । कुंभस्यपश्चिमेदेशेशांतिहोमंसमाचरेत् । अन्वाधानंततःकुर्याद्धोमं[1]तंत्रंसमाचरेत् । पूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वाचा- र्योद्विजैःसह । दूर्वाभिस्तिलगोधूमैःपायसेनघृतेनच । पायसंश्रपयेत्तत्रसावित्रंचहविश्चतत् । कृत्वाज्यभागपर्यंतंह- विरुद्वासनादिकम् । तिसृभिश्चैवदूर्वाभिरेकैकाचा[2]हुतिर्भवेत् । [3]आभिर्मंत्रप्रयुक्ताभिर्गायत्र्याजुहुयात्क्रमात् । अष्टोत्तर- सहस्रंतुशतमष्टोत्तरंतुवा । ([4]अष्टाविंशतिभिश्चैवअथवाचाष्टसंख्यया) । तिलमिश्रैश्चगोधूमैर्द्रव्येणाज्याहुतीर्हुनेत् । जुहुयात्पायसेनैवआज्येनचहुनेत्क्रमात् । हविश्चतुष्टयेनैवप्रत्येकंसमसंख्यया । गायत्र्यै[5]वचहोतव्यंहविरत्रचतुष्टयम् । ततःस्विष्टकृतंहुत्वारज्जुप्रहरणंतथा । अयाश्चेत्यादिभिर्हुत्वासमुद्रादूर्मिसूक्ततः । संतताभाज्यधारांतांपूर्णाहुतिमथा- चरेत् । परिषेचनपर्यंतंहोमशेषंसमापयेत् । [6]सहौषधिस्थितैस्तत्रप्रतिकुंभस्थितोदकैः । ऋतुमत्याःस्त्रियाःशांत्यैदंप तिभ्यांसुखायच । शांतिरभिषेकः । अथाभिषेकमंत्राश्चप्रोच्यंतेशौनकादिभिः । आपोहिष्ठेतिनवभिःसूक्तेनचततःपर म् । इंद्रोअंगतृचेनैवपावमानीःक्रमेणतु । उभयंश्रृणवच्चनःस्वस्तिदाविशएकया । त्र्यंबकेणमंत्रेणजातवेदसएकया । समु द्रज्येष्ठाइत्यादिचतुर्भिश्चप्रसिद्धकैः । त्रायंतामितिमंत्रैश्चत्रिभिश्चैभिर्यथाक्रमं । इमाआपस्तृचेनैवदेवस्यत्वेतिमंत्रतः । मंत्रेणा[7]थतमीशानंत्वमग्नेरुद्रइत्यथ । तमुष्टुहीतिमंत्रेणभुवनस्यपितरंतथा । यातेरुद्रेतिमंत्रेणशिवसंकल्पमंत्रतः । इंद्रत्वा

१ द्धोमकर्म । २ वाहुतिः । ३ अभिमंत्र्य । ४ इदंमर्धं क. ग्र. योरधिकं शां. र. मध्येपठितमस्ति । ५ एवकारादिंद्राणींद्रयोर्होमोनास्तीतिके- चिदिति शां. र. । ६ सहौषधीतिचरणस्थाने अथाभिषेकंकुर्वीतेतिपाठः । ७ मंत्रेणानेनईशानं ।

वृषभंवयंमंत्रैश्चैवाभिपेचयेत् । साचवस्त्रांतरंधृत्वापुनश्चोपवसेत्सती[1] । उपवासोत्रसमीपावस्थानम् । विप्रान्विधिवदभ्यर्च्यगंधपुष्पाक्षतादिभिः । धेनुंपयस्विनींदद्यादाचार्यायचभूषणैः । सदक्षिणमनड्वाहंप्रदद्याद्रुद्रजापिने । ऋत्विग्भ्यश्चापिसर्वेभ्योदद्याद्वैदक्षिणांततः । महाशांतिंप्रजप्याथविप्राशीर्वचनंततः । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्भुंजीतस्वजनैःसह । स्मृतौ–ब्राह्मणान्भोजयित्वातुदैवज्ञंभोजयेत्ततः । एवंयःकुरुतेशांतिंशौनकोक्त[2]प्रकारतः । तदनिष्टंतुसकलंसद्यएवविनश्यतीति । जपेदाचार्यइति अन्वाधानात्मकहोमतंत्रारंभपर्यंतमित्यर्थः । अनेनैवाशयेनान्वाधानंततःकुर्यादितिश्लोकेआचार्यग्रहणम् । ततश्चाग्निस्थापनादिग्रहपूजांतंयजमानेनकर्तुमुचितम् । श्रपयेत्तत्रेतिगृहसिद्धान्नग्रहणंव्यावर्त्यते । सावित्रंचहविश्चतदित्यत्रतच्छब्देनहविश्चतुष्टयत्यागकालेसवित्रइतिचतुर्थ्यंतेनदेवतोद्देशःकार्यइतिज्ञाप्यते । लभ्यतेचात्रमंत्रसंवादः । पार्वणावितितद्धितविसंवादिनोमंत्रात्पूर्णमासायेत्युद्देशोंगीक्रियतेयाज्ञिकैः । संवादेतुकैमुतिकन्यायेनैवतत्सिद्धिः । नचैवंभुवनेश्वरीदैवत्यहोमाभावापत्तिः । वाचनिकत्वेनइष्टत्वात् । वस्तुतस्तुषुञ्प्राणिप्रसवइतिधातोर्व्युत्पन्नःसवितृशब्दःप्रकृतफलदातृत्वेनप्रथमप्रयाजेसमिच्छब्दोग्नेरिवलिंगानादरेणभुवनेश्वरीप्रतिपादकइतिनविरोधः । मुख्यदक्षिणाशक्तौनिष्क्रयोदक्षिणादेया । तमाहकात्यायनः–दशकार्षापणाधेनाविति अष्टावनडुहिस्मृताइतिच ॥ कार्षापणमाहनारदः–कार्षापणोदक्षिणस्यांदिशिरौप्यःप्रवर्तते । पणैर्निबद्धःपूर्वस्यांषोडशैवपणाःस्त्विति ॥ ॥

१ वसेदिति । २ शौनकोक्तां ।

अथरजोदर्शनशा[1]तिप्रयोगः ॥ बहुतरदोषदुष्टेप्रथमरजोदर्शनेद्वितीयादिरजोदर्शनोत्तरंस्वल्पदोषदुष्टेतुतदनंतरमेवगर्भाधानप्रत्यासन्नदिनेसाकार्या । कर्तापत्न्यासहकृतस्नानादिनित्यक्रियःपवित्रपाणिराचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यास्याममभार्यायाःप्रथमरजोदर्शनेईदृशदुष्टमासादिसूचितसर्वारिष्टपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंसग्रहमखांशौनकोक्तांशांतिंकरिष्यइतिसंकल्प्यगणपतिपूजनाद्याचार्यर्त्विग्वरणांतंकुर्यात् । आचार्यस्तुयथास्वर्गेशक्रादीनांबृहस्पतिः । तथात्वंममयज्ञेऽस्मिन्नाचार्योभवसुव्रतेत्याचार्यस्य । अस्ययागस्यनिष्पत्तौभवंतोभ्यर्थितामया । सुप्रसन्नैः[2]प्रकर्तव्यंशांतिकंविधिपूर्वकमित्यृत्विजाम् । ततोगंधवस्त्रादिभिर्यथाशक्तितेषांपूजनं । ततआचार्यःपवित्रपाणिःदेशकालौसंकीर्त्ययजमानानुज्ञयाआचार्यकर्मकरिष्येइतिसंकल्प्ययदत्रसंस्थितमितिप्राच्यादिदिक्षुप्रादक्षिण्येनसर्षपान्विकीर्यशुचीवइत्यृचापंचगव्येनतथैवप्रोक्ष्य आपोहिष्ठेतितृचेनशुद्धाभिरद्भिस्तथैवप्रोक्ष्यकृतांजलिःस्वस्त्ययनंतार्क्ष्यमितिमंत्रद्वयेनदेवतांसंप्रार्थ्यभुवनेश्वर्यादिप्रतिमात्रयस्याभ्यु[3]त्तारणंकुर्यात् । अग्निःसप्तिमितिसूक्तस्यवैश्वानरोऽग्निस्त्रिष्टुप् अभ्युत्तारणेविनियोगः अग्निपदरहितेना

१ अथशांतिः । २ सन्नैश्चकर्तव्यं । ३ नूतनप्रतिमानामभ्युत्तारणंयथा–अद्येत्यादि–आसांअस्यावा स्वर्णप्रतिमानामंगप्रत्यंगसंधिषुविघट्टनोच्छेदनतापनादिजन्यपीडानिरासपूर्वकंदेवताधिष्ठानत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थमभ्युत्तारणंकरिष्ये । स्वर्णादिशलाकयाप्रतिमांमधुसर्पिर्भ्यामभ्यज्य इमंमेगंगइतिपुरुषसूक्तेनचकुशवारिणाभ्युक्ष्यपंचगव्येनप्रोक्ष्य अग्निःसप्तिमितिसूक्तमग्निपदरहितंतत्सहितंचपठन्संततजलधारांकुर्यात् । अथेष्टदेवतामावाह्यअस्यैप्राणाःप्रतिष्ठंतुअस्यैप्राणाःक्षरंतुच । अस्यैदेवत्वमर्चायैमाऽमहेतिचकश्चनेतिप्राणप्रतिष्ठाभ्युत्तारणसंक्षेपः ।

ग्निःससिमितिसूक्तेनाभिषिच्यपुनरग्निपदयुक्तेनतेनैवाभिषिंचेदित्यभ्युत्तारणम् । ततोगृहादीशान्यांमध्येतद्दक्षिणोत्तरयो-
श्चमहीद्यौरितिमंत्रावृत्त्याभूमिंस्पृष्ट्वा । ओषधयःसमितिद्रोणप्रमाणव्रीहिभिस्तेषुदेशेषुराशित्रयंकुर्यात् । पलंसुवर्णाश्चत्वारः
कुडवंप्रस्थमाढकम् । द्रोणंचखारिकाचेतिपूर्वपूर्वाच्चतुर्गुणम् । इतिषोडशप्रस्थात्मकोद्रोणः । ततःआकलशेष्वितिमध्यदक्षि
णोत्तरक्रमेणप्रक्षालितमव्रणमकालंकंकुंभत्रयंसादयेत् । प्रसुवआपइत्यस्यसूक्तस्यसिंधुक्षित्प्रैयमेधोनद्योजगतीकलशेपूदक
पूरणेविनियोगः । ॐप्रसुवआपो० । याःप्रवतइत्यस्यवसिष्ठोनद्यःशक्करी कलशेपूदकपूरणेविनियोगः याःप्रवतइतिऋक् ।
प्रतिकलशंपूरणादिमंत्राणामावृत्तिः । ततोगंधद्वारामितिगंधं । याओषधीरितिसर्वौषधीः । ओषधयःसमितियवांश्च
त्रिषुकलशेपूक्तक्रमेणक्षिपेत् । हेमपंचरत्नप्रक्षेपोत्तरंवागंधादिप्रक्षेपइतिवक्ष्यामः । ततोमध्यकुंभेगायत्र्यायवव्रीहितिल
माषकंगुश्यामाकमुद्गान्क्षिस्त्वा । सप्तद्रव्यप्रक्षेपोनगायत्र्येतिवृद्धाः । तथैवउदुंबरकुशदूर्वारक्तोत्पलचंपकबिल्वविष्णुक्रांता
तुलसीबर्हिःशंखपुष्पीशतावर्यश्वगंधानिर्गुंडीरक्तपीतसर्षपापामार्गपलाशपनसजीवकप्रियंगुगोधूमव्रीह्यश्वत्थदधिदुग्धघृ
तपद्मपत्रनीलोत्पलसितरक्तपीतकुरंटकगुंजावचाभद्रमुस्तकाख्यानिद्वात्रिंशदौषधानियथासंभवंवाप्रक्षिप्य त्रिष्वपिकलशे
षुहिरण्यरूपइतिहिरण्यं सहिरत्नानीतिपंचरत्नानि गंधद्वारामितिगंधं याःफलिनीरितिपुष्पफलानि गजाश्वरथ्यावल्मीक
संगमहृदगोष्ठमृदःस्योनापृथिवीतिप्रक्षिप्य याओषधीरितिसर्वौषधीः ओषधयःसमितियवान् कांडात्कांडादितिदूर्वाः

१ युतेन, सहितेन । २ दक्षिणोत्तरतश्च । ३ मकलंकं । ४ त्रिष्वप्युक्त । ५ मध्यमकुंभे । ६ वानिसर्वाणि ।

अश्वत्थेवइतिपंचपल्लवान्निक्षिप्य युवासुवासाइतिसूत्रेणवाससावावेष्टितान्कलशकंठान्कृत्वा पुष्पमालादिभिःकलशान्भू
षयेत् । ततःकलशानासुपरिधातुमयंवैणवंमृन्मयंवापूर्णपात्रत्रयंस्वशक्त्यनुसारेणपूर्णादर्वीतिमंत्रावृत्त्यानिधाय तदुपरिश्वे
तवस्त्रत्रयंचंदनादिकृताष्टदलयुक्तंन्यसेत् । मध्यमेस्थापितप्रतिमायांभुवनेश्वरीमावाहयेत् । गायत्र्याविश्वामित्रो
भुवनेश्वरीगायत्री भुवनेश्वर्यावाहनेविनियोगः । ॐ तत्सवि० भुवनेश्वरीमावाहयामि । एवंदक्षिणकलशेइंद्राणीं
इंद्राणींवृषाकपिरिंद्राणीपंक्तिः इंद्राण्यावाहनेविनियोगः । इंद्राणीमास्वितिऋक् १ । एवमुत्तरकलशेइंद्रं इंद्रत्वाविश्वा
मित्र इंद्रोगायत्रीइंद्रावाहनेविनि० । इंद्रत्वा इतिऋक् १ । ततोमध्यमकलशे अंगाद्यावरणदेवताभ्योनमःअंगाद्या
वरणदेताआवाहयामीत्यावाह्य सप्रणवगायत्र्यंते अंगाद्यावरणसहितायैभुवनेश्वर्यैआसनंसमर्पयामीत्येवंषोडशोपचारै
र्भुवनेश्वरींसंपूज्य उक्तमंत्राभ्यांकांडानुसमयेनइंद्राणींद्रयोःषोडशोपचारैःपूजांकुर्यात् । अशक्तौभुवनेश्वर्यासहैवपदा
र्थानुसमयेननाममंत्राभ्यांवातयोःपूजनम् । ततोमध्यमकुंभंस्पृष्ट्वा आचार्योऽष्टसहस्रमष्टशतंवागायत्रींजप्त्वाश्रीसूक्तं
जपेत् । हिरण्यवर्णामितिपंचदशर्चस्यसूक्तस्यश्रीआनंदकर्दमचिक्लीतेंदिरासुताऋषयः श्रीर्देवता आद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः
ततएकाबृहती ततोद्वेत्रिष्टुभौ ततोष्टावनुष्टुभोंत्याप्रस्तारपंक्तिः जपेवि० । ॐ हिरण्यवर्णामितिसूक्तम् । ततएकऋत्विक्द
क्षिणकुंभेरुद्रसूक्तानिजपेत् । यथा कद्रुद्रायेतिनवर्चस्यसूक्तस्यघौरःकण्वोरुद्रोगायत्रीअंत्यानुष्टुप्जपेवि० । कद्रुद्रायेतिसूक्त
म् । इमारुद्रायतवसइत्येकादशर्चस्यसूक्तस्यकुत्सोरुद्रोजगत्यंत्येद्वेत्रिष्टुभौ जपेवि० । इमारुद्रायेतिसूक्तं । आतेपितरिति

१ अथभुवनेश्वरीध्यानम् 'उद्यदिनद्युतिमिंदुकिरीटांतुंगकुचांनयनत्रययुक्ताम् । स्मेरमुखींवरदांकुशपाशाभीतिकरांप्रभजेभुवनेश्वरीं' इति ।

स्थापयेत् । ततआग्नेयेचतुरस्रेचतुर्विंशांगुलेमंडलेप्रत्यङ्मुखंसोमंश्वेतपुष्पाक्षतैः आप्यायस्वगोतमःसोमोगायत्री सोमावाह
नेवि० ॐ आप्यायस्वसमेतुते० ॐ भूर्भुवःस्वःयमुनातीरोद्भवात्रेयसगोत्रसोमेहागच्छेहतिष्ठेतिस्थापयेत् । ततोदक्षिणे
त्रिकोणेत्र्यंगुलेमंडलेदक्षिणामुखंभौमंरक्तपुष्पाक्षतैः अग्निर्मूर्धाविरूपोङ्गारकोगायत्री अंगारकावाहने० । ॐ अग्निर्मूर्धा
दिवःककु० ॐ भूर्भुवःस्वःअवंतिदेशोद्भवभारद्वाजसगोत्रअंगारकेहागच्छेहतिष्ठेतिस्थापयेत् । ततऐशानेबाणाकारेचतुरं
गुलेमंडलेउदङ्मुखंबुधंपीतपुष्पाक्षतैः उद्बुध्यध्वंबुधोबुधस्त्रिष्टुप् बुधावाहनेवि० । ॐ उद्बुध्यध्वंसमनसःसखायः० ॐ
भूर्भुवःस्वःमगधदेशोद्भवात्रेयसगोत्रबुधेहागच्छेहतिष्ठेति० । ततउत्तरेदीर्घचतुरस्रेमंडलेउदङ्मुखंबृहस्पतिंपीतपुष्पाक्षतैः
बृहस्पतेगृत्समदोबृहस्पतिस्त्रिष्टुप् बृहस्पत्यावाहनेवि० । ॐ बृहस्पतेअति० ॐ भूर्भुवःस्वः सिंधुदेशोद्भवांगिरसगोत्रबृह
स्पतेइहागच्छेहतिष्ठेति० । ततःपूर्वेपंचकोणेनवांगुलेमंडलेप्राङ्मुखंशुक्रंशुक्लपुष्पाक्षतैः शुक्रःपाराशरःशुक्रोद्विपदाविराट्
शुक्रावाहनेवि० । ॐ शुक्रःशुशुक्वाँउषोन० ॐ भूर्भुवःस्वः भोजकटदेशोद्भवभार्गवसगोत्रशुक्रेहागच्छेहतिष्ठेति० । ततःप
श्चिमेधनुराकारेद्व्यंगुलेमंडलेप्रत्यङ्मुखंशनिंकृष्णपुष्पाक्षतैः शमग्निरिरिंबिठिःशनिरुष्णिक् शन्यावाहनेवि० । ॐ शमग्निर
ग्नि० ॐ भूर्भुवःस्वःसौराष्ट्रदेशोद्भवकाश्यपसगोत्रशनेइहागच्छेहतिष्ठेति० ७ । ततोनैर्ऋतेशूर्पाकारेद्वादशांगुलेमंडलेदक्षि
णाभिमुखंराहुंकृष्णपुष्पाक्षतैः कयानोवामदेवोराहुर्गायत्री राह्वावाहनेवि० । ॐ कयानश्चित्रआभुव० ॐ भूर्भुवःस्वः रा

१ अवंतीसमुद्भव ।

ठिनापुरोद्भवपैठीनसिसगोत्रराहोइहागच्छेहतिष्ठेति० ८ । ततोवायव्येध्वजाकारेषडंगुलेमंडलेदक्षिणाभिमुखंकेतुंधूम्रपु
ष्पाक्षतैः केतुंकृण्वन्मधुच्छंदाःकेतुर्गायत्री केत्वावाहने० । ॐ केतुंकृण्वन्नकेतवे० ॐ भूर्भुवःस्वःअंतर्वेदिसमुद्भवजैमिनिस
गोत्रकेतोइहागच्छेहतिष्ठेति० ९ । यथोक्तकुसुमतंदुलालाभेयथालाभोपपन्नैःकुसुमतंदुलैःस्थापयेत् । अथाधिदेवताः ।
त्र्यंबकंवसिष्ठोरुद्रोनुष्टुप् रुद्रावाहनेवि० । ॐ त्र्यंबकंयजामहे० ॐ भूर्भुवःस्वःरुद्रेहागच्छेहतिष्ठेतिसूर्यदक्षिणपार्श्वेरुद्रं० १ ।
गौरीर्मिमायदीर्घतमाउमाजगती उमावाहनेवि० । ॐ गौरीर्मिमायसलि० ॐ भूर्भुवःस्वःउमेइहागच्छेत्यावाह्येहतिष्ठे
ति सोमदक्षिणपार्श्वेउमां० २ । यदक्रंदोदीर्घतमास्कंदस्त्रिष्टुप् स्कंदावाहनेविनियोगः । ॐ यदक्रंदःप्रथमं० ॐ भूर्भुवः
स्वःस्कंदेहागच्छेहतिष्ठेति० भौमदक्षिणपार्श्वेस्कंदं० ३ । विष्णोर्नुकंदीर्घतमानारायणस्त्रिष्टुप् नारायणावाहनेवि० । ॐ
विष्णोर्नुकंवी० ॐ भूर्भुवःस्वःनारायणेहागच्छेहतिष्ठेति० बुधदक्षिणपार्श्वेनारायणं० ४ । ब्रह्मजज्ञानंवामदेवोब्रह्मात्रि
ष्टुप् ब्रह्मावाहनेवि० ॐ ब्रह्मजज्ञानंप्रथमं० ॐ भूर्भुवःस्वर्ब्रह्मन्निहागच्छेहतिष्ठेति० बृहस्पतिदक्षिणपार्श्वेब्रह्माणं० ५ । इ
द्रंवोमधुच्छंदाइंद्रोगायत्री इंद्रावाहनेविनियोगः । ॐ इंद्रंवोविश्वतस्परि० ॐ भूर्भुवःस्वःइंद्रेहागच्छेहतिष्ठेति० शुक्रदक्षि
णपार्श्वेइंद्रं० ६ । यमायसोमंयमोयमोनुष्टुप् यमावाहनेवि० । ॐ यमायसोमंसुनुत० ॐ भूर्भुवःस्वःयमेहागच्छेहतिष्ठेति०
शनैश्चरदक्षिणपार्श्वेयमं० ७ । मोषुणःकण्वःकालोगायत्री कालावाहनेवि० । ॐ मोषुणःपरापरानि० ॐ भूर्भुवःस्वःका
लेहागच्छेहतिष्ठेति० राहुदक्षिणपार्श्वेकालं० ८ । उपोवाजंप्रस्कण्वश्चित्रगुप्तोबृहती चित्रगुप्तावाहनेवि० । ॐ उपोवा

जंहिवंस्वय० ॐ भूर्भुवःस्वःचित्रगुप्तेहागच्छेहतिष्ठेति० केतुदक्षिणपार्श्वेचित्रगुप्तं० ९ । ततःशुक्लपुष्पाक्षतैःसर्वाःप्रत्यधिदे
वताःस्थापयेत् । अग्निंदूतंमेधातिथिरग्निर्गायत्री अग्न्यावाहनेवि० । ॐ अग्निंदूतंवृणीमहे० ॐ भूर्भुवःस्वःअग्नेइहागच्छेह
तिष्ठेति० सूर्यवामपार्श्वेग्निं० १ । अप्सुमेमेधातिथिरापोनुष्टुप् अवावाहनेवि० । ॐ अप्सुमेसोमो० ॐ भूर्भुवःस्वःआपइ
हागच्छतेहतिष्ठतेति० सोमवामपार्श्वेअपः २ । स्योनामेधातिथिर्भूमिर्गायत्री भूम्यावा० । ॐ स्योनापृथिवि० ॐ भूर्भुवः
स्वःभूमेइहागच्छेहतिष्ठेति० भौमवामपार्श्वेभूमिं० ३ । इदंविष्णुर्मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री विष्णवावाहनेवि० । ॐ इदंविष्णु०
ॐ भूर्भुवःस्वःविष्णोइहागच्छेहति०बुधवामपार्श्वेविष्णुं० ४ । इंद्रश्रेष्ठानिगृत्समदइंद्रस्त्रिष्टुप् इंद्रावाह० । ॐ इंद्रश्रेष्ठानि०
ॐ भूर्भुवःस्वः इंद्रेहागच्छेहतिष्ठेतिबृहस्पतिवामपार्श्वेइंद्रं० ५ । इंद्राणींवृषाकपिरिंद्राणीपंक्तिः इंद्राण्यावा० । ॐ इं
द्राणीमासुनारिषु० ॐ भूर्भुवःस्वः इंद्राणिइहागच्छेहतिष्ठेतिशुक्रवामपार्श्वेइंद्राणीं० ६ । प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापति
स्त्रिष्टुप् प्रजापत्यावाहनेवि० । ॐ प्रजापतेन० ॐ भूर्भुवःस्वःप्रजापतेइहागच्छेहतिष्ठेतिशनिवामपार्श्वेप्रजापतिं० ७ ।
आयंगौःसार्पराज्ञीसर्पागायत्री सर्पावा० । ॐ आयंगौःपृश्नि० ॐ भूर्भुवःस्वःसर्पा इहागच्छतेहतिष्ठतइतिराहुवामपार्श्वेस
र्पान्० ८ । ब्रह्मजज्ञानंवामदेवोब्रह्मात्रिष्टुप् ब्रह्मावा० । ॐ ब्रह्मजज्ञानं० ॐ भूर्भुवःस्वःब्रह्मन्निहागच्छेहतिष्ठेतिकेतुवाम
पार्श्वेब्रह्माणं० ९ । ततःशुक्लपुष्पाक्षतैर्विनायकादिपंचदेवताःस्थापयेत्[1] । गणानांत्वागृत्समदोगणपतिर्जगती गण

[1] ताश्वरविशनिकेतुगुरूणांमध्येगणपतिं प्रागादिषुदुर्गादिचतुष्टयंतदुत्तरेचक्षेत्रपालमितिक्रमः शां. र. ।

पत्यावा० ॐ गणानांत्वागणपतिं० ॐ भूर्भुवस्वः गणपतेइहागच्छेहतिष्ठेति[1]राहोरुत्तरतोगणपतिं १ । जातवेदसेक
श्यपोदुर्गात्रिष्टुप् दुर्गावाहनेवि० । ॐ जातवेदसे० ॐ भूर्भुवःस्वः दुर्गेइहागच्छेहतिष्ठेतिशनेरुत्तरतोदुर्गां २ । तववायो
व्यश्वोवायुर्गायत्री वाय्वावाहनेवि० । ॐ तववायवृतस्पते० ॐ भूर्भुवःस्वःवायोइहागच्छेहतिष्ठेतिशनेरुत्तरतोवायुं ३ ।
आदिद्वत्सआकाशोगायत्री आकाशावाहनेवि० । ॐ आदित्प्रत्नस्यरेतसो० ॐ भूर्भुवःस्वःआकाशेहागच्छेहतिष्ठेतिराहो
र्दक्षिणेआकाशं ४ । एषोउषाःप्रस्कण्वोश्विनौगायत्री अश्व्यावा० । ॐ एषोउषाअपूर्व्या० ॐ भूर्भुवस्वःअश्विनाविहा
गच्छतमिहतिष्ठतमितिकेतोर्दक्षिणेऽश्विनौ ५ । यद्वा विनायकादीन्पंचोत्तरतएवस्थापयेत् । ततोग्रहपीठाद्यंगतयावक्ष्य
माणदेवताःस्थापयेत् । उत्तरेक्षेत्रपालंवास्तोष्पतिंचावाहयेदित्येके । क्षेत्रस्यवामदेवःक्षेत्रपालोनुष्टुप् क्षेत्रपालावा० । ॐ क्षे
त्रस्यपतिनावयं० ॐ भूर्भुवःस्वःक्षेत्रपालेहागच्छेहतिष्ठेतितदुत्तरे क्षेत्रपालं ६ । वास्तोष्पतेवसिष्ठोवास्तोष्पतिस्त्रिष्टुप् वास्तो
ष्पत्यावा० । ॐ वास्तोष्पते० ॐ भूर्भुवःस्वःवास्तोष्पतेइहागच्छेहतिष्ठेति[2]तदुत्तरेवास्तोष्पतिं ७ । ततःप्रागादिदलाग्रेषु
इंद्रादिलोकपालान्सूर्याभिमुखानावाहयेत् । तत्रमंत्राः इंद्रंविश्वाजेतेंद्रोनुष्टुप् पूर्वेइंद्रावा० । ॐ इंद्रंविश्वाअवीवृधन्० ॐ
भूर्भुवःस्वःइंद्रेहागच्छेहतिष्ठेतिपूर्ववत् १ । एवमुत्तरत्रापि । अग्निंदूतंमेधातिथिरग्निर्गायत्री अग्न्यावाहनेवि० । ॐ अग्निंदू
तंवृणीमहे० २ । यमायसोमंयमोयमोनुष्टुप् यमावा० । ॐ यमायसोमं० ३ । मोषुणःकण्वोनिर्ऋतिर्गायत्री निर्ऋ

[1] रवेरुत्तरतः । [2] तिउत्तरे ।

त्यावा० । ॐ मोषुणःपरापरा० ४ । तत्त्वांयामिशुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् वरुणावा० । ॐ तत्त्वायामित्र० ५ । तववायोव्य
श्चोवायुर्गायत्री वाय्वावाह० । ॐ तववायवृतस्पते० ६ । सोमोधेनुंगोतमःसोमस्त्रिष्टुप् सोमावा० । ॐ सोमोधेनुं० ७ ।
तमीशानंगौतमईशानोजगती ईशानावा० । ॐ तमीशानंज० ८ । एवमीशानांतादेवताआवाह्य तदस्तुमित्रावरुणा०
गृहावैप्रतिष्ठा० एवंप्रतिष्ठाप्योक्ततत्तन्मंत्रैरादित्यायनमइत्येवमादिभिर्नाममंत्रैर्वाषोडशोपचारैःसंपूज्य मंत्रहीनंक्रिया
हीनमितिक्षमाप्य ग्रहवेदीशानभागे महीद्यौःपृथिवीचनइत्यादिविधिनाकलशस्थापनंकृत्वातदुपरितत्त्वायामीतिमंत्रेण
वरुणंसंपूज्यतत्रकलशेसमुद्रनद्याद्यावाहनंकुर्यात् । सर्वेसमुद्राःसरितस्तीर्थानिजलदानदाः । आयांतुयजमानस्यदुरितक्षय
कारकाः । ततः कलशाभिमंत्रणं । कलशस्यमुखे० मूलेतत्रस्थितोब्रह्मा० कुक्षौतुसाग० ऋग्वेदोथय० अंगैश्चसहिताः० अत्र
गायत्रीसावित्री० आयांतुयजमानस्यदुरितक्षयकारकाइत्यंतं । ततःकलशप्रार्थना । देवदानवसंवादेमथ्यमानेमहोदधौ ।
उत्पन्नोसितदाकुंभविधृतोविष्णुनास्वयं । त्वत्तोयेसर्वतीर्थानिदेवाःसर्वेत्वयिस्थिताः । त्वयितिष्ठंतिभूतानित्वयिप्राणाः
प्रतिष्ठिताः । शिवःस्वयंत्वमेवासिविष्णुस्त्वंचप्रजापतिः । आदित्यावसवोरुद्राविश्वेदेवाःसपैतृकाः । त्वयितिष्ठंतिसर्वे
पियतःकामफलप्रदाः । त्वत्प्रसादादिमंयज्ञंकर्तुमीहेजलोद्भव । सान्निध्यंकुरुदेवेशप्रसन्नोभवसर्वदा । ततआचार्योऽन्वा
धानंकुर्यात् । तत्रप्रधानकीर्तनेविशेषः । सूर्यंसोमंभौमंबुधंबृहस्पतिंशुक्रंशनिंराहुंकेतुंएताःप्रधानदेवताः एतत्संख्याकाभिः

१ अत्र शां० र० त्वंनोअग्नेवामदेवोवरुणस्त्रिष्टुबित्युक्तः । २ आयांतुममशांत्यर्थं ।

अर्कादिजातीयसमिदाहुतिभिः तावतीभिश्चर्वाहुतिभिराज्याहुतिभिश्च एतदित्येतत्स्थानेष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिंवाकीर्तये
त् । ईश्वरंउमांस्कंदंनारायणंब्रह्माणंइंद्रंयमंकालंचित्रगुप्तं अग्निंअपःभूमिंविष्णुंइंद्रंइंद्राणींप्रजापतिंसर्पान्ब्रह्माणं एता दे
 वताःएतत्संख्याकाभिःसमिदाद्याहुतिभिः । अत्रएतदित्यस्यस्थानेपूर्वसंख्यान्यूनामष्टाविंशतिसंख्यामष्टसंख्यांवाकीर्त
येत् । विनायकंदुर्गांवायुमाकाशमश्विनौक्षेत्रपालंवास्तोष्पतिं इंद्रमग्निंयमंनिर्ऋतिंवरुणंवायुंसोममीशानंएतादेवताःएत
त्संख्याकाभिःसमिदाद्याहुतिभिः । एतदित्यस्यस्थानेअष्टसंख्यांचतुःसंख्यांवाकीर्तयेत् । भुवनेश्वरीमष्टोत्तरसहस्रसंख्या
काभिर्दूर्वाहुतिभिःतिलमिश्रगोधूमाहुतिभिःपायसाहुतिभिराज्याहुतिभिश्च । तावतीनामसंभवेऽष्टोत्तरशतंवा । भुवनेश्व
रीमित्येतस्यस्थानेसवितारमितिवा । इंद्राणीमिंद्रंचएतत्संख्याभिर्दूर्वादिचतुर्विधाहुतिभिः । अत्रएतदित्यस्यस्थानेपूर्व
संख्यान्यूनसंख्यांकीर्तयेत् । देवताद्वयमुद्दिश्यनान्वाधानंवा । शेषेणस्विष्टकृतमित्यादि० । ततःपात्रासादनकालेस्थाली
द्वयंप्रोक्षणींदर्वींस्रुवमित्यादि । युगपदनेककर्तृकाज्यहोमप्रसक्तौअनेकस्रुवासादनंकार्यम् । निर्वापकालेभुवनेश्वर्यादिदे
वतात्रयमुद्दिश्यतूष्णींनिर्वापप्रोक्षणे ततआज्यसंस्कारः । ग्रहहोमार्थंकर्तव्यामंत्रवंतश्चरवःप्रतिदैवतमितियाज्ञवल्क्यव
चनाद्ग्रहार्थंगृहसिद्धान्नचरुर्ग्राह्यइति । केचनगृहपाकौदनमुद्धृत्यग्रहानुद्दिश्यजुह्वति तत्रशिष्टाचारएवप्रमाणमितिमहा
र्णवे । तत्रायंप्रयोगः सूर्यायत्वाजुष्टंनिर्वपामीतिचतुरोमुष्टीन्निरुप्यैवंसोमायत्वामंगलायत्वेत्याद्याकारेणग्रहेभ्यश्चतुरोमु

१ पूर्वंगायत्र्यैवचहोतव्यंहविरत्रचतुष्टयमित्यत्रएवकारादिंद्राणींद्रयोर्होमोनास्तीतिपक्षादरइदं ।

ष्टीन्निरुप्य इतरासांदेवतानांकृतेदेवेभ्योजुष्टंनिर्वपामीतिचतुरोमुष्टीन्निर्वपेदित्यपितत्रैवेतिदिक् । आज्येनसहपायसादि
हविस्त्रयस्यग्रहहोमार्थंगृहसिद्धान्नस्यचपर्यग्निकरणम् । दर्वीस्रुवसंमार्गांतेगृहसिद्धान्नमासादितस्थाल्यामादायअग्नावधि
श्रित्याभिघारणादिवर्हिष्यासादनांतंकुर्यात् । ततःपायसमभिघार्यबर्हिष्यासादनांतंकुर्यात् । अर्कादिसमिधःदूर्वाति
लमिश्रगोधूमांश्चतत्रैवासाद्य अभ्यर्चनाद्याज्यभागांते यजमानोऽन्वाधानानुसारेण एतत्संख्याहुतिपर्याप्तंअर्कादिजाती
यसमिच्चर्वाज्यात्मकंहविस्त्रयंसूर्यायसोमायेत्यादिनममेत्येवंत्यागपूर्वकंतदंगदेवताभ्योपित्यक्त्वा एतत्संख्याकाहुतिपर्याप्तं
दूर्वादिहविश्चतुष्टयंभुवनेश्वर्यैनममेतित्यजेत् । तथाइंद्राण्यैइंद्रायेतिच । भुवनेश्वर्याइत्यस्यस्थानेसवित्रइतिवा । इंद्राणीं
द्रयोर्होमाभावपक्षेनतदुद्देश्यकत्यागः । एवंत्यागेकृतेसर्त्विगाचार्योऽर्कादिसमिधोदधिमध्वाक्ताश्चर्वाहुतीराज्याहुतीश्चसं
कल्पानुसारिसंख्याकाजुहुयात् । तादृशसंख्याएवदूर्वादिहविश्चतुष्टयाहुतीर्जुहुयात् । तत्रदधिमधुघृताक्ताभिस्तिसृभि
स्तिसृभिर्दूर्वाभिरेकैकाहुतिःकार्या । तन्न्यूनसंकल्पानुसारिसंख्याचतुर्विधाहुतीरिद्राणींद्रमंत्राभ्यांतद्धोमपक्षेहुत्वा स्विष्टकृ
दादिप्रायश्चित्तहोमांतंकृत्वादिक्पालादिभ्यःसदीपमाषभक्तबलिसंकल्पंयजमानद्वाराकारयेत् । सपत्नीकोयजमानःप्रति
बलिसंकल्पंसाक्षतजलंत्यजेत् । तद्यथा—अग्न्यायतनस्यसमंताद्दिक्षुमाषभक्तबलीन्दिक्पालेभ्योदद्यात् । त्रातारमिंद्रंगर्ग
इंद्रस्त्रिष्टुप् इंद्रप्रीत्यर्थेबलिदानेविनियोगः । ॐ त्रातारमिंद्र० इंद्रायसांगायसपरिवारायसायुधायसशक्तिकायएषमाष
भक्तबलिर्नमम भोइंद्रदिशंरक्षबलिंभक्षममयजमानस्यसहकुटुंबस्यायुःकर्ताक्षेमकर्ताशांतिकर्तापुष्टिकर्तातुष्टिकर्ताभवेति

पुष्पाक्षतजलानिपूर्वाभिमुखस्त्यजेत् १ । एवमग्न्यादिसप्तभ्योदिक्पालेभ्यस्तत्तन्मंत्रैर्बलीन्दद्यात् । तद्यथा अग्निंमे
धातिथिरग्निर्गायत्री अग्निप्रीत्यर्थेबलिदानेवि० । ॐ अग्निंदूतंवृणी० अग्नयेसांगाय० २ । यमायसोमंयमोयमो
नुष्टुप् यमप्रीत्यर्थेबलिदा० । ॐ यमायसोमं० यमायसांगाय० ३ । मोषुणःकण्वोनिर्ऋतिर्गायत्री निर्ऋतिप्रीत्यर्थेबलि० ।
ॐ मोषुणःपरापरा० निर्ऋतयेसांगाय० ४ । तत्त्वायामिशुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् वरुणप्रीत्यर्थे० । ॐ तत्त्वायामिब्रह्मणा०
वरुणायसांगाय० ५ । तववयोव्यश्वोवायुर्गायत्री वायुप्रीत्यर्थेबलि० । ॐ तववायवृतस्पते० वायवेसांगाय० ६ ।
सोमोधेनुंगोतमःसोमस्त्रिष्टुप् सोमप्रीत्यर्थे० ॐ सोमोधेनुंसोमोअर्वंत० सोमायसांगाय० ७ । तमीशानंगोतमईशानो
जगती ईशानप्रीत्यर्थे० ॐ तमीशानंजगतः० ईशानायसांगाय० ८ । ततोग्रहबलयोदेयाः तत्रपूर्वं आकृष्णेनहिरण्य
स्तूपःसवितात्रिष्टुप् सूर्यप्रीत्यर्थे० । ॐ आकृष्णेनरजसा० आदित्यायसांगायसपरिवारायईश्वराग्निरूपाधिदेवताप्रत्यधि
देवतासहितायेमंसदीपंमाषभक्तबलिंसमर्पयामिइतिपुष्पांजलिंक्षिपेत् । भोआदित्येमंबलिंगृहाणममयजमानस्य० १ ।
आप्यायस्वगोतमःसोमोगायत्री सोमप्रीत्यर्थे० । ॐ आप्यायस्वसमेतु० सोमायसांगाय० उमाब्रूपाधिदेवताप्रत्यधिदेव
तासहितायेत्यादि० २ । अग्निर्मूर्धाविरूपोंगारकोगायत्री भौमप्रीत्यर्थेबलिदा० । ॐ अग्निर्मूर्धादिवः० भौमायसांगाय०
स्कंदभूमिरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेत्यादि० ३ । उद्बुध्यध्वंबुधोबुधस्त्रिष्टुप् बुधप्रीत्यर्थे० । ॐ उद्बुध्यध्वंसम
नसः० बुधायसांगाय० नारायणविष्णुरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेत्यादि० ४ । बृहस्पतेगृत्समदोबृहस्पतिस्त्रिष्टुप्

॥ ११ ॥

बृहस्पतिप्रीत्यर्थेंबलि०। ॐ बृहस्पतेअति० बृहस्पतयेसागाय० ब्रह्मेंद्ररूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेत्यादि ५। शुक्रःपाराशरःशुक्रोद्विपदाविराट् शुक्रप्रीत्यर्थेंबलि०। ॐ शुक्रःशुशुक्वाँउषोन० शुक्रायसांगाय० इंद्रेंद्राणीरूपाधिदेवता प्रत्यधिदेवतासहितायेत्यादि ६। शमग्निरिरिंविठिःशनिरुष्णिक् शनिप्रीत्यर्थे० ॐ शमग्निरग्निभिः० शनैश्चरायसांगाय० यमप्रजापतिरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेत्यादि ७। कयानोवामदेवोराहुर्गायत्री राहुप्रीत्यर्थेबलि०। ॐ कयान श्चित्र० राहवेसांगाय० कालसर्परूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेत्यादि० ८। केतुंकृण्वन्मधुच्छंदाःकेतुर्गायत्री केतु प्रीत्यर्थे०।ॐ केतुंकृण्वन्न० केतवेसांगाय० चित्रगुप्तब्रह्मरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेत्यादि० ९। ततःगणानां त्वागृत्समदोगणपतिर्जगती गणपतिप्रीत्यर्थेंबलिदाने० ॐ गणानांत्वागण० गणपतयेसांगायसपरिवारायऋद्धिबुद्धि सहितायेत्यादि १। जातवेदसेकश्यपोदुर्गात्रिष्टुप् दुर्गाप्रीत्यर्थे०। ॐ जातवेदसेसुनवाम० दुर्गायैसांगायैसपरिवारायै सायुधायैसशक्तिकायैइमंबलिं० भोदुर्गे०ममयजमानस्यायुःकर्त्रीक्षेमकर्त्रीशांतिकर्त्रीपुष्टिकर्त्रीतुष्टिकर्त्रीऋद्धिकर्त्रीभव २। तववायोव्यश्वोवायुर्गायत्री वायुप्रीत्यर्थे०। ॐ तववायवृत० वायवेसांगायेत्यादि० ३। आदित्प्रश्नस्यवत्सआ काशोगायत्री आकाशप्रीत्यर्थे०।ॐ आदित्प्रत्नस्यरेत० आकाशायसांगायेत्यादि० ४। एषोउषाःप्रस्कण्वोश्विनौगायत्री अश्विप्रीत्यर्थेंबलि०ॐएषोउषाअपूर्व्या०अश्विभ्यांसांगाभ्यांसपरिवाराभ्यांसायुधाभ्यांसशक्तिकाभ्यामेषमाषभक्तबलि०

१ बलिर्नमम।

भोअश्विनौअमुंबलिंगृह्णीतंममयजमानस्यायुःकर्तारौक्षेमकर्तारौभवतं ५। वास्तोष्पतेवसिष्ठोवास्तोष्पतिस्त्रिष्टुप् वास्तो ष्पतयेसांगायेत्यादि ६। ततोगायत्र्याविश्वामित्रोभुवनेश्वरीगायत्री। सवितागायत्रीतिवा। भुवनेश्वरीप्रीत्यर्थे० ॐ भुवनेश्वर्यैसांगायैइत्यादि सवित्रेइत्यादिवा १। ततइंद्राणींद्रमंत्राभ्यांपूर्वोक्ताभ्यांक्रमेणतदुभयोद्देशेनबलिंदत्त्वा क्षेत्र पालायबलिंदद्यात्। क्षेत्रस्यवामदेवःक्षेत्रपालोनुष्टुप् क्षेत्रपालप्रीत्य०। ॐ क्षेत्रस्यपतिना० क्षेत्रपालायसांगायसपरिवारा यभूतप्रेतपिशाचराक्षसडाकिनीशाकिनीवेतालपरिवारयुतायइममित्यादि०।ततःशूद्रादिनातद्बलिनयनेकृतेशांतापृथिवी तिभुवंप्रोक्ष्यसयजमानआचार्यः प्रक्षालितपाणिपादआचांतः स्रुचिद्वादशगृहीतंचतुर्गृहीतंवाआज्यमादाय तदुपरिवस्त्र युतंचंदनादिभूषितंफलंनिधाय यजमानतत्पत्न्यन्वारब्धस्तिष्ठन् पूर्णाहुतिंजुहुयात्। समुद्रादूर्मिरितिसूक्तस्यगौतमोवा मदेवोग्निस्त्रिष्टुप् अंत्याजगतीपूर्णाहुतिहोमेविनियोगः।ॐ समुद्रादूर्मिर्मधुमाँउदा० सूक्तांतेस्वाहा अग्नय०। ततःपूर्ण पात्रनिनयनंकृत्वासाचार्योयजमानःसंस्थाजपेनोपस्थायपरिस्तरणविमोकादिपर्युक्षणांतंकुर्यात्। ततोधृतनवकंचुकीव स्त्रयावामभागस्थयापत्न्यासहितंप्राङ्मुखंयजमानंसर्त्विगुदङ्मुखआचार्यःस्थापितकलशचतुष्टयाद्भिःपात्रांतरेगृहीताभिः तत्रत्यपंचपल्लवैःसकुशदूर्वैरभिषिंचेत्। आपोहिष्ठेतिनवर्चस्यांबरीषःसिंधुद्वीपआपोगायत्रीपंचमीवर्धमानासप्तमीप्रति ष्ठांत्येद्वेअनुष्टुभौ अभिषेकेत्रि०। ॐ आपोहिष्ठामयोभुव० ९। इंद्रोअंगेतितृचस्यगृत्समदइंद्रोगायत्री अभिषेके० ॐ

इंद्रोअंगमहद्भय० ३। त्रिभिष्ट्वंदेवेतिसप्तर्चस्यसूक्तस्यवसिष्ठऋषिःआद्यानांतिसृणामग्निश्चतुर्णांविश्वेदेवाआद्यागायत्रीद्वि
तीयानुष्टुप्तिस्रोगायत्र्योंत्येद्वेअनुष्टुभौ अभिषेके० ॐ त्रिभिष्ट्वंदेवसवित० ७। उभयंशृणवच्चनइतिभर्गइंद्रोबृहतीअभि०
ॐ उभयंशृणवच्चन० १। स्वस्तिदाविशइत्यस्यभारद्वाजःशासइंद्रोनुष्टुप् अभिषे० ॐ स्वस्तिदाविशस्पति० १। त्र्यंबकं
वसिष्ठोरुद्रोनुष्टुप् अभिषेके० ॐ त्र्यंबकंयजा० १। जातवेदसेकश्यपोदुर्गात्रिष्टुप् अभिषेकेवि० ॐ जातवेदसेसुनवाम०
१ । समुद्रज्येष्ठाइतिचतसृणांवसिष्ठआपस्त्रिष्टुप् अभि० ॐ समुद्रज्येष्ठाःसलिल० ४ । त्रायंतामितितिसृणांसप्तर्षय
आपोनुष्टुप् अभिषेके० ॐ त्रायंतामिह० ४। इमाआपइतिचतसृणांसप्तर्षयआपोनुष्टुप् अभिषेके० ॐ इमाआपःशिव
तमा० ४। देवस्यत्वासवितुः० हस्ताभ्यांसरस्वत्यैभैषज्येनवीर्यायान्नाद्यायाभिषिंचामि । देवस्यत्वा० अश्विनौभैषज्येन
तेजसेब्रह्मवर्चसायाभिषिंचामि । देवस्यत्वा० इंद्रस्येंद्रियेणश्रियैयशसेबलायाभिषिं० । तमीशानंगौतमईशानोजगती
अभिषेके० ॐ तमीशानंजगत० १। त्वमग्नेरुद्रोगृत्समदोरुद्रोजगती अभिषेके० ॐ त्वमग्नेरुद्रोअ० १। तमुष्टुह्यत्रीरुद्रस्त्रि
ष्टुप् अभिषेके० ॐ तमुष्टुहियःस्विषुः १। भुवनस्यपितरमृजिश्वारुद्रस्त्रिष्टुप् अभिषेके० ॐ भुवनस्यपितरं० १। याते
रुद्रेतिकश्यपोरुद्रःस्वराळनुष्टुप् अभिषेके० ॐ यातेरुद्रशिवातनू० १। यज्जाग्रतइतिषण्णांप्रजापतिर्मनस्त्रिष्टुप् अभिषेके
विनि० ॐ यज्जाग्रतो० येनकर्मा० यत्प्रज्ञानं० येनेदंभूतं० यस्मिन्नृचः० सुषारथि० ६। इंद्रत्वावृषभमितिपंचानांवि

१ आद्यद्वयोरग्निर्देवतातततस्तिसृणां सोमोदेवताअंत्येद्वेपावमान्यौ आद्यातृतीयाचतुर्थीचगायत्र्यः पंचमीपुरउष्णिक्द्वितीयाषष्ठीसप्तमीचानुष्टुभः

श्वामित्रइंद्रोगायत्री अभिषेके० ॐ इंद्रत्वावृषभंवयं० ५ । सुरास्त्वामभिषिंचंत्वित्यादिपुराणमंत्राः । सुरास्त्वामभि
षिंचंतुब्रह्मविष्णुमहेश्वराः। वासुदेवोजगन्नाथस्तथासंकर्षणोविभुः १। प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्चभवंतुविजयायते। आखंडलोग्निर्भ
गवान्यमोवैनिर्ऋतिस्तथा २। वरुणःपवनश्चैवधनाध्यक्षस्तथाशिवः। ब्रह्मणासहिताःसर्वेदिक्पालाःपांतुतेसदा ३। कीर्ति
र्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधापुष्टिःश्रद्धाक्रियामतिः। बुद्धिर्लज्जावपुःशांतिःकांतिस्तुष्टिश्चमातरः ४ । एतास्त्वामभिषिंचंतुदेवपत्न्यः
समागताः। आदित्यश्चंद्रमाभौमोबुधजीवसितार्कजाः। ग्रहास्त्वामभिषिंचंतुराहुःकेतुश्चतर्पिताः ५। देवदानवगंधर्वाय
क्षराक्षसपन्नगाः। ऋषयोमुनयोगावोदेवमातरएवच ६। देवपत्न्योद्रुमानागादैत्याश्चाप्सरसागणाः। अस्त्राणिसर्वशस्त्रा
णिराजानोवाहनानिच ७ । औषधानिचरत्नानिकालस्यावयवाश्चये। सरितःसागराःशैलास्तीर्थानिजलदानदाः। एते
त्वामभिषिंचंतुसर्वकामार्थसिद्धये ८ इति। तच्छंयोरावृणीमहे०। ततःकलशोदकेनान्येनचजलेनतैलाभ्यंगसर्वौषध्यनुलेप
नपूर्वकंसुस्नातौदंपतीअभिषेककालीनवासांसिपरित्यज्याहतशुक्लवासांसिपरिधायश्वेतचंदनपुष्पधारणंकुर्यातां । त्यक्तवा
सांस्याचार्यस्य। अग्नेःपश्चादुपविश्यदक्षिणतःपत्नी । ततोविभूतिधारणंकृत्वाचार्यादीनांचरणक्षालनं गंधाक्षतैःपूजनं
कृत्वाचार्यायधेनुंदद्यात् तदभावेउक्तनिष्क्रयं रुद्रजापिनेनड्वाहंसदक्षिणंउक्तनिष्क्रयंवा ऋत्विग्भ्योयथाशक्तिहेमतन्नि
ष्क्रयंवादद्यात् । ततोभुवनेश्वर्यादीनांआदित्यादीनावरुणस्यचाचार्येणोत्तरपूजनेकृतेतद्धस्तेनैवउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्यादि ॥१३॥

१ ग्रहाणामादिरादित्य इत्यादयोनवग्रहाणांपौराणमंत्राः। २ क्षांतिस्तुष्टिश्च, तुष्टिःक्षांतिश्च.।

विसर्जनेजातेसोपस्करप्रतिमाःतद्धस्तेप्रतिपाद्याग्निपूजांतेगच्छगच्छेत्यग्निंविसृज्य कर्मांगदेवताप्रीत्यर्थंब्राह्मणभोजनंसंकल्प्यभूयसींदक्षिणांचसंकल्प्यशांतिसूक्तपाठंकारयित्वाकर्मपूर्णमस्त्वितिवाचयित्वापरमेश्वरार्पणंकुर्यात् । इतिश्रीमदनंतदेवीयेसंस्कारकौस्तुभेदुष्टरजोदर्शनशांतिः ॥ अयंशौनकोक्तप्रकारोबह्वृचानां अन्येषांप्रकारांतरंमदनरत्नेऋषिपुत्रसंहितायाम् । प्रथमार्तवदोषाणांशांतिंकुर्यादनंतरं । तिथिनक्षत्रवारादिदेवानांपूजनंपृथक् । शांतिस्थलंप्रकुर्वीतविधिनादैवनिर्मिते । उद्यानेवानदीतीरेतडागेवाथचत्वरे । मंडलंकारयेत्तत्रगोमयेनद्विहस्तकं । स्थंडिलंकारयेत्तत्रचतुराढकशालिभिः । आढकंतंडुलंचैवआढकौतिलयावकौ । उपर्युपरिसंस्तीर्णंतन्मध्येनलिनंलिखेत् । दर्भैराच्छाद्यतन्मध्येकर्णिकायांन्यसेद्धटं । ससूत्रंसपिधानंचसकूर्चंवस्त्रवेष्टितम् । पुण्योदकेनसंपूर्णमोषध्यादिसमन्वितं । सहदेव्येकपत्राचविष्णुक्रांतासभद्रिका । विल्वपत्रंसहैतानिचूर्णयित्वान्यसेद्धटे । कुष्ठमांसीहरिद्रेद्वेमुराशैलेयचंदनं । वचाकचोरमुस्ताख्याःसर्वौषध्यःप्रकीर्तिताः । गजाश्वरथ्यावल्मीकसंगमाद्ध्रदगोकुलात् । राजद्वारप्रदेशाच्चमृदमानीयनिक्षिपेत् । पंचगव्यंचकुसुदंतथाशुक्लफलानिच । वज्रवैडूर्यमाणिक्यविद्रुमाणिविनिक्षिपेत् । एवंकुंभंसमासाद्यगंधपुष्पादिभिःशुभैः । अनुष्ठानपरोविप्रःप्राङ्मुखोवाप्युदङ्मुखः । आसीनःसुप्रसन्नात्माप्राणसंयमनान्वितः । सावित्रींचजपेत्कुंभंस्पृशन्दशशतंद्विजः । एवंप्रदोषकालेतुकारयेदपरेहनि । उदयेसमनुप्राप्तेस्नातांगंधाद्यलंकृतां । स्नापयेच्छांतिमन्विच्छन्पूर्वाह्णेप्राङ्मुखींस्थितां । अधिवासितकुंभस्यतोयैश्चापिसमंत्रकं । पश्चाच्छेषोदकेनैवस्नात्वादेवंप्रणम्यच । स्वगृह्योक्तविधानेनहोमंकुर्यात्प्रयत्नतः । दूर्वाज्येनतिलैर्हुत्वासावित्र्याचैवमंत्रतः । अष्टोत्तर

सहस्रंवाशतमष्टाधिकंतथा । तत्संख्यांत्रिविधंहुत्वादूर्वाज्येनतिलैःसमं । ब्राह्मणान्भोजयित्वातुदेवं[1]ज्ञंपूजयेत्ततः । अनेनविधिनानारीसर्वदोषात्प्रमुच्यते । अनंतरंचतुर्थदिवसे यदातिथ्यादीनांप्रशस्तात्वहवोदुष्टाश्चाल्पास्तदाचतुर्थदिवसेशांतिकर्मविधायप्रशस्तकालेसंगमंकुर्यादित्युपन्यस्यमदनरत्नेउक्तशांत्युपन्यासात् पृथक्शांतेःपूर्वंदैवनिर्मितेअकृत्रिमेतडागेतत्समीपेउक्तपरिमाणैश्चतुर्भिर्द्रव्यैरुपर्युपरिसंस्तीर्णैःस्थंडिलंकृत्वामध्येकमलंलिखेत् । शुभैरित्यंतेअर्चयेत्कुंभेवरुणमितिशेषः । जपार्थंब्राह्मणवरणंसूचयन्नाह अनुष्ठानेति । स्नापयेत्सएवब्राह्मणः । यजमानंप्रत्याहस्नात्वेति । देवंवरुणं । होमेसवितादेवता । इतिश्रीमदनंतदेवीयेसंस्कारकौस्तुभे मदनरत्नोक्तारजोदर्शनशांतिः ॥ ॥ ॥ ॥

अथबौधायनोक्तारजोदर्शनशांतिः । ऋतुशांतिंव्याख्यास्यामः तिथिवारनक्षत्रलग्नदोषशांत्यर्थंचतुर्थेह्निपंचमेह्निवाशांतिस्नानंकुर्वीत देवालयेगृहेवाप्रस्थाष्टभिर्धान्यैस्तदर्धैस्तंडुलैस्तदर्धैस्तिलैश्चारत्निमात्रंचतुरस्रंकृत्वा मध्येनलिनमुल्लिख्यकुशैर्दूर्वाभिःप्रतिच्छाद्य तस्मिंस्तंतुवेष्टितंकुंभंनिधायापोवाइदंसर्वमित्येतेनानुवाकेनाब्लिंगैःशांतिकुंभमुदकैःपूरयित्वा कूर्चमंतर्धायपंचपल्लवान्पं[2]चत्वचश्चनिक्षिप्य कपित्थाश्वत्थपालाशविल्वोदुंबरंचनवरत्नंचनिक्षिप्य नववस्त्रयुग्मेनाच्छाद्य नारिकेलफलेनापिधायविल्वपल्लवैश्चूतपल्लवैश्चावकीर्य पुरुषंपुंडरीकाक्षंध्यात्वागंधधूपदीपैरुदकुंभमभ्यर्च्याथश्रोत्रियान्बहुश्रुतान्पट्चतुरोवाब्राह्मणान्वरणपूर्वकमभ्यर्च्याचार्यंचतत्कुंभमन्वारभ्यवैष्णवींगायत्रींसहस्राष्टकंशताष्टकंवा[3]तदंतेगायत्रींचवेदादीना

१ देवंसंपूजयेत्ततः । २ सप्तमृदश्च । ३ तदंगंगायत्री ।

पोहिष्ठामयोभुवइतितिस्रोहिरण्यवर्णाःशुचयःपावकाइत्येतमनुवाकंपवमानःसुवर्जनइत्येतमनुवाकंपुरुषसूक्तमित्येतमनु
वाकमृचांप्राचीमित्येतमनुवाकमथालंकृतांपत्नीसुरुविष्टरेतृणआसीनामापोहिष्ठामयोभुवइतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाःशुचयः
पावकाइतिचतसृभिःपवमानःसुवर्जनइत्येतेनानुवाकेनप्रत्यृचमाशीर्वादपुरःसरंस्नापयेयुस्ततोनारींपंचगव्यंप्राशयित्वा य
त्त्वगस्थिगतंपापंदेहेतिष्ठतिमामके । प्राशनं[1]पंचगव्यस्यदहत्वग्निरिवेंधनमिति । शुचौसमेदेशेस्थंडिलंकल्पयित्वालौकि
काग्निंप्रतिष्ठाप्यस्वगृह्योक्तविधानेनाग्निमुखंकृत्वाविष्णुसूक्तेनशताष्टकसंख्याःपलाशसमिधोहुत्वैवंब्रह्मसूक्तेनान्नंरुद्रसूक्तेना
ज्यंतेपामष्टादशकृत्वोथायुष्यहोमोघृतसूक्तेनाज्येनहुत्वाततोनक्षत्रहोमंतत्तन्मंत्रेणतस्यचतुर्दशकृत्वःपूर्ववत्समिदन्नाज्यैस्त्र्यं
बकंयजामहइतितिलहोमंशताष्टकाहुतीरुपजुहुयात्स्विष्टकृत्प्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानादथदक्षिणांदद्यादाचार्यायविशे
पतः । ततःपुण्याहवाचनंकृत्वाततोनारीदोपात्प्रमुच्यतइत्याहभगवान्बौधायनः । विष्णुसूक्तंविष्णोर्नुकंतदस्यप्रियंप्रत
द्विष्णुःपरोमात्रयाविचक्रमेत्रिर्देवइति । ब्रह्मसूक्तंब्रह्मजज्ञानमितिपडृचं । रुद्रसूक्तंपरिणोरुद्रस्यहेतिःस्तुहिश्रुतमितिमी
ढुष्टम०अर्हन्बिभर्षि० त्वमग्नेरुद्रो० । आवोराजानमितिषडृचंशतमष्टकंचशताष्टकं अष्टोत्तरशतमित्यर्थः । एतत्पूरणार्थ
मेवैकैकस्यषडृचस्याष्टादशावृत्तयोविधीयंते ॥ अथघृतसूक्तम् ॥ योब्रह्माब्रह्मणउज्जभारप्राणेश्वरःकृत्तिवासाःपिनाकी ।
ईशानोदेवःसनआयुर्दधातुतस्मैजुहोमिहविषाघृतेनस्वाहा इदंब्रह्मणे १ । विभ्राजमानःसरिरस्यमध्याद्रोचमानोधर्मरुचिर्य

१ प्राशनात्पंचगव्यस्येतिपाठेदहत्यग्निरिवेतिवाच्यं ।

आगात् । समृत्युपाशादपनुद्यघोरादिहायुषेनोघृतमत्तुदेवःस्वाहा इदंदेवाय २ । ब्रह्मज्योतिर्ब्रह्मपत्नीषुगर्भंयमादधात्पुरु
रूपंजयंतम् । सुवर्णरंभंग्रहमर्कमर्च्यंतमायुषेवर्धयामोघृतेनस्वाहा इदमर्काय ३ । श्रियंलक्ष्मी[1]मंबिकामौपलांगांषष्ठींजया
मिंद्रसेनेत्युदाहुः[2] । तांविद्यांब्रह्मयोनिंसरूपामिहायुषेतर्पयामोघृतेनस्वाहा इदंविद्यायै ४ । दाक्षायण्यःसर्वयोन्यःसयोन्यः
सहस्रशोबहुरूपाविरूपाः[3] । ससूनवःसपतयःसयूथ्याआयुषेनोघृतमिदंजुषंतांस्वाहा इदंदाक्षायणीभ्यः ५ । दिव्यागणा
बहुरूपाःपुराणाआयुश्छिदोनःप्रमथंतु[4]वीरान् । तेभ्योजुहोमिबहुधाघृतेनमानःप्रजांरीरिषोमोतवीरान्स्वाहा इदंदिव्य
गणेभ्यः ६ । एकःपुरस्ताद्यइदंबभूवयतोबभूवभुवनस्यगोपाः । यमप्येतिभुवनंसांपरायेसनोहविर्घृतमिहायुषेत्तुदेवःस्वाहा
इदंदेवाय ७ । वसून्रुद्रानादित्यान्मरुतोथसाध्यानृभून्यक्षान्गंधर्वांश्चपितृंश्चविश्वान् । भृगून्सर्पांश्चांगिरसोथसर्वान्घृतं
हुत्वास्वायुष्यामहयामशश्वत्स्वाहा इदंवस्वादिभ्यः ८ । इतिघृतसूक्तम् । इत्यनंतदेवीयेसंस्कारकौस्तुभेबौधायनोक्तप्र
कारेणरजोदर्शनशांतिः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
अथगर्भाधानम् ॥ कश्यपः । षष्ठ्यष्टमीपंचदशीचतुर्थीश्चतुर्दशीमप्युभयत्रहित्वा । शेषाःशुभाःस्युस्तिथयोनिषेकेवाराः
शशांकार्यसितेंदुजानामिति । आर्योगुरुः सितःशुक्रः इंदुजोबुधः । वसिष्ठः—उपप्लवेवैधृतिपातयोश्चविष्टयांदिवापारिघ
पूर्वभागे । संध्यासुपर्व[5]स्वपिमातृपित्रोर्मृतेह्निपत्नीगमनंचवर्ज्यमिति । तस्मिन्नृतौपर्वाण्याद्याश्चतस्रोरात्रीर्वर्जयित्वायुग्मा

१ लक्ष्मीमौपलामंबिकांगां । २ त्युदाहः । ३ विश्वरूपाः । ४ प्रवधंत । ५ पर्वण्याद्याः ।

युग्मासु षष्ठीप्रभृतिषुगच्छेत्तापुत्रार्थं । अयुग्मासुस्त्रीजन्मभयादगमनंनतुप्रतिषेधात् । युग्मास्वपिरात्रिष्वेवोपगमनं नाहनि । तथाचाथर्वणीश्रुतिः । प्राणंवाएतेप्रस्कंदंतियेदिवारत्यासंयुज्यंतेब्रह्मचर्यमेवतद्रात्रौसंयुज्यंतइति । शंखलिखि तावपि नार्तवेदिवामैथुनंव्रजेदिति । पर्ववर्जंव्रजेच्चैनामितिमनुः । पर्ववर्जमित्यनेननिषिद्धतिथिनक्षत्राण्युपलक्ष्यंते । निषिद्धपर्वचामावास्यापौर्णमासीच । तत्रस्त्रीगमनंश्रुत्यानिषिद्धम् । नामावास्यांपौर्णमास्यांश्रुत्वास्त्रियमुपेयात् यदुपे यान्निरिंद्रियःस्यादिति । चतुर्दश्यष्टमीचैवअमावास्याचपूर्णिमा । पर्वाण्येतानिराजेंद्ररविसंक्रांतिरेवच । तैलस्त्रीमांस भोगीचसर्वेष्वेतेषुवैपुमान् । विण्मूत्रभोजनंनामप्रयातिनरकंनृपेतिविष्णुपुराणे । एवंगच्छन्स्त्रियंक्षामांमघांमूलंचवर्ज येदिति । क्षामांलघ्वाहारादिनाकृशामित्यर्थः । अतएवबृहस्पतिः । स्त्रीपुंसयोराहारविशेषंसनिमित्तमाह । स्त्रियाःशुक्रा धिकेस्त्रीस्यात्पुमान्पुंसोधिकेभवेत् । तस्माच्छुक्रविवृद्ध्यर्थंस्निग्धंभक्ष्यंचभक्षयेत् । लघ्वाहारांस्त्रियंकुर्यादेवंसंजनयेत्सुत मिति । यत्तु षोडशर्तुनिशाःस्त्रीणांतस्मिन्युग्मासुसंविशेत् । ब्रह्मचार्येवपर्वाण्याद्याश्चतस्त्रश्चवर्जयेदितितद्व्याख्यावसरेमि ताक्षराकारेणोक्तं ऋतौश्राद्धदिनेपिगच्छतोनब्रह्मचर्यहानिरिति तत्षोडशदिनेपुतदितरकालासंभवविषयम् । पारि जाते—विष्णुप्रजेशरविमित्रसमीरपौष्णमूलोत्तरावरुणभानिनिषेककाले । पूज्यानिपुष्यवसुशीतकराश्विचित्रादित्यास्तुम ध्यमफलाविफलाःस्युरन्या इति । विष्णुःश्रवणं प्रजेशोरोहिणी रविर्हस्तः मित्रोऽनुराधा समीरःस्वाती पौष्णंरेवती उत्तरात्रयं वरुणःशतभिषक् एतानिपूज्यानि । वसुर्धनिष्ठा शीतकरोमृगः आदित्यःपुनर्वसुः एतानिमध्यमानि ।

अन्यानिविफलानीत्यर्थः[1] । विष्णुपुराणे—यस्मिन्नृक्षेभवेद्गर्भस्तस्माद्यद्दशमंभवेत् । तत्रापत्यंप्रजायेततस्मादेतत्रयंत्यजेदिति । त्रयंमघारेवतीज्येष्ठाख्यानि । आपस्तंबः—चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरांयुग्मांप्रजानिःश्रेयसमुपदिशंति । चतुर्थ्यां रात्रौविधिर्निवृत्तरजस्कायां व्यासः—रात्रौचतुर्थ्यांपुत्रःस्यादल्पायुर्धनवर्जितः । पंचम्यांपुत्रिणीनारीषष्ठ्यांपुत्रस्तुम ध्यमः । सप्तम्यामप्रजायोषिदष्टम्यामीश्वरःसुतः । नवम्यांसुभगानारीदशम्यांचतुरःपुमान् । एकादश्यामधर्मास्त्री द्वादश्यांपुरुषोत्तमः । त्रयोदश्यांसुतातस्ववर्णसंकरकारिणी । धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चआत्मवेदीदृढव्रतः । प्रजायतेचतुर्दश्यां गुणौघैर्जगतीपतिः । राजपत्नीमहाभागाराजवंशगतातथा । जायतेपंचदश्यांतुबहुपुत्रापतिव्रता । विद्यालक्षणसंपूर्णः सत्यवादीजितेंद्रियः । आश्रयःसर्वभूतानांषोडश्यांजायतेपुमानिति । रात्राविति नकेवलमल्पायुः किंत्वन्यदपि । तदुक्तं लैंगे—कदाचिज्जीवतिचेद्विद्याहीनंव्रताश्रेष्ठंपतितंपारदारिकंदारिद्र्यार्णवमग्नंचतनयंसाप्रसूयतइति । चतुर्थ्यांरात्रौत्वस्यां गम्यतेसाएवंप्रसूयतइत्यर्थः । आश्वलायनः—दीक्षितस्तुमहायज्ञैःपित्रोःप्राग्वत्सराद्द्विजः । नेयाद्भार्यांप्रयत्नेनऋतावप्य र्थितोबुधः । प्राग्रजोदर्शनात्पत्नींनेयाद्गत्वापतत्यधः । व्यर्थीकारेणशुक्रस्यब्रह्महत्यामवाप्नुयादिति । महाभारते—

---

१ विष्णुपुराणे—ऋतावुपगमःशस्तःस्वपत्न्यामवनीपते । पुंनामर्क्षेशुभेकालेज्येष्ठंयुग्मासुरात्रिष्विति । ज्येष्ठासुतासुरात्रिपु ज्येष्ठंचउत्तरोत्तर मलं (?) । आश्वलायनः—गर्भाधानंद्विजःकुर्यादृतौप्रथमएवहि । चतुर्थदिवसादूर्ध्वंपुत्रार्थीदिवसेसमे । क्रूरदारुणभंपौष्णंदस्राग्नीचद्विदैवतम् । श्राद्धाहंचैवरिक्तांचहित्वान्यस्मिन्विधीयतइति ।

ऋतौगच्छतियोभार्यामनृतौनैवगच्छति। यावज्जीवंब्रह्मचारीमुनिभिःपरिकीर्तितः। तथा—ऋतुस्नातांतुयोभार्यांसन्निधौ
नोपगच्छति। घोरायांभ्रूणहत्यायांयुज्यतेनात्रसंशयइति। अस्यवचनस्यजायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान्जायतेयज्ञेनदे
वेभ्यःप्रजयापितृभ्योब्रह्मचर्येणऋषिभ्यइतिश्रुतिमूलत्वेनोपपत्तेः श्रुत्यन्तरकल्पनायाअन्याय्यत्वादजातपुत्रंप्रत्येषनिय
मः। तथाचमनुः—ज्येष्ठेनजातमात्रेणपुत्रीभवतिमानवः। पितृणामनृणश्चैवसतस्मात्सर्वमर्हतीति। यस्मिन्नृणंसन्नयति
येनैं[1]वानंत्यमश्नुते। सएवधर्मजःपुत्रःकामजानितरान्विदुरितिकेचित्। अन्येतुऋतोर्निमित्तत्वात्प्रतिनिमित्तंनैमित्ति
कावृ[2]त्तिरुचिता। स्मरंतिच—एष्टव्याबहवःपुत्रायद्येकोपिगयांव्रजेदित्याहुः। व्यासः—वृद्धांवंध्यामसद्वृत्तांमृतापत्याम
पुष्पिणीं। कन्यासूंबहुपुत्रांचवर्जयेन्मुच्यतेभयादिति। वृद्धासरजस्कापिगर्भधारणादावशक्तानतुगतरजस्काअपुष्पिणी
मित्यस्यपौनरुक्त्याप[3]त्तेः॥ (अत्रत्यस्यअस्यापवादइत्यादेर्ग्रंथस्यप्राचीनादर्शेष्वनुपलंभात्यक्षिप्तइतिसटिप्पणेनिवेशितः।)

---

१ येनचानंत्य। २ वृत्तिर्विहिता। ३ अस्यापवादः बौधायनसूत्रानुयायिपद्धतिकर्त्राविश्वकर्त्राभेदेनोक्तः। त्रिरात्रंव्रतंचरेदित्युपक्रम्यव्रत
समाप्तौ अस्तमितआदित्येअन्योन्यमलंकृत्यापआचम्यवाग्यतौशय्यांगच्छतइत्युक्तं। व्रतमध्येपिसहशयनमुक्तंगोभिलेन—एतत्प्रभृतित्रिरात्रमेक
रात्रंवाक्षारालवणाशिनौब्रह्मचारिणौभूमौसहशयीयातामिति। अन्यसूत्रेशय्यैक्यमायुर्हरमितिमैथुनंप्रयत्नतोवर्ज्यमिति ब्रह्मचारिणावितिवचनम्।
एतत्प्रभृतिविवाहप्रभृतीत्यर्थः। आश्वलायनोपि—अतऊर्ध्वमक्षारालवणाशिनौब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनौस्यातांत्रिरात्रंद्वादशरात्रंसंव
त्सरंवैकऋषिर्जायतइतिचरितव्रतःसूर्याविदेवधूवस्त्रंदद्यादिति। व्रतानंतरंसूर्याविदेवध्वाउपयमनकालेपरिहितंवस्त्रंदद्यादितिवृत्तिविद्भिः। श्रीम

* * *

सं० कौ० अथगर्भाधानहोमः॥ परिशिष्टे—अथर्तुमत्याःप्राजापत्यमृतौप्रथमेनुकूलेहनिसुस्नातयान्वारब्धः प्राजापत्यस्यस्थालीपा गर्भा. हो.
॥ १७ ॥ कस्यहुत्वैताआज्याहुतीर्जुहुयात् विष्णुर्योनिमितितिस्रोनेजमेषेतितिस्रःप्रजापतेनत्वदित्येकामिति। प्रथमग्रहणाद्विती
यादावृतौनैतत्सूर्योपस्थानांतम्। अनुकूलग्रहणादुपगमनंयत्राहोरात्रेचिकीर्षितंतद्दिनएवैतदितिनियम्यते। अतएवदि
नांतरापेक्षयाचतुर्थस्यैवानुकूलत्वेतत्रैवैतत् शांतिरपितदुपयोगितयातत्रैव। यद्यपि शुद्धाभर्तुश्चतुर्थेह्निस्नानेनस्त्रीरजस्वला।
दैवेकर्मणिपित्र्येचपंचमेऽहनिशुद्ध्यतीतिमदनपारिजातोदाहृतवचने चतुर्थेह्निदैवकर्मार्हतानेतिप्रतीयते तथापितेनैव—
रजस्युपरतेसाध्वीस्नानेनस्त्रीरजस्वलेतिमनुवाक्येसाध्वीगर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येतिव्याख्यानात्प्रधानानुरोधेनतद
धिकारसंपत्त्य[1]र्थंशांतावप्यधिकारसिद्धिः। तथाश्रौतेषुदर्शादिष्वपि यदात्रि[2]रात्रेणेतिवचनात् रजस्वलायाःस्नानदि

त्प्रयोगरत्नकारैरपि—अथविवाहोत्तरंदंपत्योर्गृहप्रवेशदिनादारभ्योपक्रम्य ततःशुभेह्निस्वस्त्यादिवाचयित्वास्वलंकृतांवधूमुपगच्छेतरात्रावित्युक्तम्।
धर्मप्रवृत्तौनारायणः—षड्तुषुभार्यातेत्रयंगादिषुचरेत् (?)। अनर्तुमतीभार्यास्तुनसंगमितिकेचनेतिऊह्यम्। नगंतव्यमितिनिषेधाभावःसूचितः।
कारिकायामपि—स्वस्त्यादिवाचयित्वादौस्त्रियंतामुपगच्छति। मुहूर्तेशोभनेतस्याःक्रीडनंस्याद्यथातथेति। ज्ञाताचेयंकारिकाज्ञातृभिः व्रतसमाप्त्यनं ॥ १७ ॥
तरमुहूर्तेब्राह्मणैःस्वस्त्यादिवाचयित्वानक्तमेववधूमुपगच्छति स्पर्शादिसंकरीकरोतियथायंनमहारणतस्याःललानचरेत् (?) सुंदरवचनैरपेक्षितालं
कारवस्त्रादिदानैःप्रीतिमुत्पाद्यलज्जामप्यपनीयपरस्पराभिमतंविषययोगमनुसरतीति। विवाहप्रकरणेकात्यायनः—त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौस्या
तामिति। १ वचनात्। २ त्रिरात्राणीति।

वसेपिश्रौतकर्माणिकर्तव्यान्येव नतुपंचमेहनीतिआपस्तंबभाष्यकारोक्तेः । एवमुदाहृतमदनपारिजातग्रंथे—आदिपदं उपनयनाद्यभिप्रायं तत्रापिवक्ष्यमाणश्रीसूक्तहोमपूर्वकाभिषेकेणचतुर्थेहन्यधिकारसंभवात् । अन्यदिनानुकूलत्वेशांतिपूर्वकमेतत्तत्रैवेतिव्यवस्थाबोध्या । अयंहोमोऽनाहिताग्नेः । अर्धाधानिनश्चाहिताग्नेःसत्यौपासनेतत्रैवकार्यः । तन्नाशेसतिद्वादशरात्रात्पूर्वस्वंडिलाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वाअयाश्चेत्याहुत्योत्पाद्याग्निंतत्रकार्यः । तदूर्ध्वंप्रमादादग्नित्यागेप्रत्यब्दंप्राजापत्यं । एतावत्कालपर्यंतंगृह्याग्निविच्छेदजनितदोषपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंएतावतःकृच्छ्रानेतत्प्रत्याम्नायद्वाराचरिष्यइतिसंकल्प्यतपैवाचरेत् । ततएतावद्दिनेपुगृह्याग्निविच्छेदवशेनलुप्तसायंप्रातरौपासनहोमादिनित्यकर्मपर्याप्तंहोमद्रव्यंतथाएतावदग्निविच्छेदवशेनलुप्तदर्शपूर्णमासस्थालीपाककर्मपर्याप्तंद्रव्यंचतन्निष्क्रयंवादातुमहमुत्सृजइतिसंकल्पपूर्वकंदत्वापुनःसंधानंकुर्यात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तद्यथा—देशकालकीर्तनांतेश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंविच्छिन्नस्वगृह्याग्नेःपुनःसंधानंकरिष्येइतिसंकल्प्याग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वा अग्निध्यानांतेन्वाधानंकुर्यात् । अस्मिन्नन्वाहितेग्नावित्याद्याघारदेवतेआज्येनेत्यंतमुक्त्वात्रप्रधानंत्रिरग्निंपवमानंअग्निंप्रजापतिंचाज्येनअर्यमणमग्निंवरुणमग्निंपूषणमग्निंप्रजापतिंचलाजद्रव्येण चतुर्वारंसूर्यासावित्रीमाज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्यादि । पात्रासादनेप्रोक्षण्यादिपण्णांपश्चंजलेन्यंकुखस्यासादनंशूर्पस्यच । सर्वेषांप्रोक्षणांतेआज्यसंस्कारः तेनसहलाजा

१ षोडशरात्रिमध्येचंद्रतारानुकूल्येसर्वथाऽशक्तदिवसालाभेचतुर्थेऽहनिशुभेसतितत्रैवकार्यम् । शांतिश्चेत्सापितस्मिन्नेवाहनिकार्या ।

नांत्रिःपर्यग्निकरणं । आज्यस्योत्पवनमात्रेकृतेलाजानात्रिःप्रोक्षणं । स्रुवांजलिशूर्पसंमार्गांतेलाजानामाज्यस्यदक्षिणतोबर्हिष्यासादनं । आघारांते । अग्नआयूंषीतितिसृणांशतंवैखानसाऋषयःअग्निःपवमानोदेवतागायत्रीछंदःपुनःसंधानप्रधानाज्यहोमेविनियोगः ॐ अग्नआयूंषि० इतितिसृभिर्हुत्वाअग्नयेपवमानायेदमितित्यागः । त्वमर्यमावसुश्रुतोग्निस्त्रिष्टुप् पुनःसंधानप्रधानाज्यहोमे० ॐ त्वमर्यमाभवसि० अग्नयइदं० । प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् पुनःसंधानप्र० ॐ प्रजापतेनत्व० प्रजापतयइदं० । ततःक्षालितेंजलौस्रुवेणोपस्तीर्यस्वयमेवलाजानांद्विरवदाय जामदग्न्यश्चेत्त्रिरवदाय स्रुवेणशूर्पस्थानवत्तांश्चाभिघार्यस्वयमुपविष्टएवतिष्ठंत्याअंजलिंदक्षिणपाणिनाधृत्वास्वाहाकारांतेंजल्यग्रेणजुहुयात् । अर्यमणं वरुणंपूषणमितितिसृणांहिरण्यगर्भोऽर्यमाग्निर्वरुणाग्निःपूषाग्निरनुष्टुप् पुनःसंधानप्रधानलाजहोमेवि० ॐ अर्यमणंनुदेवं० अर्यम्णेग्नयइदं० । ॐ वरुणंनुदेवं० वरुणायाग्नयइदं० । ॐ पूषणंनुदेवं० पूष्णेग्नयइदं० । पत्न्यान्वारब्धःशूर्पकोणेनशेषलाजान्प्रजापतिंमनसाध्यायन्स्वाहाकारेणजुहुयात् । तत आनःप्रजामितिचतसृणांसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्री आद्याजगतीद्वितीयात्रिष्टुप् अंत्येद्वेअनुष्टुभौ पुनःसंधानाज्यहोमे० ॐ आनःप्रजांजन० इतिचतसृभिःस्वाहाकारसमकालं

१ प्रजापतिंमनसाध्यायेत्तूष्णींहोमेषुसर्वत्रेतिश्रौतसूत्रं । यत्रतूष्णींशब्दविशिष्टोहोमश्चोद्यतेतत्रप्रजापतिदेवतांध्यायेत् देवतासाध्यत्वाद्धोमस्य । ध्यानत्वादेवमानसेसिद्धेमनोग्रहणंशब्दध्यानार्थंतेनचतुर्थ्यंतंप्रजापतिशब्दंध्यात्वातदनंतरंस्वाहेत्युपांशूक्त्वाजुहुयात् । होमेष्वितिबहुवचनादेवप्रकरणादुत्कर्षेसिद्धेसर्वत्रग्रहणंगार्ह्यष्वप्यस्याप्रापणार्थमिति ।

स्रुवेणजुहुयात् सूर्यासावित्र्याइदं० । स्रुवगताज्यशेषमनामिकयादाय समंजंत्वित्यस्यसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्रीअनुष्टुप् हृदयांजनेवि० ॐ समंजंतुविश्वे० स्वस्वपत्न्याश्चहृदयांजनंकृत्वा हस्तंप्रक्षाल्यस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यदशत्रीन्वाब्रा ह्मणान्भोजयेत् ॥ इत्यनंतदेवीयेसंस्कारकौस्तुभेविच्छिन्नगृह्याग्निपुनःसंधानं ॥ सर्वाधानिनापिएवमेवपुनःसंधानेनौ पासनमुत्पाद्यगर्भाधानपुंसवनादिहोमःकार्यः । तत्रकृच्छ्रसंकल्पोद्रव्यदानसंकल्पश्चनकार्यः । गर्भाधानहोमंकर्तुंगृह्याग्नेः पुनःसंधानंकरिष्यइतिसंकल्पः । गर्भाधानांतेऽग्नित्यागः । अर्धाधानिनोपिऔपासनहोमाद्यकरणपक्षेप्रायश्चित्तमात्रंन द्रव्यदानम् । द्विभार्यस्याग्निद्वयसंसर्गात्पूर्वमेकाग्न्यनुगमेप्रायश्चित्तंऔपासनहौमीयद्रव्यमात्रदानंचकार्यंनतुस्थालीपाकादि द्रव्यदानम् ॥ ॥ अथप्रयोगः ॥ कर्ताप्रातरभ्यंगस्नानंकृत्वाशांत्यभावेसप्तमृत्तिकापंचपल्लवपंचत्वक्सहितैर्नूतनोदककुंभैः पत्नीमपिस्नापयित्वातयासहोपविश्यदेशकालौसंकीर्त्य ममास्यांभार्यायांसंस्कारातिशयद्वाराऽस्यांजनिष्यमाणसर्वगर्भाणां वीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंगर्भाधानाख्यंकर्मकरिष्येइतिसंकल्प्य तदंगत्वेनगणेशपूजनादिनांदी श्राद्धांतंकुर्यात् ॥ तत्रतावत्सर्वोपयोगित्वेन स्वस्तिवाचनमुच्यते । तद्विधिमाह शौनकः—स्वस्तिवाचनमेतत्तुसर्वेषामृ द्धिकारणं । आदावंतेचकर्तव्यमितियज्ञविदांमतमिति ॥ तत्रकलशस्थापनंहारितेनोक्तं । गोमयेनोपलिप्योर्वींरंगवल्लि कयार्चयेत् । प्रस्थधान्योपरिस्थाप्यपूर्णंहिकलशद्वयम् । दक्षिणेचोत्तरेचैवउत्तरेतुनिधापयेत् । पात्रमक्षतपूर्णंतुफलपु ष्पसमन्वितमिति । तत्रकलशस्य तत्रनिक्षेप्यपंचरत्नानांचलक्षणं विष्णुधर्मोत्तरे—हैमराजतताम्रावामृन्मयालक्षणान्वि

ताः । सुवर्णंराजतंमुक्ताराजावर्तःप्रवालकं । पंचरत्नमितिख्यातमिति । कलशेनिक्षेप्यपंचत्वचःपंचपल्लवाश्चतत्रैवोक्ताः । न्यग्रोधपिप्पलप्लक्षजंबूचूततरूद्भवाः । रुवतिभीमइत्यृचाघटेपंचत्वचःक्षिपेत् । अश्वत्थोदुंबरःप्लक्षोन्यग्रोधश्चूतएवच । पंचपल्लवमाख्यातंसर्वकर्मसुशोभनमिति ॥ ॥ अथप्रयोगः ॥ सपत्नीकोयजमानःकृताभ्यंगःपवित्रपाणिर्गोमयोपलिप्तरंग वल्लिकायुक्तभूतलस्थप्रस्थपरिमितधान्योपरिकलशद्वयंसुलक्षणंशुद्धजलपूरितंसपल्लवंनिधाय तत्पश्चिमदेशेयुग्मान्ब्राह्मणा न्विशुद्धान्प्राङ्मुखान्दक्षिणतोवाउदङ्मुखानुपवेश्यसोत्तरच्छदेशुद्धपीठेस्वयमुपविश्यस्वदक्षिणेसंस्कार्यमुपवेश्याचम्यप्राणा नायम्य यथाचारमिष्टदेवतादिनमस्कारपूर्वकंसुमुखश्चेत्यादिपठित्वादेशकालौसंकीर्त्य अमुककर्मकरिष्ये तदंगत्वेनस्वस्ति पुण्याहवाचनंमातृकापूजनंनांदीश्राद्धंचकरिष्ये तत्रादौनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंगणपतिपूजनंकरिष्येइतिसंकल्प्य । गणानां त्वाशौ० ऋद्धिबुद्धिसहितंगणपतिमावाहयामि । गणपतयेनमःआसनंपाद्यमर्घ्यमाचमनीयमित्यादिदक्षिणादानांतंकृत्वा निषुसीदेतिमंत्रेणपुष्पांजलिंसमर्प्य वक्रतुंडेतिसंप्रार्थ्य । स्वपुरतः[1]महीद्यौःपृथिवीचनइतिमंत्रावृत्त्यादक्षिणतउत्तरतश्चभू

१ सर्वत्राविदितार्षछंदोदैवतविदित्यादिनाकेवलमंत्रपाठानर्थक्याहृष्याद्युपन्यासआवश्यकः सचेत्थं—महीद्यौःकाण्वोमेधातिथिर्भूमिर्गायत्री । ओषधयइत्यस्याथर्वणोभिषगोषधयोनुष्टुप् । आकलशेष्वित्यस्यकाश्यपोदेवलःपवमानःसोमोगायत्री । इमंमेगंगइत्यस्यसिंधुक्षित्प्रैयमेधोनद्यो जगती । गंधद्वारामित्यस्यानंदकर्दमचिक्लीतेंदिरासुताःश्रीरनुष्टुप् । याओषधीरित्यस्याथर्वणोभिषगोषधयोनुष्टुप् । अश्वत्थेवइत्यस्याथर्वणोभिषगोष धयोनुष्टुप् । स्योनापृथिविकाण्वोमेधातिथिर्भूमिर्गायत्री । याःफलिनीरित्यस्याथर्वणोभिषगोषधयोनुष्टुप् । सहिरत्नानीत्यस्यश्यावाश्वःसविता

मिंस्पृशेत् ॥ एवमुत्तरक्रियाणांतत्तत्कालानुष्ठानेमंत्रावृत्तिःपूर्वस्थापितकलशयोस्तंत्रेणमंत्रप्रयोगः । ॐ ओषधयःसमि तितथैवतंडुलपुंजौकृत्वाआकलशेष्वितितंडुलपुंजोपरिकलशौनिधाय इमंमेगंगेइतितीर्थजलेनप्रत्येकंपूरयित्वा गंधद्वारा मितिगंधंप्रक्षिप्य ओषधयःसमितिसर्वौषधीः कांडात्कांडात्प्ररोहंतीतिदूर्वाः अश्वत्थेवोनिषदनमितिपंचपल्लवान् । स्ववतिभीमइतिपंचत्वचः स्योनापृथिवीतिसप्तमृदः याःफलिनीरितिफलं । सहिरत्नानीतिपंचरत्नानि हिरण्यरूपइति हिरण्यं युवासुवासाइतिवाससासंवेष्ट्य पूर्णादर्वीतिपूर्णपात्रंस्थाप्य । तत्त्वायामिशुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् पूजनेवि० ॐ तत्त्वायामीतिउत्तरकलशेवरुणंगंधादिभिःपूजयित्वा । तत्रकलशे । कलशस्यमुखेविष्णुःकंठेरुद्रःसमाश्रितः । मूलेतत्र स्थितोब्रह्मामध्येमातृगणाःस्मृताः । कुक्षौतुसागराःसर्वेसप्तद्वीपावसुंधरा । ऋग्वेदोथयजुर्वेदःसामवेदोह्यथर्वणः । अंगै श्चसहिताःसर्वेकलशंतुसमाश्रिताः । अत्रगायत्रीसावित्रीशांतिपुष्टिकरीतथा । आयांतुममशांत्यर्थंदुरितक्षयकारकाः ।

गायत्री । हिरण्यरूपइत्यस्यशौनकोपांनपात्त्रिष्टुप् । युवासुवासाइत्यस्यविश्वामित्रोयूपस्त्रिष्टुप् । पूर्णादर्वीत्यस्यविश्वेदेवाःशतक्रतुरनुष्टुप् । तत्त्वाया मिशुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् । भद्रंकर्णइत्यस्यगौतमोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । द्रविणोदाइत्यस्यकुत्सोद्रविणोदाअग्निस्त्रिष्टुप् । सवितापश्चातादित्यस्यलुशो धानाकोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । नवोनवइत्यस्याःसूर्यासावित्रीचंद्रमसस्त्रिष्टुप् । उच्चादिवीत्यस्यांगिरसोदिव्यःप्राजापत्योदक्षिणावातद्दातारोवात्रिष्टुप् । उद्वातेवेत्यस्यगृत्समदःशकुंतःशक्करी । स्वस्तयेवायुमित्यस्यस्वस्त्यात्रेयोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । ऋद्ध्यामस्तोममित्यस्यकाश्यपोभूतांशोश्विनौत्रिष्टुप् । श्रियेजातइत्यस्यकण्वःपवमानःसोमस्त्रिष्टुप् । भूमिप्रार्थनादौवि० । कर्मबाहुल्यादनवकाशाद्वासर्वेपांपठनाशक्तौ यस्यवाक्यंसऋषिर्यातेनोच्यतेसा देवतायदक्षरपरिमाणंतच्छंदइतिपारिभाषिकमृष्याद्युपयुंजीतनकेवलमंत्रोहः । १ पूर्णपात्रंचप्रतिकलशंज्ञेयं ।

सर्वेसमुद्राःसरितस्तीर्थानिजलदानदाः । आयातुममशांत्यर्थं० । ततःकलशेविष्ण्वादीन्संपूज्याक्षतान्क्षिपेत् । मातृदे वोभव पितृदेवोभव आचार्यदेवोभव अतिथिदेवोभव । आशिषःप्रार्थयंते । एताःसत्याआशिषःसंतु । अवनिकृतजा नुमंडलःकमलमुकुलसदृशमंजलिंशिरस्याधायदक्षिणेनपाणिनासुवर्णपूर्णकलशंधारयित्वा दीर्घानागानद्योगिरयस्त्रीणिवि ष्णुपदानिच तेनायुःप्रमाणेनपुण्याहंदीर्घमायुरस्तु । शिवाआपःसंतु सौमनस्यमस्तु अक्षतंचारिष्टंचास्तु गंधाःपांतुसुमं गल्यंचास्तु अक्षताःपांतु आयुष्यमस्तु पुष्पाणिपांतु सौश्रियमस्तु तांबूलानिपांतु ऐश्वर्यमस्तु दक्षिणाःपांतु बहुदेयं चास्तु । अत्रगंधाःपांत्वित्यादिभिर्मंत्रपूर्वार्धैः युग्मान्ब्राह्मणान्गंधादिनापूजयेत् । तेचसुमंगल्यंचास्त्वित्यादिमंत्रोत्तरा र्धानिप्रतिब्रूयुः । यंकृत्वासर्ववेदयज्ञक्रियाकरणकर्मारंभाःशुभाःशोभनाःप्रवर्तंते तमहमोंकारमादिंकृत्वाऋग्यजुःसामा शीर्वचनंबहृषिसंमतंसंविज्ञातंभवद्भिरनुज्ञातःपुण्यंपुण्याहंवाचयिष्येइत्युक्ते वाच्यतामितिप्रतिब्रूयुः । भद्रंकर्णेभिः० दायुः द्रविणोदाद्रविणस० दीर्घमायुः सवितापश्चातात्० दीर्घमायुः नवोनवोभवति० दीर्घमायुः उच्चादिविदक्षिणावंतो० दीर्घमायुः आपउंदंतुजीवसेदीर्घायुत्वायवर्चसे यस्त्वाहृदाकीरिणा० जातवेदोयशो० यस्मैत्वंसुकृते० अश्विनंसपुत्रिणं० स्वस्ति । संत्वासिंचामियजुषाप्रजामायुर्धनंच । मनःसमाधीयताम् । समाहितमनसःस्मः । प्रसीदंतुभवंतः । प्रसन्नाःस्मः । शांतिरस्तु पुष्टिरस्तु तुष्टिरस्तु वृद्धिरस्तु अविघ्नमस्तु आयुष्यमस्तु आरोग्यमस्तु शिवंकर्मास्तु कर्मसमृद्धिरस्तु धर्म समृद्धि० वेदसमृद्धि० शास्त्रसमृद्धि० पुत्रसमृद्धि० धनधान्यसमृद्धि० इष्टसंपदस्तु० सर्वारिष्टनिरसनमस्तु यत्पापंतत्प्र

तिहतमस्तु यच्छ्रेयस्तदस्तु उत्तरेकर्मण्यविघ्नमस्तु उत्तरोत्तरमहरहरभिवृद्धिरस्तु उत्तरोत्तराःक्रियाःशुभाःशोभनाःसंप
द्यंतां इष्टाःकामाःसंपद्यंतां तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तु । तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहलग्नाधिदेवताःप्रीयंतां तिथिक
रणेमुहूर्तनक्षत्रेसग्रहेसदैवतेप्रीयेतां दुर्गापांचाल्यौप्रीयेतां अग्निपुरोगाविश्वेदेवाःप्रीयंतां । इंद्रपुरोगामरुद्गणाःप्री० ब्रह्म
पुरोगाःसर्ववेदाःप्रीयं० विष्णुपुरोगाःसर्वदेवाःप्रीयं० माहेश्वरीपुरोगाउमामातरःप्रीयं० वसिष्ठपुरोगाऋषिगणाःप्रीयंतां
अरुंधतीपुरोगाएकपत्न्यःप्रीयंतां ऋषयश्छंदांस्याचार्यावेदादेवायज्ञाश्चप्रीयंतां ब्रह्मचब्राह्मणाश्चप्रीयंतां श्रीसरस्वत्यौप्री
येतां श्रद्धामेधेप्रीयेतां भगवतीकात्यायनीप्रीय० भगवतीमाहेश्वरीप्रीयतां भगवतीपुष्टिकरीप्री० भगवतीतुष्टिकरी०
भगवतीवृद्धिकरीप्री० भगवतीऋद्धिकरीप्रीय० भगवंतौविघ्नविनायकौप्रीयेतां भगवान्स्वामीमहासेनःसपत्नीकःससुतः
सपार्षदःसर्वस्थानगतःप्रीयतां हरिहरहिरण्यगर्भाःप्रीयंतां सर्वाग्रामदेवताःप्रीयंतां सर्वाःकुलदेवताःप्रीयंतां सर्वाइष्टदे
वताःप्रीयंतां हताब्रह्मद्विषः हताःपरिपंथिनः हताअस्यकर्मणोविघ्नकर्तारः शत्रवःपराभवंयांतु शाम्यंतुघोराणि शाम्यं
तुपापानि शाम्यंत्वीतयः शुभानिवर्धंतां शिवाआपःसंतु शिवाऋतवःसंतु शिवाअग्नयःसंतु शिवाआहुतयःसंतु शिवा
ओषधयःसंतु शिवावनस्पतयःसंतु शिवाअतिथयःसंतु अहोरात्रेशिवेस्यातां निकामेनिकामेनःपर्जन्योवर्षतु फलवत्योन
ओषधयःपच्यंतां योगक्षेमोनःकल्पतां शुक्रांगारकबुधबृहस्पतिशनैश्चरराहुकेतुसोमसहिताआदित्यपुरोगाःसर्वेग्रहाःप्री
यंतां भगवान्नारायणःप्रीयतां भगवान्पर्जन्यःप्रीयतां भगवान्स्वामीमहासेनःप्रीयतां पुण्याहकालान्वाचयिष्ये । वाच्यतां।

ॐ उद्गातेवशकुनेसामगायसि० मावद । याज्ययायजतिप्रत्तिवैयाज्या० स्कुरुते । यत्पुण्यंनक्षत्रं तद्वद्कुर्वीतोपव्युषं
यदावैसूर्यउदेति अथनक्षत्रंनैति यावतितत्रसूर्योगच्छेत् यत्रजघन्यंपश्येत् तावतिकुर्वीतयत्कारीस्यात् पुण्याहएव
कुरुते तानिवाएतानियमनक्षत्राणि यान्येवदेवनक्षत्राणि तेपुकुर्वीतयत्कारीस्यात् पुण्याहएवकुरुते । मह्यंसह[1]कुटुंबिने
महाजनान्नमस्कुर्वाणायाशीर्वचनमपेक्षमाणायास्यामुककर्मणःपुण्याहंभवंतोब्रुवंतु ॐ पुण्याहमितित्रिः ३। ॐ स्वस्तयेवा
युमुपब्रवामहै० भवंतुनः आदित्यउदयनीयः० स्वस्त्युद्यंतिस्वस्त्युद्यंति स्वस्तिनइंद्रोवृद्ध० दधातु अष्टौदेवावसवःसो
म्यासः चत० तेयज्ञं० संव० । मह्यंसह० अमुककर्मणेस्वस्ति० अस्मैकर्मणेस्वस्तिइतिप्रतिवचनंत्रिः । ॐ ऋद्ध्यामस्तोमं०
यशोनपक्कं० सर्वांसमृद्धिमृक्षुयामिति० यएवंवेद ऋद्ध्यास्महव्यैर्नमसोपसद्य मित्रंदेवंमित्रधेयंनोअस्तु अनूराधान्हविषा
वर्धयंतः शतंजीवेमशरदःसवीराः त्रीणित्रीणिवैदेवानामृद्धानि त्रीणिच्छंदांसित्रीणिसवनानि त्रयइमेलोकाः ऋद्ध्यामे
वतद्वीर्यएपुलोकेपुप्रतितिष्ठति मह्यंसह० अस्यकर्मणःऋद्धिंभवंतोब्रुवंतुइतित्रिः ऋद्ध्यतामितित्रिर्विप्राः ३ । ॐ श्रिये
जातः० यएवंवेद यस्मिन्ब्रह्माभ्यजयत्सर्वमेतत् अमुंचलोकमिदमूचसर्वं तन्नोनक्षत्रमभिजिद्विजित्य श्रियंदधात्वहृणी
यमानं । अहेबुध्नियमंत्रंमेगोपाय यमृषयस्त्रयिविदाविदुः ऋचःसामानियजूंषि साहिश्रीरमृतासता एतैर्मंत्रैर्नीराजनं

[1] अत्रसहशब्दःप्रशस्तवचनः । इन्तुप्रशस्तकुटुंबशब्दात् । अयमेवचसहशब्दस्यप्रशस्तार्थत्वेहेतुःइन्सहयोःसमानार्थकत्वादन्यतरवैयर्थ्यशं-
कातुसहसानकर्तव्या । २ आवृत्तिर्मास्तु ।

कारयेत् । मह्यमित्यादिपूर्ववत् अमुककर्मणःश्रीरस्त्वितिभवंतोब्रुवंतुइतित्रिः अस्तुश्रीरितिप्रतिवचनंत्रिः ३ । वर्षशतं पूर्णमस्तुशिवंशिवमस्तु गोत्राभिवृद्धिरस्तु प्रजापतिःप्रीयतां । ॐ शुक्रेभिरंगैः० शोचिर्वसानः० तदप्येष० आविक्षित० । ततःउत्तरकलशंदक्षिणहस्तेदक्षिणकलशंवामहस्तेगृहीत्वाताभ्यांधाराद्वयंसंततंपात्रेनिषिंचेदभिमंत्रैःॐवास्तोष्पतेप्रति० यत्त्वेमहेप्रति० वास्तोष्पतेप्रतरणो० अजरासस्ते० वास्तोष्पतेशग्मया० पाहिक्षेमउत० अमीवहावास्तोष्पते० सखासु० शिवं ३ । ततःपत्नींवामतउपवेश्य । तदुक्तं–सर्वेषुधर्मकार्येषुपत्नीदक्षिणतःस्थिता । विप्रपादक्षालनेतुअभिषेकेचवामत इति । ब्राह्मणाअभिषेकंकुर्युः । समुद्रज्येष्ठा० याआपोदिव्या० यासांराजा० यासुराजा० त्रायंतामिह० आपइद्वा० हस्ताभ्यांदशशाखाभ्यां० इमाआपःशिवतमा० याभिरिंद्रमभ्यापिंचत्० महांतंत्वामहीनां० देवस्यत्वासवितुः० भूर्भुवःस्वः तच्छंयोरावृणीमहे० मंत्रांतेअमृताभिषेकोस्तुइतिवदेयुः इतिस्वस्तिवाचनम् ॥ ॥ अथशौनकाद्युक्तम् ॥ शौनकः—अर्चिताब्राह्मणाःसम्यक्गंधमाल्यैःसदक्षिणैः । तिष्ठेयुःप्राङ्मुखायुग्मावक्तारोदर्भपाणयः । तिष्ठेद्वाचयितातेषांदक्षिणस्यामुदङ्मुखः । बिभ्रत्कुंभमपांपूर्णंपिहिताननमर्चितं । अथवाचयितुर्बाहुंदक्षिणंतुसमाश्रिताः । तिष्ठंत्युदङ्मुखाःसम्यक्संस्कार्यास्तत्रतत्रतु । मनइत्यादिकंमंत्रंपूर्ववाचयितावदेत् । समाहितेत्यादीतरेमंत्रंब्रूयुःसमाहिताः । प्रसीदंतुभवंतइत्य

१ वास्तोष्पतइतिचतसृणांमैत्रावरुणिर्वास्तोष्पतिस्त्रिष्टुप् । २ समुद्रज्येष्ठाइतिचतसृणांमैत्रावरुणिर्वसिष्ठआपस्त्रिष्टुप् । त्रायंतामितितिसृणां सप्तर्षयआपोनुष्टुप् । इमाआपइतितिसृणामैतरेयआपोनुष्टुब्जगत्यनुष्टुभः । देवस्यत्वेत्यस्यैतरेयःसविताश्विनौपूषाचयजुः ।

थवाचयितावदेत् । प्रसन्नाःस्मइतिब्रूयुरर्चिताब्राह्मणाःपुनः । शांतिपुष्टयृद्धयविघ्नाद्याःशब्दाःपंचदशैवतु । अस्तुशब्दांतमुच्येरन्वाचयित्वातथापरैः । आशीर्वादानथान्यांश्चविविधानपिवाचयेत् । अतोदेवाअवंतुनःसूक्तंवैष्णवमुत्तमं । द्रविणोदाःसवितेतिनवोविघ्नन्नयेतिच । आवदंस्त्वमित्युक्त्वाथपुण्याहंवाचयेत्ततः । वाचयित्वायथाशक्तिसर्वाणिद्विजसत्तमैः । प्रस्तुतेदेवतायास्तुहोमंकुर्याद्विचक्षणः । तस्यानामगृहीत्वाथप्रीयतामितिचोच्यतां । पुण्याहंस्वस्तिमृद्धिंचभवत्पूर्वंब्रुवंत्विति । प्रणवाद्यंत्रिराचष्टेभवदादिविनापरे । पुण्याहादेस्त्रिरभ्यासेमंद्रमध्योत्तमस्वरम् । आश्रयेरन्निमेसर्वेयथागमपरंपरं । प्रयुक्तिविषयेभेदस्तृतीयेत्वृध्यतामिति । वक्तारोब्रूयुरत्युच्चैरतिविस्पष्टमेवच । पुण्याहशब्दमुक्त्वातुस्वस्तिनइत्यृचंजपेत् । स्वस्तिशब्दंतथोक्त्वाचऋध्यामेतिऋचंवदेत् । ऋद्धिंभवंतोब्रुवंत्वित्यृध्यतामित्यथोवदेत् । आपोहिष्ठेतितिसृभिःशंनोदेवीत्यृचैकया । ईशानावार्याणांपंचशुद्धवत्यघमर्षणं । तरत्समंदीसूक्तंतुसर्वपापापनोदनं । पवस्वसोममित्यादिऋग्भिःप्रोक्ष्यसमंततः । पुण्याहंवाचयित्वैवंसर्वकल्याणवान्भवेत् । स्वस्तिवाचनमेवंतुसर्वेषामृद्धिकर्मणां । आदावंतेचकर्तव्यमितियज्ञविदांमतमिति । जयंतेनकारिकाकारेणअर्चिताइत्यारभ्यतथापरैरित्यंतग्रंथमित्थमेवपठित्वा प्रस्तुतदेवतायाइत्यारभ्यतृतीयेत्वृध्यतामितीत्यंतंपठितं । तत आपइत्यादिभिःशांतिंततःकुर्युःसमाहिता इतिपठित्वांत्यःश्लोकःपूर्ववदुक्तः । परिशिष्टे—अथसर्वेसंहत्यशांतिःपुष्टिस्तुष्टिर्वृद्धिरविघ्नमायुष्यंआरोग्यंस्वस्तिशिवंकर्मकर्मसमृद्धिर्धर्मसमृद्धिःपुत्रसमृद्धिर्वेदसमृद्धिःशास्त्रसमृद्धिर्धनधान्यसमृद्धिरिष्टसंपदित्येतानिपंचदशास्त्वंतानिवाक्यान्युक्त्वातत्तन्नाम्नाकर्म

कर्मदेवताप्रीयतामितिब्रूयुः। अथवाचयितापूर्वंतत्तल्लिंगान्मंत्रान्पठित्वात्रिस्त्रिर्मंद्रमध्यमोच्चस्वरैः ॐपुण्याहंभवंतोब्रुवंत्वों
स्वस्तिभवंतोब्रवंत्वोमृद्धिंभवंतोब्रुवंत्वितिब्रूयात्। तेपितथाप्रत्येकंप्रतिब्रूयुः । ॐ ऋध्यतामित्यृद्धौब्रूयुः। अथप्राङ्मुख
मासीनंसामात्यंकर्तारंब्राह्मणाःसपल्लवदर्भपाणयःशांतिपवित्रलिंगाभिर्ऋग्भिःसिंचेयुःपुरंध्र्योनीराजनादिमंगलंकुर्युरिति।
कर्मदेवताआहबौधायनः—विवाहस्याग्निरौपासनस्याग्निसूर्यप्रजापतयः स्थालीपाकस्याग्निः गर्भाधानस्यब्रह्मा पुंसव
नस्यप्रजापतिः सीमंतस्यधाता विष्णुबलेःसविता जातकर्मणोमृत्युर्नामकर्मणःसविता तस्यांतेप्रजापतिरुपनिष्क्रमण
स्यसविता तस्यांतेचित्रियाणि अन्नप्राशनस्यसविता चौलस्यकेशिनस्तस्यांतेप्रजापतिः उपनयनस्येंद्रः श्रद्धामेधेअंतेविसर्गे
सुश्रवाः पुनरुपनयनस्याग्निः। अथयदिब्रह्मचर्यव्रतमाचरेत्तस्मिन्नपापहोमेसविता समावर्तनस्यश्रीरिंद्रोवा शूलगवस्येशानः
प्रत्यवरोहणस्यसविता उपाकर्मणिव्रतेपुचसविता वास्तुहोमस्यवास्तोष्पतिरंतेप्रजापतिः । अयुतहोमस्येंद्रोंतेप्रजापतिः
आयुष्यहोमस्याग्निरायुष्मान्। नक्षत्रहोमस्यनक्षत्रेपूक्तं। अष्टमीप्रदोपस्येशानः आग्रयणस्याग्रयणदेवताः सर्पबलेःसर्पाः
एकोद्दिष्टस्यांतेप्रजापतिस्तडागादीनांवरुणोयक्षबलेर्यक्षाः ग्रहशांतिहोमस्यादित्यादिनवग्रहाः । नागारितंत्रहोमेब्रह्माद
यःप्रीयंतामिति एवमेवान्येषांहोमानांयाज्यानुवाक्ययोर्देवतासौप्रीयतामिति कूपतडागांतेप्रधानोदकांतेप्रजापतिः
कूष्मांडहोमस्याग्न्यादयश्चांद्रायणस्याग्न्यादयोग्न्याधेयस्याग्न्यादयोग्निष्टोमस्येंद्रएवान्येन्येष्टकर्मसुप्रजापतिरिति । पुण्याह
वाचनसूत्रेचगंधादिदक्षिणांतानांदानसमयेशिवाआपःसंत्वित्यादीनांबहुदेयंचनोस्त्वित्यंतानांवाचनमुक्तंबौधायनेन ।

पारिजातधृतशौनकीयेपिदानसमयेवाक्यवाचनंविधायोक्तम् । कर्ताथदक्षिणंजानुंपातयित्वामहीतले। उदङ्मुखोजपे
त्सूक्तंश्रद्धयेत्येवमादिकमिति। ॐ पुण्याहमितिवाचनांतेचोक्तम्। ततःस्वस्तिनइंद्रेतिऋचंब्रूयुःसहोभये। ततोवाचयिता
पूर्वमोंस्वस्तीत्यभिधायतु। पश्चाद्भवंतइतिचब्रुवंत्वितिचभाषते । ॐस्वस्तीतितथैवान्येप्रतिब्रूयुरतःपरं । प्रारिप्सितंच
तुर्थ्योक्त्वाकर्मवाचयिताततः। स्वस्तीत्याद्यंब्रुवंत्वंतंपूर्ववत्समुदीरयेत्। वक्तारश्चचतुर्थ्यंतंतत्तत्कर्मोक्तिपूर्वकं। स्वस्तीतिच
प्रतिब्रूयुरिति। ऋद्धिवाचनांतेच । ततोवाचयिताकुंभजलंसंस्कार्यमूर्धनि । किंचित्सिंचेत्सहैवान्येब्रूयुश्चविविधाशि
षइति। आश्वलायनस्मृतौ—गुरोर्दक्षिणभागेतुकर्तासीततदाज्ञयेतिप्रक्रम्य मनःसमाधीयतामित्यादिवचनंगुरुकर्तृकमे
वोक्तं। ततःसावित्र्यादिमंत्रैरभिषेकमुक्त्वांतेउक्तं। पुण्याहांतेर्चयेद्विप्रान्दक्षिणाभिःस्वशक्तितः । यत्किंचिच्छ्राद्धिकंसु
क्त्वाप्रतिगृह्यचवाशुचिः। अब्राह्मणश्चपुण्याहेनार्हःस्यादितिमेमतिः। पुण्याहवाचनंशस्तमादौस्यात्सर्वकर्मसु। नाकृत्वै
तद्बुधःकुर्यात्सर्वकर्माणिमानवइति। अत्रच । बह्वल्पंवास्वगृह्योक्तंयस्ययत्कर्मनोदितं । तस्यतावतिशास्त्रार्थेकृतेसर्वं[1]कृ
तंभवेदितिस्वगृह्यानुक्तस्यानावश्यकत्वमभिप्रेत्यकारिकाकृज्जयंताभ्यांपरिशिष्टमनुसृतम् । तत्रचप्रशस्तानितिब्राह्मणवि
शेषणंकिमाशयमित्याकांक्षासत्वात्स्मृत्युक्तश्राद्धभोजनप्रतिग्रहादिराहित्यंग्राह्यम्। यद्यपिब्राह्मणपूजनमारंभेकार्यमिति
प्रतीयतेतथापिकुंभस्यप्रणामांतपूजांविधायब्राह्मणपूजनंकार्यम् अथशब्देनबद्धक्रमतयापदार्थोक्तिसमयेस्वर्चितमितिकुंभ

१ सर्वःकृतोभवेत् सुद्रि.।

विशेषणस्यान्यथानुपपत्तेः ब्राह्मणपूजनंप्रसिद्धमेवेतिवाक्यवचनमपिताभ्यामनादृतं । पुण्याहादिवाचनेमंद्रादित्रैविध्य
मपियथागमपरंपरमितिवैकल्पिकत्वेनोक्तम् । परिशिष्टेपंचदशवाक्यानिपठित्वापंचदशैतानीत्युक्तिर्न्यूनाधिकोक्तिव्या
वृत्त्यर्थेत्यभिप्रेत्यपंचदशैवेतिकारिकादावुक्तं शांतिपवित्रलिंगाभिर्ऋग्भिरितिपरिशिष्टस्यप्रपंचनंचपारिजातधृतशौनकीये
पवस्वसोममित्यंतानामृचांपाठेनाश्वलायनस्मृतौचसावित्र्यादिमंत्रपाठेनकृतं नत्वृचोविशेषतस्तास्ताविवक्षिताः । पारि
जातधृतशौनकीयेविशेषपाठाभावात् उक्तपाठयोःपरस्परविसंवादाच्चेत्याशयेनापइत्यादिभिःशांतिंततःकुर्यादित्येवोक्तं ।
अतोदेवाइत्यादीनांश्रद्धयेत्यादिसूक्तस्यचशौनकीयपाठएवक्वचिदसत्वात्परिशिष्टादावपिअविधेरनित्यत्वात्तत्तल्लिंगान्मंत्रा
न्पठित्वेतिपरिशिष्टं स्वधृतशौनकीयेचोद्धातेवेतितिसृणामृचांपाठेन तद्विवरणमालोच्यपारिजातेप्रयोगकालेयाज्ययाय
जतीत्यादेराचारप्राप्तवाक्यानामनादरःकृतः । अतइत्थंप्रयोगः—यथाचारंगणेशवरुणपूजादौकलशंधारयित्वेत्यंतेवृत्ते
शिवाआपःसंत्वित्यादिवाक्यवचनेनब्राह्मणपूजनेविहिते पूजितायुग्माब्राह्मणादर्भपाणयःप्राङ्मुखास्तिष्ठेयुस्तद्दक्षिणतोवा
चयितोदङ्मुखोदर्भपाणिःस्वर्चितंकुंभंसपल्लवंदक्षिणहस्तेदधानस्तिष्ठेत् तद्दक्षिणपार्श्वेपत्नीसंस्कार्यश्चतिष्ठेतां । ततोब्राह्म
णान्प्रतिमनःसमाधीयतामितिकर्ता समाहितमनसःस्मइतिपरे । प्रसीदंतुभवंतइतिकर्ता प्रसन्नाःस्मइतिपरे । ततःसर्वेसं
हत्यपंचदशवाक्यानिवदेयुः शांतिरस्तु १ पुष्टिरस्तु २ तुष्टिरस्तु ३ वृद्धिरस्तु ४ अविघ्नमस्तु ५ आयुष्यमस्तु ६ आरो
ग्यमस्तु ७ स्वस्तिशिवंकर्मास्तु ८ कर्मसमृद्धिरस्तु ९ धर्मसमृद्धिरस्तु १० पुत्रसमृद्धिरस्तु ११ वेदसमृद्धिरस्तु १२ शास्त्र

समृद्धिरस्तु १३ धनधान्यसमृद्धिरस्तु १४ इष्टसंपदस्तु १५ इत्युक्त्वाकर्मदेवतानामग्रहणपूर्वकं ॐप्रीयतामितिवदेयुः ।
यत्रनामविशेषोनोक्तस्तत्रप्रजापतिःप्रीयतामिति । अथाववदंस्त्वमित्यृचंपठित्वा ॐ पुण्याहंभवंतोब्रुवंत्वितिवदेत् ॐ
पुण्याहमितिपरेब्रूयुः । स्वस्तिनइत्यृचंपठित्वा ॐ स्वस्तिभवंतोब्रुवंत्वितिवदेत् ॐ स्वस्तीतिपरे । ऋध्यामस्तोममि
त्यृचंपठित्वा ॐ ऋद्धिंभवंतोब्रुवंत्वितिवदेत् ॐ ऋध्यतामितिपरे । ततआपोहिष्ठेत्यादित्रिभिःसमुद्रज्येष्ठाइत्यादिभिर्वा
भिषेकःकार्यः । ततःसुवासिन्योनीराजनाशीःप्रयोगनूतनवस्त्रदानादिमंगलंकुर्युरितिसंक्षिप्तःपुण्याहवाचनप्रयोगः ॥ ॥
अथवृद्धिश्राद्धम् ॥ तच्चपार्वणत्रयात्मकं । मातृभ्यःकल्पयेत्पूर्वंपितृभ्यस्तदनंतरम् । ततोमातामहानांचकुर्याच्छ्राद्धं
क्रमेणवेतिवसिष्ठोक्तेः । एतदारंभेमातृपूजनमवश्यंकार्यं । अकृत्वामातृयज्ञंतुयःश्राद्धंपरिवेषयेत् । तास्तस्यक्रोधसंपन्ना
हिंसांकुर्वंतिदारुणामितिहेमाद्रौभविष्योक्तेः । कर्मांगश्राद्धेप्येतत्कार्यम् । कर्मादिषुचसर्वेषुमातरःसगणाधिपाः । पूज
नीयाःप्रयत्नेनपूजिताःपूजयंतिता इतिषट्त्रिंशन्मते । श्राद्धशेषिकर्मांगत्वस्यापिमातृपूजनप्रतीतेः । अत्रविशेषोहेमाद्रौ
चतुर्विंशतिमते । तिस्रःपूज्याःपितुःपक्षेतिस्रःपूज्याश्चमातृके । इत्येतामातरःप्रोक्ताःपितृमातृष्वसाष्टमी । ब्रह्माण्याद्याः
स्मृताःसप्तदुर्गाक्षेत्रगणाधिपाः । वृद्धौवृद्धौसदापूज्याःपश्चान्नांदीमुखान्पितॄन् । गौरीपद्माशचीमेधासावित्रीविजया
जया । देवसेनास्वधास्वाहामातरोलोकमातरः । एतास्त्वभ्युदयेपूज्याआत्मदेवतयासहेति । मातृपितामहीप्रपितामह्यः

१ दक्षासावित्रीतिपाठः ।

मातामहीमातुःपितामहीमातुःप्रपितामह्यः पितृष्वसासप्तमीमातृष्वसाअष्टमीत्यष्टौमनुष्यमातरःप्रत्यक्षाः प्रत्यक्षमेवकुं
कुमवस्त्राभरणपुष्पादिभिःपूज्याः। परोक्षास्तुवक्ष्यमाणदेवतामातृवदक्षतपुंजादिष्वावाह्यपूजनीयाइतिहेमाद्रिः। ब्रह्माण्या
द्याःसप्तदुर्गाक्षेत्रपालगणाधिपांश्चषोडशोपचारैःपूजयित्वा नांदीमुखान्पितॄन्पूजयेत्। शास्त्रांतरेमहालक्ष्म्यासहअष्टौब्र
ह्माण्याद्याःपूज्याइत्युक्तम्। तथा। गौरीपद्माशचीमेधासावित्रीविजयाजया। देवसेना०। धृतिःपुष्टिस्तथातुष्टिरात्मदेव
तयासह। आभ्योर्घ्यंगंधपुष्पंचधूपंदीपंनिवेदयेदिति। आत्मदेवताकुलदेवता। अर्घ्यग्रहणेनषोडशोपचारपूजावश्य
कीतिद्योत्यते[1]। तथा। कुड्यलग्नावसोर्धाराःपंचधाराघृतेनतु। कारयेत्सप्तधारावानातिनीचानचोच्छ्रिताः। आयुष्या
णिचशांत्यर्थंजप्त्वातत्रसमाहितइति। आयुष्याणिआनोभद्रादीनिसूक्तानि। तत्रेतियत्रमातृपूजायांवसोर्धाराकृताकाती
यगृह्याद्यनुसारेणतत्रायमायुष्यसूक्तजपःकार्यः। अनेनैववसोर्धारायाअनित्यत्वंज्ञापितं। ब्रह्मांडे—स्वाहाशब्दंप्रयुंजीत
स्वधास्थानेचबुद्धिमान्। वृद्धिश्राद्धेसदासव्यंयज्ञसूत्रंचकारयेत्। कुशस्थानेचदूर्वाःस्युर्मंगलस्याभिवृद्धयइति। आश्वला
यनगृह्यपरिशिष्टेतु। आभ्युदयिकेयुग्माब्राह्मणाअमूलादर्भाःप्राङ्मुखेभ्यउदङ्मुखोदद्यादुदङ्मुखेभ्योवाप्राङ्मुखोद्वौदर्भौपवि
त्रइति। मंगलात्मकविवाहाद्यारंभेक्रियमाणनांदीश्राद्धेकुशस्थानेदूर्वाविधिः यज्ञाद्यारंभेतुक्रियमाणेअमूलदर्भविधिरिति
व्यवस्थाबोध्या। युग्मत्वेपिनियममाहहेमाद्रौछागलेयः—एकैकस्यतुवर्गस्यद्वौद्वौविप्रौसमर्चयेत्। वैश्वदेवेतथाद्वौचन

[1] निगद्यते।

प्रसज्येतविस्तरइति। भविष्ये। सर्वंप्रदक्षिणंकार्यंपूर्वाह्णेउपवीतिनेति। पूर्वाह्णेभोजयेद्विप्रानष्टौसर्वंप्रदक्षिणं। तथाचन
वमंविप्रंचतुरस्रेस्वगोत्तमेतिच। चरणक्षालनकालेसमागतातिथिंक्षालनचतुरस्रदेशेभोजयेदित्येतदर्थमेतदितिहेमाद्रिः।
अशक्तंप्रतिपक्षांतरंतत्रैव। नांदीमुखान्समुद्दिश्यपितॄन्पंचद्विजोत्तमान्। भोजयेद्विधिवत्प्राज्ञेति। अष्टानांस्थानेचत्वारः
एकोतिथिःपूर्ववदधिकइत्यर्थः। वृद्धिश्राद्धेविश्वेदेवाःसत्यवसुसंज्ञकाः। कर्मांगनांदीश्राद्धेक्रतुदक्षसंज्ञकाः। इष्टिश्राद्धेक्र
तुर्दक्षइतिवचनात्। इष्टिश्राद्धंकर्मांगश्राद्धमितिहेमाद्रिणाव्याख्यानात्। नचयोगानुसारेणेष्ट्यंगश्राद्धमित्येवव्याख्यो
चितेतिशंक्यं। प्रधानस्यर्द्धिर्नोंगत्वस्यप्रवेशेनैवोद्देश्यवुद्धिपर्यवसानेसतिइष्टिग्रहणस्यपंचावत्तैववपाकार्येत्यत्रवपाग्रहणस्ये
वाविवक्षितत्वात्। अतएव—निषेककालेसोमेचसीमंतोन्नयनेतथा। ज्ञेयंपुंसवनेश्राद्धंकर्मांगंवृद्धिवत्कृतमितिवाक्येपिनि
षेकादिग्रहणमाधानाद्युपलक्षणार्थमितिपारिजातादयः। सोमशब्दस्तेषामुपलक्षणार्थइतिमदनरत्नादयः। अस्मिन्पक्षे
पुत्रजन्मनिमित्तकेप्रधानभूतेनांदीश्राद्धेसत्यवसूनांगभूतौ। अन्येतुनिषेकादिशब्दानामुपलक्षणार्थतामन्याय्यांमन्यमाना
निषेकादिगणितकर्मान्यकर्मांगनांदीश्राद्धेसत्यवसू गणितेषुक्रतुदक्षावित्याहुः। केषांकर्मणामारंभेकार्यमित्यपेक्षायांवहॄ
चकारिकायामुक्तं। स्यादाभ्युदयिकंश्राद्धंवृद्धिपूर्तेषुकर्मसु। गर्भपुंसवसीमंतचौलोपनयनेष्विह। विवाहेचानलाधेयप्र
भृतिश्राद्धकर्मसु। इदंश्राद्धंप्रकुर्वंतिद्विजावृद्धिनिमित्तकं। अन्यैःषोडशसंस्कारेश्रावण्यादिष्वपीष्यते। वाप्याद्युद्याप
नादौतुकुर्युःपूर्तिनिमित्तकमिति। अन्यैरित्युक्तसंस्कारेभ्योन्येषुजातकर्मादिषुश्रवणाकर्मादिषुचतदनावश्यकमितिज्ञा

पनार्थं । कार्ष्णाजनिः—सीमंतोन्नयनेचैवपुत्रादिमुखदर्शने । नांदीमुखान्पितृगणान्पूजयेत्प्रयतोगृहीति । अत्रपुत्रादी
त्यादिशब्दात्पौत्रस्यापिसंग्रहइतिनिर्णयामृते । अत्रविशेषंछंदोगपरिशिष्टेकात्यायनः—असकृद्यानिकर्माणिक्रियंतेकर्म
कारिभिः । प्रतिप्रयोगंनैताःस्युर्मातरःश्राद्धमेवच । आधानसोमयोश्चैववैश्वदेवेतथैवच । वलिकर्मणिदर्शेचपूर्णमासे
तथैवच।नवयज्ञेचयज्ञज्ञावदंत्येवमनीषिणः । एकमेवभवेच्छ्राद्धमेतेपुनपृथक्पृथगिति । अत्रप्रथमश्लोकोऽपराभ्यांआधा
नादीनांकेषांचिदेवावृत्तावपिनांदीश्राद्धंनावर्ततइत्येतत्परतयाव्यवस्थाप्यते । अतएवापस्तंवकल्पानुसारियाज्ञिकानांवि
च्छिन्नाधानेनांदीश्राद्धाचारश्चित्यः । केषांचित्प्रथमप्रयोगेपिनैतत्कार्यमित्यप्याहसः । नाष्टकासुभवेच्छ्राद्धंनश्राद्धेश्राद्ध
मिष्यते । नसोष्यंतीजातकर्मप्रोपितागतकर्मस्विति । अत्रद्वितीयःपादोहेतुवन्निगदतयाप्रथमशेषः । प्रसवात्पूर्वंविहितं
कर्मसोष्यंतीकर्म । जातकर्मांगत्वेननिषेधस्तुछंदोगमात्रविषयस्तत्परिशिष्टगतत्वादितिसमयोद्योतस्तदापिवृद्धिनिमित्त
कंपुरुषार्थंततःपूर्वंभवत्येव । वृद्धिश्राद्धजातकर्मादीनांस्वकालातिपत्तौसहैकस्मिन्दिनेचौलादिनासहक्रियमाणेपुतेपुनां
दीश्राद्धंतंत्रेणकार्यमित्यपितत्रैवपरिशिष्टे । गणशःक्रियमाणेपुमातृभ्यःपूजनंसकृत् । सकृदेवभवेच्छ्राद्धमादौनपृथगादि
ष्विति । अत्रादौयज्जन्मनिमित्तंयच्चसंस्कारादिपुविहितंतत्सकृदेवकार्यं नपृथगित्यन्वयः । ततश्चपुत्रजनिनिमित्तंचौलांत
संस्कारांगंचनांदीश्राद्धंतंत्रेणकरिष्येइतिसंकल्पः । यद्यपिवृद्धवसिष्ठेन—नांदीमुखेविवाहेचप्रपितामहपूर्वकम् । नामसं
कीर्तयेद्विद्वानन्यत्रपितृपूर्वकमित्युक्तम् । स्मृत्यर्थसारेपि वृद्धमुख्याश्चपितरोवृद्धिश्राद्धेपुभुंजतइति । नतदाश्वलायनशा

खिभिरनुसर्तव्यं । मातापितामहीचैवतथैवप्रपितामही । पित्रादयस्त्रयश्चैवमातुःपित्रादयस्त्रयः । एतेनवार्चनीयाःस्युः
पितरोभ्युदयेद्विजैरित्याश्वलायनस्मृतिवशेनमात्रादीनामनुलोमक्रमप्रतीतेर्बह्वृचैरनादरणीयंतदितिपारिजातोक्तेः । एवं
पित्रर्थविप्रेभ्यःप्रदायार्घ्यंयथाविधि । पितामहार्थविप्रेभ्योदत्वार्घ्यंचयथापुरा । प्रपितामहशब्दादिमिदंतेर्घ्यमितीरयेदि
तिपारिजातोदाहृतभगवत्स्मृतौचअर्घ्यदानक्रमप्रतीतेः । प्रपितामहसंयुक्तंमंत्रमुक्त्वातमेवतु । तदर्थमुपविष्टेभ्यस्तृतीयं
सकृदेवत्विितिकारिकोक्तेश्च । उक्त्वापितरिदंतेर्घ्यमितिपित्रेर्घ्यमानयेदित्युक्त्वा शौनकेन एवमेवार्घ्यदानंतुकुर्यादुत्तर
योर्द्वयोरित्युक्तेश्च । एवमेवजयंतोक्तेश्च ॥ ॥ अथजीवत्पितृकस्यसंस्कर्तुंनांदीश्राद्धनिर्णयः ॥ तत्रकात्यायनः—वृद्धौतीर्थे
चसंन्यस्तेतातेचपतितेसति । येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्योदद्यात्स्वयंसुतइति । गृह्यपरिशिष्टेतुनांदीश्राद्धंप्रकृत्योक्तं—मह
त्सुपूर्वेद्युस्तदहरल्पेपुतदिदमेकेमातृणांपृथक्कुर्वंतिअथपितृणांअथमातामहानामितित्रितयमिच्छंति तस्माज्जीवत्पितासु
तसंस्कारेपुमातृमातामहयोःकुर्यात्तस्यांजीवंत्यांमातामहस्यैवकुर्यादिति । महत्सुउपनयनादिषु । अल्पेपुपुंसवनादिषु।
पृथग्दिनभेदेनपूर्वाह्णादिकालभेदेनवा त्रितयंश्राद्धत्रयंभिन्नप्रयोगमित्याशयः । तथाचगार्ग्यः—मातृश्राद्धंतुपूर्वेद्युःकर्मा
हनितुपैतृकम् । मातामहंचोत्तरेद्युर्वृद्धौश्राद्धत्रयंस्मृतमिति । तथाचशातातपः—पूर्वाह्णेमातृकंश्राद्धंमध्याह्नेपैतृकंतथा ।
ततोमातामहानांचवृद्धौश्राद्धत्रयंस्मृतमिति । एकेइच्छंतीतिपरिशिष्टोक्त्यासहप्रयोगःस्वाभिमतत्वेनसूचितः । उक्तश्चानु
कल्पत्वेनवृद्धमनुना । अलाभेभिन्नकालानांनांदीश्राद्धत्रयंबुधः । पूर्वेद्युर्वैप्रकुर्वीतपूर्वाह्णेमातृपूर्वकमिति । एवंजीवत्पि

तृकंप्रत्यपितीर्थइवश्राद्धत्रयप्राप्तौविषयविशेषेऽपवादार्थमुच्यतेतस्मादिति । तत्रपार्वणद्वयेनैवनांदीश्राद्धफलसिद्धिरित्याशयः । एवंजीवन्मातृपितृकस्यमातामहश्राद्धेनैवतत्सिद्धिरित्याशयेनोक्तंतस्यामित्यादि । एतच्चोपलक्षणार्थं जीवत्पितृमातामहस्यमातृपार्वणेनैतत्सिद्धिरित्यपिवोध्यम् । यद्वर्गाद्योजीवतितत्पार्वणातिरिक्तपार्वणानुष्ठानेनांदीश्राद्धफलसिद्धिरित्यत्रतात्पर्यस्यवाक्यभेदभयेनतस्मादित्यादिग्रंथेस्वीकर्तुमुचितत्वात् । एवंचसतिमृतपितृकजीवन्मातृमातामहस्यपितृपार्वणमात्रेणनांदीश्राद्धसिद्धेःसाधकतयासकलदाक्षिणात्यस्वीकृतेन—पितृवर्गेमातृवर्गेतथामातामहस्यच । जीवेत्तुयदिवर्गाद्यस्तंवर्गंतुपरित्यजेदितिशास्त्रेणसंवादलाभात् । एवंसति येभ्यएवपितादद्यादितिशास्त्रेणपितुःपितृपार्वणंपरिशिष्टवलेनचस्वमात्रादिपार्वणंसमुच्चयेनकार्यमित्यत्यंतानुचितं परिशिष्टस्वरसविरोधात् । तस्यांजीवत्यांमातामहस्यैवकुर्यादितिपारिजाताद्यनेकग्रंथसंमतपाठेएवकारविरोधाच्च।नगिरागिरेतिब्रूयादितिवदर्थप्राप्तेतरनिवृत्त्यनुवादतयातत्स्वीकारेणात्रह्येवावपंतीतिवत्श्रौतपरिसंख्यांगीकारगौरवस्याप्यनापत्तेश्च तंवर्गंतुपरित्यजेदितिशास्त्रविरोधाच्च । येभ्यएवेतिशास्त्रस्यपरिशिष्टस्यचपारिजातोक्तव्यवस्थाविरोधापत्तेश्च । तथाहि तत्रोक्तपरिशिष्टमुदाहृत्यतत्संवादितया—सपितुःपितृकृत्येषुअधिकारोनविद्यते । नजीवंतमतिक्रम्यकिंचिद्दद्यादितिश्रुतिरितिकातीयवचनमुदाहृत्य पितृकृत्येषुपितामहादिसंबंधिषुश्राद्धेष्वित्यर्थइतिव्याख्याय केषुचिदेतदपवादत्वेन—उद्वाहेपुत्रजननेपित्रेष्ट्यांसौमिकेमखे । तीर्थेब्राह्मणआयातेषडेतेजीवतःपितुरितिमैत्रायणीयपरिशिष्टमुदाहृतं तदधिकारेच येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्योदद्यात्स्वयंसुतइत्येतत्समा

नार्थाविष्णुस्मृतिरुदाहृता पितरिजीवतियःश्राद्धंकुर्यात्सयेषापिताकुर्यात्तेषांकुर्यात्पितरिपितामहेचयेषांपितामहइति । ततश्चवहृचपरिशिष्टस्यसुतसंस्कारविषयत्वान्नजीवंतमतिक्रम्येत्येतद्विषयं मैत्रपरिशिष्टस्यतुतदतिरिक्तविषयत्वाद्येभ्यएवपितादद्यादित्येतद्विषयमित्येवंव्यवस्थाप्रतीयतइतिवार्त्रघ्नीवृधन्वत्योरिवसमुच्चयासंभवः । नचमैत्रपरिशिष्टस्यसुतसंस्कारविषयत्वमस्तीतिशंक्यम् । उद्वाहशब्दस्यकर्तुर्द्वितीयविवाहपरत्वात् । नांदीश्राद्धंपिताकुर्यादाद्येपाणिग्रहेवुधः । अतऊर्ध्वंप्रकुर्वीतस्वयमेवतुनांदिकमितिवचनात् । नचपुत्रजननिमित्तकमितिसंस्कारांगं । तीर्थइवतत्रापिपुरुषार्थस्यैवविधानात् । नचजीवद्वर्गत्रयाद्यस्यसुतसंस्कारेष्वपियेभ्यएवपितादद्यादित्येतत्स्वीकारआवश्यकइतिशंक्यम् । पितरिपितामहेप्रपितामहेचजीवतिनैवकुर्यादितिविष्णूक्तरीत्यालोपस्यौचित्यप्रतीतेः । एतदपवादमप्यनंतरंवक्ष्यामः । यत्तुपारिजातोक्तव्यवस्थादूषणायस्मृतिरत्नावल्यामुक्तं वह्वृचपरिशिष्टस्यवह्वृचविषयत्वान्मैत्रायणीयस्यतच्छाखिविषयत्वान्नव्यवस्थांतरंकल्पनीयमिति तन्न । आश्वलायनपरिशिष्टेसुतसंस्कारेष्वितिश्रवणात् परिशिष्टांतरेचतद्भिन्नकर्मणामेवश्रवणात् कर्मभेदेनव्यवस्थायाअकल्प्यत्वात् शब्दानांरूढशाखाभेदव्यवस्थाकल्पनस्यैवान्याय्यत्वात् होकालाधिकरणन्यायवाधितत्वाच्च । यत्तुपारिजाते—नाजीवतःपितुःकुर्याच्छ्राद्धमग्निमृतेद्विजः । येभ्यएवपिताकुर्यात्तेभ्यःकुर्वीतसाग्निकः । पितामहेप्येवमेवकुर्याज्जीवतिसाग्निकः । साग्निकोपिनकुर्वीतजीवतिप्रपितामहइतिसुमंतुवचनान्मैत्रायणीयपरिशिष्टोक्तविषयेष्वपिजीवत्पितृकस्यसाग्नेरेवाधिकारोननिरग्नेरितिप्रतिपादितं तदुद्वाहपुत्रजननिमित्तकनांदीश्राद्धव्यतिरिक्ततीर्थ

श्राद्धादिविषयं । अनग्निकोपिकुर्वीतजन्मादौवृद्धिकर्मणि । येभ्यएवपितादद्यात्तानेवोद्दिश्यपार्वणमित्याचारमदनरत्नोदाहृतहारीतवचनेनसुमंतुवाक्यापवादात् । साग्निरत्रश्रौताग्निमान्स्मार्ताग्निमांश्च । तदितरोनिरग्निरित्यपितत्रैवोक्तम् । अतश्चनिरग्नेर्जीवत्पितृकस्यतीर्थश्राद्धादौनाधिकारइतिसिद्धम् । यत्तुतत्रैवोक्तम्—येभ्यएवपितादद्यादित्यत्रयेभ्यइतिपितुःपित्रादयएवपरामृश्यंतेनतुमात्रादयोमातामहादयश्च। नजीवंतमतिक्रम्यकिंचिद्दद्यादित्यादिशास्त्रेणतावत्पितृपार्वणमेवनिषिध्यते तत्रैवजीवतोतिक्रमसंभवात् प्रमीतस्वमात्रादिकेनस्वमात्राद्युद्देशेनश्राद्धकरणेतदभावात् प्रतिप्रसवार्थस्यचयेभ्यइतिशास्त्रस्यनिषेधसमानविषयत्वौचित्यात्।किंचयेभ्यइत्युक्तवाक्येपितुर्मात्रादिग्रहणेतत्समानार्थेविष्णुवाक्येपितदापद्येत। तच्चेत्थंपठ्यते। पितरिजीवतियःश्राद्धंकुर्यात्सयेषांपिताकुर्यात्तेषांकुर्यात्पितरिपितामहेचजीवतियेषांपितामहः पितरिपितामहेप्रपितामहेचजीवतिनैवकुर्यात् यस्यपिताप्रेतःस्यात्सपित्रेपिंडंनिधायपितामहात्परंद्वाभ्यांदद्यात्। मातामहानामप्येवंश्राद्धंकुर्याद्विचक्षणः। मंत्रोहेनयथान्यायंशेषाणांमंत्रवर्जितमिति। अत्रचप्रमीतमातृमातामहोपिजीवत्पितृकःपितुःपित्रादीनिवतदीयानेवमात्रादीन्मातामहादींश्चोद्दिश्यश्राद्धंकुर्यादितिचेत्प्रथमवाक्येविवक्षितार्थःस्यात्तदायेषांपितामहःकुर्यात्तेषांकुर्यादितिसानुषंगेद्वितीयवाक्येतथैवविवक्षापद्येत । ततश्चस्वीयानांमात्रादीनांमातामहादीनां

१ यस्यपितापितामहश्चप्रेतौस्यातांसताभ्यांपिंडंदत्त्वापितामहप्रपितामहायदद्यात् । यस्यपितामहःप्रेतःस्यात्सतस्मैपिंडंनिधायप्रपितामहात्परंद्वाभ्यांपिंडंदद्यात् ।

 पितुर्मात्रादीनामातामहादीनांचप्रमीतानांपरित्यागेनपितामहस्वमात्रादीन्मातामहादींश्चोद्दिश्योद्वाहपुत्रजननादौजीवत्पितृपितामहस्यश्राद्धानुष्ठानमापद्येत। तथामातामहानामप्येवमित्यतिदेशात्जीवन्मातामहस्यस्वीयानांपैतृकाणांपैतामहानांचमात्रादिमातामहादीनांचप्रमीतानांपरित्यागेनमातामहस्वमात्रादीन्मातामहादींश्चोद्दिश्य तदनुष्ठानंस्यादितिप्रथममेववाक्यंपितुःपित्रादिपार्वणस्यैवप्रापकमितिस्वीकृत्य जीवत्पितृकस्तेनसहस्वीयानामेवमात्रादीनांमातामहादीनांचश्राद्धंकुर्यादितिस्वीकर्तुमुचितमिति। तन्न। यतोयेभ्यएवपितादद्यादीदृशार्थकानांविष्णुस्मृत्यादिवाक्यानांप्रतिप्रसवत्वंतदैवघटते यदानजीवंतमतिक्रम्येत्यादीनांजीवत्पितृकंप्रतिपितुःपित्राद्युद्देश्यकपार्वणनिषेधपरत्वंभवति। नचैतत् प्रतिप्रसवत्वाभिमतवाक्यभिन्नस्यतादृशपार्वणप्रापकस्यनिषेधापेक्षितस्याभावात् तत्तच्छ्राद्धविधिषुपित्रादिशब्दानांसंबंधिकत्वमहिम्नाकर्तुःपित्रादीनामेवप्रतीत्यास्तैस्तादृशपार्वणप्राप्तेरनाशंक्यत्वात् निषेधस्यचप्रेतेभ्यएवनिपृणीयादितिपितृयज्ञप्रकरणस्थाश्वलायनोक्तितुल्यप्रवृत्तिकेन—जीवमानेनदेयंस्याद्यस्माद्भरतसत्तम। तस्माज्जीवत्पिताकुर्याद्द्वाभ्यामेवनसंशयइतिभविष्यपुराणवचनेनप्राप्तस्यमृतपुंद्वयमात्रोद्देश्यकप्रदानस्यनिषेधकतयोपपत्तेः। शक्यतेचहारीतवचनस्यानग्निकंप्रतिमात्रादिपार्वणविषयेपिप्रतिप्रसवत्वंवक्तुमनायासेनतस्यापिवृद्धितीर्थादौमैत्रायणीयप्राप्तस्यसुमंतुवचनेननिषिद्धत्वात्। यत्तु जीवत्पितृपितामहेनपितामहमात्राद्युद्देशेनश्राद्धंस्यादित्युक्तंतन्नानिष्टं। पितुर्मात्राद्युद्देशेनैवतदुद्देशेनापिप्रमाणसिद्धस्यतदनुष्ठानस्यस्वीकर्तुमुचितत्वात्। यत्तु मातामहानामप्येवमित्यतिदेशमूलकर्मनिष्ठापादनंतत्तदर्था

ज्ञानविजृंभितं । अत्रहिमातामहानांश्राद्धंपितृपार्वणवत्कर्तव्यमुचितमंत्रोहयुक्तमित्यतिदिश्यते इत्थमतिदेशेनचयथा विसर्जनांतान्यंगान्यतिदिश्यंतेतथाव्यवहितपूर्वग्रंथोक्तक्रमेणैकव्यादिजीवननिमित्ताद्युत्क्रममरणनिमित्ताच्चपितृपार्वण गतादेवताव्यवस्थापिअंगत्वाविशेषात् । नचैवंमात्रादिश्राद्धंपितृपार्वणांगंयेनातिदिश्येत । नचविष्णुस्मृतिव्याख्याता रोपिमातामहानामप्येवमितिवचसइतरेतिकर्तव्यतातिदेशपरतामिवोक्तविधदेवताव्यवस्थातिदेशपरतांमन्यमानाअपि मात्रादिपार्वणातिदेशपरतांमन्यंते । मन्यंतेचसयेषांपिताकुर्याद्येषांपितामहइत्यनयोर्मात्रादिमातामहादिपार्वणगोचर तामपि । युक्तंचैतद्येषामितियच्छब्देनपितृकर्तृकश्राद्धोद्देश्यतायाःपुत्रकर्तृकश्राद्धोद्देश्यत्वव्याप्यत्वप्रतीतेः । यद्यत्कृतकं तदनित्यमितिवद्येभ्यएवपितादद्यादितियच्छब्दोपबद्धैवकारेणवीप्साप्रतीतेश्च—यमेवधार्तराष्ट्रंतुभीमसेनोऽभ्यवेक्षते । क्षणमात्रेणतंहंतिव्याघ्रोमृगगणंयथेतिवत् । अतोयेभ्यएवपितादद्यादीदृशशास्त्रानुसारिण्यनुष्ठानेपितृकर्तृकश्राद्धोद्देश्यपि तृमातृमातामहाद्युद्देश्यकश्राद्धत्रयस्यकर्तव्यत्वान्नपुत्रेणात्मीयमात्राद्युद्देशेनश्राद्धसंभवः । नचाश्वलायनपरिशिष्टानुसा रिण्यनुष्ठानेपितुःपित्राद्युद्देशेनतत्संभवइतिप्रागेवावेदितं । अतस्तदुभयार्थसमुच्चयोक्तिःसाहसमात्रं । सत्यपिविष्णुस्मृतेः सुतसंस्कारसाधारण्येआश्वलायनशाखिभिस्तत्परिशिष्टोक्तएवपक्षःसंभवेकर्तुमुचितः । बह्वल्पंवास्वगृह्योक्तमितिस्मृतेः कुलपरंपरायातत्वेनयदितच्छाखिनोपिविष्णुस्मृत्युक्तमाचरंतिआचरंतु नतूक्तसमुच्चयःपरंपरायातोस्ति । एवंचजीवत्पितृ मातामहेनयदामातृपार्वणमात्रेणनांदीश्राद्धसिद्धिरंगीक्रियतेनतत्रदेवाअपिश्राद्धहेमाद्रिसमुदाहृतेन नित्यश्राद्धमदेवंस्या

सं० कौ० देकोद्दिष्टंतथैवच । मातृश्राद्धंतुयुग्मैःस्याददैवंप्राङ्मुखैःपृथगितिवचनेनपूर्वाह्णादिकालभेदेनपार्वणत्रयानुष्ठानपक्षेपार्वणां वृद्धिश्रा०

॥ २९ ॥ तरासाहित्येनक्रियमाणेमातृश्राद्धइवोक्तविधमातृश्राद्धेपितादृशेअदैवत्वबोधनात् । नांदीश्राद्धमात्रेपिचविश्वेदेवाःकृता कृताः । विश्वेदेवविहीनंतुकेचिदिच्छंतिमानवाः । युग्माश्चात्रद्विजाःकार्यास्तेपूज्याश्चप्रदक्षिणमितितत्रैवमार्कंडेयवच नादित्यलम् ॥ ॥ ॥ ॥

अथसुतसंस्कारेप्रवासादिनापितृकर्तृकत्वासंभवनिमित्तककर्त्रंतरंप्रतिनांदीश्राद्धदेवतानिर्णयः । पारिजातेकात्यायनः— स्वपितृभ्यःपितादद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिंडानोद्वाहनात्तेषांतस्याभावेतुतत्क्रमादिति । ओद्वाहनात्प्रथमविवाहमभिव्या प्यसुतसंस्कारकर्मसुपितास्वपितृभ्यःपिंडान्दद्यात्तदुपलक्षितंवृद्धिश्राद्धंकुर्यात्तस्यपितुःप्रवासादिनाभावेतेष्वेवकर्मसुतन्नि मित्तःपितृसंनिधिनिमित्तोयोधिकारिक्रमःअसंस्कृतास्तुसंस्कार्याभ्रातृभिःपूर्वसंस्कृतैरितिशास्त्रावगतः तेनक्रमेणतेषांपूर्व संस्कृतानांमध्येज्येष्ठभ्रात्रादिःकुर्वन्स्वपितृभ्योदद्यात् । समावर्तनस्यापिविवाहात्प्राचीनसुतसंस्कारत्वाज्जीवत्पितृकस मावर्तनेपितास्वपितृभ्योदद्यात् । अजीवत्पितृकस्तुपूर्वसंस्कृतभ्रात्रसंभवेस्वयमेवस्वपितृभ्योदद्यात् । उपनयनेनकर्माधि ॥ २९ ॥
कारसत्वाद्विवाहेप्येवमेवद्रष्टव्यमितिपारिजातेव्याख्यातं । अत्रचपितुर्जीवत्पितृकस्याजीवत्पितृकस्यचज्येष्ठभ्रात्रादेश्चत थाद्विविधस्यशास्त्रांतरेश्राद्धीयदेवतात्वेनयेवगताःपित्रादयोमात्रादयोमातामहादयश्चतेषामेवस्वपितृभ्यइतिनिर्देशः स्वे ज्यत्वस्यपष्ठ्यर्थत्वात् । जीवत्पितृकेनस्वजनकाद्युद्देश्यकश्राद्धानुष्ठानस्यबाधितत्वात् । अतएवसमावर्तनस्यमाणवकक

तृकत्वेपितदंगभूतनांदीश्राद्धेपितुस्तदभावेज्येष्ठभ्रात्रादेरप्राप्तकर्तृत्वप्रापणादिनावचनस्यार्थवत्त्वमित्याशयेनतदुपन्यासइ
तिबोध्यम् । अजीवत्पितृकइतिचजीवदसंनिहितपितृकस्याप्युपलक्षणम् । स्वपितृभ्यइतिचपूर्ववत् । आद्यस्येज्याजन
कादयएव परस्यपितुर्जनकादयएव नत्वाश्वलायनपरिशिष्टोक्तरीत्यापितृपार्वणत्यागेनमात्रादयः । समावर्तनस्यात्मसं
स्कारत्वेनसुतसंस्कारत्वाभावात् । हेमाद्रिणात्वक्षरारूढ्यप्राप्तविधिंदर्शयितुंव्याख्यांतरमकारि । पित्रभावेअन्योयःक
श्चित्संस्कारंकुर्यात् सतंकुमारपितरमारभ्यसंस्कार्यस्यपितृणांयःक्रमस्तेनक्रमेणदद्यात् नतुस्वीयेभ्यःपितृभ्यः । तस्मात्पि
तृव्याचार्यमातुलादयःसंस्कार्यस्योपनेयादेरेवपितृभ्यःश्राद्धंदद्युः नस्वपितृभ्यइत्यत्रपारमार्थिकःपक्षोविधीयते । अन्यथा
स्वपितृभ्यइत्यस्यानुषंगकल्पनायाअन्याय्यत्वात्पितृव्यादीनामपिपितृवत्स्वपितृभ्योदानाविशेषेस्वपितृभ्यःपितादद्यादि
त्यस्यानर्थक्यापत्तेःपितुःपितृव्यादिषुवैलक्षण्यद्योतकतुशब्दानुपपत्तेः । उपनेयस्यप्रदेयकन्यायाश्चामुख्याधिकारित्वेनत
दीयपित्रादीनामिज्यत्वौचित्याच्च । महार्णवोदाहृतेगर्भाष्टमेवर्षेब्राह्मणआत्मानमुपनाययेदित्यादिबुधस्मृत्यादिवाक्येणि
जंतमुपनायनशब्दंव्याचक्षाणैरपरार्कादिभिरुपपादितंचोपनेयकन्ययोरेवोपनयनादौमुख्याधिकारित्वमिति । अयमेव
प्रकारःपितृव्यकर्तृकविवाहेबोध्यः।नचतत्रमानाभावः।पित्रभावेनामकरणेकर्त्रंतरप्रापकशंखस्मृतौअन्योवाकुलवृद्धइत्य
स्यनामकरणप्रभृतिसंस्कारविषयतायाहेमाद्रिणैवोक्तत्वादिति । अत्रापिपित्रभावोद्वेधा मरणेनप्रवासादिनावा । पितर
मारभ्येत्यपिइज्यत्वेनइज्योपलक्षणत्वेनवा।संस्कार्यस्येतिषष्ठीक्रमनिरूपितसंबंधार्था।संस्कार्यंप्रतिसमावर्तनादौइज्यदेव

ताक्रमोयोविहितइत्यर्थः । अतएवेज्यत्वमुपनेयादेरितिषष्ठ्यर्थः । ततश्चाजीवत्पितृकस्योपनयनंकुर्वन्मातुलादिस्तदी
यजनकादीनुद्दिश्यैवकुर्याज्जीवत्पितृकस्यतुजनकस्यजनकादीन् नतुपरिशिष्टानुसारेणकेवलान्प्रमीतानपिसंस्कार्यमात्रा
दीन् । संस्कार्यंप्रतिस्वसंस्कारेसमावर्तनादौकर्तव्येतासामुक्तिरीत्येज्यत्वाप्राप्तेः । अतउपनयनेसमावर्तनइवसंस्कार्यस्यै
वयद्यधिकारःस्यात्तदासंस्कार्यस्यनांदीश्राद्धदेवतायाऔचित्यायतास्ताएवोद्दिश्यमातुलादिर्नांदीश्राद्धंकुर्यादितितात्पर्या
र्थः । इतिपित्रन्यकर्तृकनांदीश्राद्धदेवतानिर्णयः ॥ ॥ श्रौतस्मार्ताधानातिरिक्तविषयंचनांदीश्राद्धंपूर्वाह्णेकार्यम् ।
पार्वणंचापराह्णेतुप्रातर्वृद्धिनिमित्तकमितिशातातपोक्तेः । पूर्वाह्णेवैभवेद्वृद्धिरित्यत्रिवचनाच्च आधानांगंत्वपराह्णे । आम
श्राद्धंतुपूर्वाह्णेसिद्धान्नेनतुमध्यतः । पार्वणंचापराह्णेस्याद्वृद्धिश्राद्धंतथाग्निकमितिगालववचनात् । इदंचाधानपूर्वदिने
बौधायनोक्तनांदीश्राद्धविषयम् । आपस्तंबसूत्रानुसारिणांतुयत्संभारस्पर्शोत्तरंभाष्यकारादिभिरुक्तंतत्पूर्वोत्तरपदार्थैर्नि
बद्धक्रमत्वान्नपृथक्कालमपेक्षतइतिनतद्विषयम् । पुत्रजन्मनिमित्तकश्राद्धेपिनप्रातःकालनियमः । नियतेषुनि
मित्तेषुप्रातर्वृद्धिनिमित्तकं । तेषामनियतत्वेतुतदानंतर्यमिष्यतइतिलौगाक्षिवचनात् । अत्रपिंडदानंकुलधर्मानुसारेण
वैकल्पिकम् । पिंडनिर्वपणंकुर्यान्नवाकुर्यान्नराधिप । वृद्धिश्राद्धेमहाबाहोकुलधर्मानवेक्ष्यत्वितिभविष्योक्तेः । पिंडदाने
विशेषः शाल्यन्नंदधिमध्वक्तंबदराणियवांस्तथेतिप्रकृत्यस्मृत्यंतरेउक्तः–द्राक्षामलकमूलानियवांश्चविनियोजयेत् । तान्ये
वदक्षिणार्थंतुदद्याद्विप्रेषुसर्वदेति । ब्राह्मणभोजनसमयेजपविशेषोब्रह्मपुराणे–पठेच्छकुनिसूक्तंतुस्वस्तिसूक्तंशुभंतथेति ।

संग्रहे—शुभायप्रथमांतेनवृद्धौसंकल्पमाचरेदिति। कारिकायांसंबंधनामगोत्राणिवर्जयेदत्रकर्मणीति । चंद्रोदये—माल
त्याशतपत्र्यावामल्लिकांकुरयाअपि । केतक्याःपाटलायावादेयामालानलोहिताइति । सुवेषभूषणैस्तत्रसालंकारैस्तथा
नरैः । कुंकुमाद्यनुलिप्तांगैर्भाव्यंतुब्राह्मणैःसहेतिच । वृद्धिश्राद्धारंभेश्राद्धीयात्पाकात्पाकांतरेणवैश्वदेवःसर्वैःकार्यः ।
आदौवृद्धौक्षयेचांतेमध्येदर्शेतुपार्वणे । एकोद्दिष्टेनिवृत्तेतुवैश्वदेवोविधीयतइतिसांख्यायनपरिशिष्टात् । अस्यबह्वृचैःपठ्य
मानस्यापिहोलाकाधिकरणन्यायेनसर्वसाधारण्यात् । यत्तुश्राद्धहेमाद्रौ—शेषमन्नमनुज्ञाप्यवैश्वदेवक्रियांततः । श्राद्धा
ह्निश्राद्धशेषेणसकलंतुसमाचरेदितिचतुर्विंशतिमतादंतेवैश्वदेवाचरणमुक्तं तच्छ्राद्धसामान्यविषयत्वाद्विशेषशास्त्रानुरोधे
नाशक्तंप्रत्यनुकल्पभूतपक्षांतरविधायकम् । अनेनैवाशयेनश्राद्धसामान्यपुरस्कारेणैवकालहेमाद्रावपिईदृशोपन्यासाच्च ।
तथाचोक्तंदीपिकायाम्—भिन्नान्नेनतुवैश्वदेविकमनुश्राद्धंचरेत्साग्निकःपश्चाद्भूतमखाद्यनग्निकजनस्त्वग्नौकृतेर्वोत्तरम् ।
स्वस्त्युक्तेर्विकिरस्यचांतरुततत्पाकांतरेणाचरेद्देवाख्यंमखमंततःपितृयजेःस्याद्भूतयज्ञोथवा। श्राद्धान्नेनतदंतएवसकलंस्या
द्वैश्वदेवादिकमिति । अत्रसकलंसाग्निककर्तृकंनिरग्निककर्तृकंच । नचपूर्वोक्तेनसहतुल्यविकल्पः। पक्षांतंकर्मनिर्वर्त्यवैश्व
देवंचसाग्निकः । पिंडयज्ञंततःकुर्यात्ततोन्वाहार्यकंबुधइत्याद्यनेकविशेषशास्त्रविरोधात्। पितृमात्राद्युद्देशेननांदीश्राद्धेपि
तुर्मातापितामहीचेतिपाठः । लुप्तपार्वणविषयश्लोकैकदेशलोपः । केवलमातृपार्वणकरणेएताभवंतुमेप्रीताइत्यूहः ।
सूक्तवाकवदिष्टदेवतासंस्कारार्थत्वाच्छ्लोकपाठस्येतिनांदीश्राद्धनिर्णयः ॥ ॥ अथमातृकापूजनादिनांदीश्राद्धप्रयोगः ॥

गौरीपद्माशचीमेधासावित्रीविजयाजया । देवसेनास्वधास्वाहामातरोलोकमातरः । धृतिःपुष्टिस्तथातुष्टिरात्मनःकुलदे
वता । ब्राह्मीमाहेश्वरीचैवकौमारीवैष्णवीतथा। वाराहीचतथैंद्राणीचामुंडाःसप्तमातरः । गौर्यादिषोडशमातृर्ब्राह्म्यादि
सप्तमातृश्चएतेष्वक्षतपुंजेष्वावाहयामि । ॐभूर्भुवःस्वःमातृभ्योनमइतिनाममंत्रेणध्यानादिदक्षिणासमर्पणांतांपूजांकृत्वा
गौरीर्मिमायसलिला० परमेव्योमन् मंत्रपुष्पंसमर्पयामि । इतिमातृकापूजनम् ॥ ॥ अथनांदीश्राद्धम् । सत्यवसुसंज्ञ
काविश्वेदेवाःनांदीमुखाःभूर्भुवःस्वःइदंवःपाद्यंस्वाहानमइयंचवृद्धिः । मातृपितामहीप्रपितामह्यः नांदीमुखाःभू० इदंवः
पाद्यं० । पितृपितामहप्रपितामहाःनांदीमुखाःभूर्भुवःस्वःइदंवःपाद्यं० । मातामहमातृपितामहमातृप्रपितामहाःपत्नी
सहिताःनांदीमुखाःभूर्भुव० रिदंवःपाद्यंस्वाहा० । ततःपूर्ववत्सत्यवसुसंज्ञकाइत्यादिआसनगंधाद्युपचारकल्पनंस्वाहानम
इयंचवृद्धिः । एवंमातृपितामहीप्रपितामह्यः पितृपितामहप्रपितामहाः एवंमातामहइत्यादि । गौर्यादिषोडशमातरःब्रा
ह्म्यादिसप्तमातरश्चवःयुग्मब्राह्मण० पुनःसत्यवसुसंज्ञकाविश्वेदेवाःनांदीमुखाःभूर्भुवःस्वःइदंदास्यमानंवोयुग्मब्राह्मणभो
जनपर्याप्तमन्नमामंवायथाशक्तिसोपस्करंहिरण्यंवास्वाहानमइयंचवृद्धिः । मातृपितामहीप्रपितामह्यःनांदीमुखाःभू०
दास्यमानमित्यादि० । पितृपितामहप्रपितामहाःनांदीमुखाःभूर्भुवःस्वः०दास्यमानमित्यादि० । एवंमातामह० सपत्नी
काइत्यादि । उपास्मैगा० ५ अक्षन्नमीमदंत० १ कृतस्यनांदीश्राद्धस्यपूर्णतासिद्धयेद्राक्षामलकंतत्प्रतिनिधित्वेनद्रव्यंवा
दक्षिणात्वेनस्वाहानम० । इदंचश्राद्धीयान्नादिप्रतिग्रहीतृभ्योदेयम् । प्रजापतेनत्वदेतानीतिमंत्रंजप्त्वा अनेननांदीश्राद्धे ॥ ३१ ॥

ननांदीमुखदेवताःप्रीयंतावृद्धिः । मातापितामहीचैवतथैवप्रपितामही । पितापितामहश्चैवतथैवप्रपितामहः । माता
महस्तत्पिताचप्रमातामहकादयः । एतेभवंतुमेप्रीताःप्रयच्छंतुचमंगलम् । इळामग्नेपुरुदंसं० १ इतियथाचारंमुद्रापात्र
संघट्टनेनशब्दंकुर्यात् । ततःउत्तिष्ठब्रह्मणस्पते० १ अभ्यारमि० १ यांतुदेवगणाःसर्वे० इत्यादिवैदिकपौराणमंत्रैरावा
हितदेवताउत्थापयेत् । विश्वेदेवागर्भाधानेदक्षक्रतुसंज्ञकाः । ततोग्निध्यानादौकृतेचक्षुषीआज्येनेत्यंतेप्रजापतिंचरुणा
विष्णुंपड्वारंप्रजापतिंचाज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्यादिप्रणीतानिधानांते प्रजापतयेत्वाजुष्टंनिर्वपामिप्रोक्षामीतिनिर्वापप्रो
क्षणाद्यभ्यर्चनांते पत्न्यन्वारब्धइध्माधानाद्याज्यभागांतंकृत्वा चरुमवदानधर्मेणावदायान्वारब्धःसव्यपाणिमूर्ध्वांगुलिंह
दयेनिधायप्रजापतयेस्वाहेत्याहुतिंहुत्वाप्रजापतयइदंनममेतित्यजेत् । ततोविष्णुर्योनिमितितिसृणांत्वष्टाविष्णुरनुष्टुप्
गर्भाधानप्रधानाज्यहोमेविनियोगः ॐ विष्णुर्योनिंकल्पयतु० स्वाहा विष्णवइदं० ३ । नेजमेषेतितिसृणांत्वष्टाविष्णु
रनुष्टुप् गर्भाधानप्रधानाज्य० ॐ नेजमेषपरापत० स्वाहा विष्णवइदं० ऋचः ३ । यद्यप्यनुक्रमण्यनुसारेणविष्णुर्योनिमि
त्यादिहोमेषुलिंगोक्तत्वष्ट्रादिदेवताउचिताः तथापिपारिजातादिग्रंथैःसकलशिष्टाचारैश्चानादृताइतिमयापिनादृताः ।
प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् गर्भाधानप्र० ॐ प्रजापतेन० स्वाहा प्रजापतयइदं० । अन्वारब्धएवैवंसप्ताज्याहु
तीर्हुत्वापत्न्यामूर्धानंदक्षिणपाणिनाभिमृशेत् ।अपनःशोशुचदघमितिसूक्तस्यकुत्सोग्निर्गायत्रीमूर्धाभिमर्शनेवि० ॐ अपनः

१ सुमंगलंपा. २ त्वाष्ट्रादि, विष्ण्वादि ।

शोशुचदघ० इतिसूक्तांतेमूर्ध्निहस्तंनिधायततस्तमपसार्ययाःफलिनीरितिजपेत् । याःफलिनीरित्यस्याथर्वणोभिषगोषधयो
नुष्टुप् जपेविनि० ॐ याःफलिनीर्या० १ । ततोग्नेर्वायव्यदिशितिष्ठन्नुपतिष्ठते । वधेनदस्युमितिषण्णांवसुश्रुतोग्निस्त्रिष्टुप्
अभ्युपस्थानेवि० ॐ वधेनदस्युंप्रहिचातयस्व० ६ ऋचः । अग्निस्तुविश्रवस्तममितिद्वयोर्वसूयवोग्निरनुष्टुप् अभ्युपस्था
नेवि० ॐ अग्निस्तुविश्रवस्तमं० ऋचः २ । ततःसूर्योपस्थानंकृत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयेत् परिशिष्टस्वारसिकप्रतीतेः ।
परिशिष्टान्मूर्धालंभात्पूर्ववासूर्योपस्थानं । होमशेषंसमाप्यसूर्योपस्थानमितिवृद्धाः । सूर्योनोदिवस्पात्वितिपंचर्चस्यसूक्त
स्यचक्षुःसूर्योगायत्रीसूर्योपस्थानेवि० ॐ सूर्योनोदिवस्पातु० ऋचः ५ इतिसपत्नीकःसूर्यमुपस्थायत्राह्मणान्शतंदशत्रीन्वा
भोजयित्वातदाशिषोगृहीत्वाभुक्त्वानुकूलनिशायांकृतनित्यक्रियःस्वलंकृतःस्वलंकृतयापत्न्यासहस्वलंकृतंगृहंप्रविशेत् ।
तत्रपर्यंकारूढस्तांशुभेमुहूर्तेपर्यंकमारोप्यसूक्ष्मवस्त्रेणाश्वगंधाकल्कंसंवेष्ट्य । उदीर्ष्वेतिद्वयोःसूर्यासावित्री सूर्यासावित्री
आद्यात्रिष्टुप्अन्त्यानुष्टुप्भार्यायाःनासापुटेऽश्वगंधारससेचनेवि० । पक्षांतरेदूर्वारससेचनेइतिविशेषः । ॐ उदीर्ष्वातःपति
वती०स्वाहेतिस्वाहाकारांताभ्यांमंत्राभ्यांप्राङ्मुख्याःप्राङ्मुखःपृष्ठतस्तिष्ठन्नासापुटयोःसिंचेत् यथारसउदरपर्यंतमायाति ।
उभयोर्नासाबिलयोर्निषिच्येतिपरिशिष्टात् । दक्षिणनासापुटएववासिंचेत् नस्तोदक्षिणतोनिःसिंचेदितिपरिशिष्टांतरात् ।
ततस्तामाचमय्य ॐगंधर्वस्यविश्वावसोर्मुखमसीतिमंत्रेणपूर्वोक्तर्ष्यादिभिर्विष्णुर्योनिमितितिसृभिर्नेजमेषइतितिसृभिःति

१ त्यस्यभिष ।

सृभिरंगुलीभिर्योनिमभिमृश्य तांपूषन्नितिमंत्रस्यसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्रीत्रिष्टुप् जपेविनि० ॐ तापूषन्छिवतमामेर
यस्व० १ योगर्भमित्यस्यवसिष्ठःपर्जन्योगायत्रीजपेवि० ॐ योगर्भमोषधीनां० १ अहंगर्भमित्यस्यप्रजावान्प्राजापत्यो
गर्भइंद्र[1]स्त्रिष्टुप्जपेविनि० ॐ अहंगर्भमदधा० १ इतिजपित्वासकृदुपगच्छेत् । रेतःसेककालेप्राणेतेरेतोदधाम्यसाविति
अनुप्राण्य यथाभूमिरग्निगर्भायथाद्यौरिंद्रेणगर्भिणी । वायुर्यथादिशांगर्भएवंतेगर्भंदधाम्यसावितिस्त्रीहृदयमभिमृश्याचा
मेत् । असावित्यस्यस्थानेप्रथमैकवचनांतंस्त्रीयंनामवाच्यम् । संप्रदायानुसारेणोक्तमेतत् । परिशिष्टेतु—गंधर्वोसिविश्वाव
सुर्मुखमसीत्युपस्थमभिमृश्य विष्णुर्योनिंकल्पयत्वितिद्वाभ्यांविहृत्य योगर्भमोषधीनामहंगर्भमदधामोषधीष्वितिजपि
त्वोपगच्छेत् प्राणेतेरेतोदधाम्यसावि० अभिमृशेत् । नैकेगमनेमंत्रविधिमिच्छंतिनत्वनेनकिंचित्संस्क्रियतइतितत्रौषधि
निषेकंकृत्वो[2]पगच्छतीत्युक्तम् । परिशिष्टांतरेतु—गंधर्वस्यविश्वावसोर्मुखमसीत्युपस्थंप्रजनयिष्यमाणोभिमृशेत्विष्णुर्यो
निमितिद्वारंविदारयेत्तांपूषन्छिवतमामेरयस्वेत्यनुप्रहरेत् । समाप्तेर्थेजपेत्प्राणेतेरेतोदधाम्यसावितिअनुप्राण्याद्यथाभूमि
रग्निगर्भायथाद्यौरिंद्रेणगर्भिणी । वायुर्यथादिशांगर्भएवंगर्भंदधाम्यसावितिचोक्तम् । उक्तहोमासंभवेपूर्वोत्तरपाकयज्ञतंत्रस
हिताःपंचाज्याहुतयोहोतव्याः अग्नयेस्वाहा इंद्रायस्वाहा प्रजापतयेस्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहा ब्रह्मणेस्वाहा । तत्रप
रिस्तरणमाज्यभागौब्रह्माचेत्यंगानिकृताकृतानि । सर्वथैवहोमासंभवेअश्वगंधामूलंप्रेषयित्वा उदीर्ष्वातःपतिवतीत्येकयै

१ इंद्रोनुष्टुप् । २ गच्छंती ।

वक्रचादक्षिणस्यांनासिकायांनिषिच्योपगमनंकार्यम् । यथोक्तंसिद्धांतभाष्ये—तत्रैकेऋतुकालेअनादेशहोममिच्छंतिअ
परेतुउदीर्ष्वेत्यनयादक्षिणस्यांनासिकायांनस्तःकरोतीत्येतद्गर्भलंभनमिति । अनुसृतंचहोमरहितस्यएकयर्चानस्तःकरणमा
त्रस्यसौत्रगर्भलंभनपदार्थत्वंजयंतेन तदनुसारिणाकारिकाकृतापि । उक्तंचेत्थंशौनकेनापि उदीर्ष्वातःपतिवतीत्येतामृ
चमुदीर्येत्वित्यादिनाग्रंथेन । नचोपगमनमंत्राअप्यावश्यकाः जयंतादिभिरनादरणात्उदाहृतपरिशिष्टाच्च । प्राजापत्य
चरुहोमकरणपक्षेपिप्रथमतोवेवासौकार्यः । अश्वगंधारसेननस्तःकरणंतुप्रत्यृतुआवर्तते । परिशिष्टे—अथर्तुमत्याःप्राजापत्य
मृतौप्रथमेइत्युपक्रम्यहोमाम्नानात् अथगर्भलंभनमृतावितिऋतुसामान्यमधिकृत्यनस्तःकरणाम्नानात् तथैवभाष्यकारादि
भिःसंकथनाच्च । इत्यनंतदेवीयेसंस्कारकौस्तुभेगर्भाधानम् ॥ ॥ ॥ ॥

एवंजातगर्भायाधर्माउच्यंते । पाद्मेगर्भिण्यधिकारे—नावस्कारेषूपविशेन्मुसलोलूखलादिषु । जलंचनावगाहेतशून्यागारंच
वर्जयेत् । वल्मीकंनाधितिष्ठेतनचोद्विग्नमनाभवेत् । विलिखेन्ननखैर्भूमिंनांगारेणनभस्मना । नशयालुःसदातिष्ठेद्व्यायामं
चविवर्जयेत् । नतुषांगारभस्मास्थिकपालेषुसमाविशेत् । वर्जयेत्कलहंगेहेगात्रभंगंतथैवच । नमुक्तकेशातिष्ठेतनाशुचिः
स्यात्कदाचन । नशयीतोत्तरशिरानचैवाधःशिराःक्वचित् । नवस्त्रहीनानोद्विग्नानचार्द्रचरणातथा । नामंगल्यंवदेद्वाक्यं
नचहास्याधिकाभवेत् । कुर्याच्छ्वशुरयोर्नित्यंपूजांमांगल्यतत्परा । तिष्ठेत्प्रसन्नवदनाभर्तुःप्रियहितेरतेति । पाद्मे—संध्या
यांनैवभोक्तव्यंगर्भिण्यावरवर्णिनि । नस्थातव्यंनगंतव्यंवृक्षमूलेचसर्वदा । सर्वौषधीभिःकोष्णेनवारिणास्नानमाचरेत् ।

कृतरक्षासुभूपाचवास्तुपूजनतत्परा । दानशीलातृतीयायापार्वत्यानक्तमाचरेत् । गर्भिणीकुंजराश्वादिशैलहर्म्यादिरोह
णम् । व्यायामंशीघ्रगमनंशकटारोहणंत्यजेत् । शोकंरक्तविमोकंचसाध्वसंकुक्कुटासनम् । व्यवायंचदिवास्वापंरात्रौजाग
रणंत्यजेत् । अतिक्षारंतुनाश्नीयादत्यम्लमतिभोजनम् । अत्युष्णमतिशीतंचगुर्वाहारंपरित्यजेत् । इतिवृत्ताभवेन्नारी
विशेषेणतुगर्भिणी । यश्चतस्यांभवेत्पुत्रःस्थिरायुर्वृद्धिसंयुतः । अन्यथागर्भपतनमवाप्नोतिनसंशयइति । मार्कंडेयपुराणे
गर्भंप्रकृत्य—तस्यरक्षांसदाकुर्यान्नित्यंशौचनिषेवणात् । प्रशस्तमंत्रलिखनाच्छस्तमाल्यानुलेपनात् । विशुद्धगेहवसना
दनायासाच्चवैद्विजेति । तत्रैवगर्भिणींप्रकृत्य—अतोनवृक्षंनैवाद्रिंप्राकारंनपयोनिधिं । परिखांवासमाक्रामेदबलागर्भ
धारिणीति ॥ ॥ अथगर्भिणीपतिधर्माः । संग्रहे—गर्भिणीवांछितंद्रव्यंतस्यैदद्याद्यथोचितम् । सूतेचिरायुषंपुत्रमन्यथा
दोषमर्हतीति । कालविधाने—क्षौरंशवानुगमनंनखकृंतनंचयुद्धंचवास्तुकरणंत्वतिदूरयानम् । उद्वाहमंबुधिजलस्पृशनो
पयोगमायुःक्षयोभवतिगर्भिणिकापतीनामिति । क्षौरंवपनं तच्चात्रकर्तनस्याप्युपलक्षणं । नोदन्वतोंभसिस्नायान्नचश्म
श्र्वादिकर्तयेत् । अंतर्वत्न्याःपतिःकुर्वन्नप्रजाभवतिध्रुवमितिक्रतुस्मरणात् । यत्तुवपनस्यनिषेधेपिकर्तनंचविधीयत इति
स्मृत्यंतरवचनंतद्गर्भिणीपतिव्यतिरिक्तानांजीवत्पितृकादीनांयोवपननिषेधस्तत्रकर्तनविधानपरम् । संग्रहे—दहनंवप
नंचैवचौलंवैगिरिरोहणम् । नावआरोहणंचैववर्जयेद्गर्भिणीपतिरिरिति[1] । केशान्मासत्रयादूर्ध्वंधारयेद्गर्भिणीपतिः । जाया

1 रितिस्मृत्यंतरे ।

यांतुप्रसूतायांदशमेहनिवापयेत् । इतिशौनकः । स्मृत्यंतरे—सिंधुस्नानंद्रुमच्छेदंवपनंप्रेतवाहनं । विदेशगमनंचैवनकु
र्याद्गर्भिणीपतिरिरिति । एतदपवादस्तत्रैव—क्षौरंनैमित्तिकंकुर्यान्निषेधेसत्यपिध्रुवं । पित्रोःप्रेतविधानंचगर्भिणीपतिरा
चरेत् । एतेचनियमा[1]ःसप्तममासादूर्ध्वंभवंति । वपनंमैथुनंतीर्थंवर्जयेद्गर्भिणीपतिः । श्राद्धंचसप्तमादूर्ध्वमित्याश्वला
यनोक्तेः । श्राद्धंश्राद्धभोजनम् । तीर्थंतीर्थयात्रां । इतिगर्भिणीपतिधर्माः ॥ ॥ ॥
यदिकृतेपिगर्भाधानेगर्भोत्पत्त्यभावस्तदाप्रतिबंधकप्रेतोपद्रवनिवृत्त्यैनारायणबलिनागबलीकार्यौ । परिशिष्टे—अथनाराय
णबलिरर्वाक्संवत्सराच्छुद्धकालेशुक्लैकादश्यांस्नातःशुचौदेशेविष्णुंवैवस्वतंयमंचयथावदभ्यर्च्य तदग्रेतिलमिश्रान्मधुघृतप्लु
तान्दशपिंडान्विष्णुरूपंप्रेतंध्यायन् काश्यपगोत्र[2]देवदत्तायंतेपिंडइतिदक्षिणाग्रेषुदर्भेषुदक्षिणामुखःप्राचीनावीतीपरा
चीनेनपाणिनादत्वापिंडान्गंधादिभि[3]रभ्यर्च्यप्रवाहणांतंकृत्वानद्यांक्षिपेदथरात्रावयुग्मब्राह्मणान्निमंत्र्योपोषितःश्वोमध्यं
दिनेविष्णुमभ्यर्च्यप्रेतमुद्दिश्यब्राह्मणानेकोद्दिष्टविधिनाभोजयित्वातृप्तेषुब्राह्मणसमीपेपिंड[4]विधिनानिनयनांतंतूष्णींकृत्वा
विष्णवेब्रह्मणेशिवायसपरिवारायायमायविष्णोअयंतेपिंडइत्येवंचतुरःपिंडान्भुक्तशेषेणदक्षिणसंस्थान्दत्वाथपंचमं काश्यप
गोत्रदेवदत्तेतिप्रेतंध्यात्वातद्रूपायविष्णवेविष्णोऽयंतेइतिदद्यादथाचांतान्दक्षिणयासंतोष्यैकंतेषुगुणवंतंविशेषतोवस्त्राभ
रणगोहिरण्यैःप्रेतबुद्ध्यातोषयेदथतैःपवित्रपाणिभिःप्रेतायकाश्यपगोत्रायायंतेतिलोदकांजलिरितितिलोदकंदापयित्वाने

1 तेचत्वारोनियमाः । 2 गोत्रासौविदैवतअयं । 3 दीनर्घ्यादिभिः । 4 पिंडयज्ञविधिना ।

ननारायणवलिकर्मणाभगवान्विष्णुरिमंदेवदत्तंशुद्धम[1]पापंकर्माऽर्हंकरोत्वितिवाचयित्वाविसृजेदेषनारायणवलिकल्पएवम
न्यामपिस्वाभिमतदेवतांयमद्वितीयायामभ्यर्च्यविधिमिमंकुर्यात्सोप्येनमपापंकरोतिनतुपुण्यकृतोपित्रलिमेनमकृत्वापार
लौकिकंकुर्यात्कृतंनोपतिष्ठतेंतरिक्षेविनश्यतितस्माद्यथासंभवमपिकुर्यादिति ॥ ॥ अथप्रयोगः । कर्ताशुक्लैकादश्यांन
दीतीरादिशुचिदेशेस्नानादिनित्यक्रियांतेप्राणायामादितिथ्यादिसंकीर्तनांतेमदीयकुलाभिवृद्धिप्रतिबंधकप्रेतस्यप्रेतत्वनि
वृत्तिद्वाराश्री० नारायणबलिंकरिष्यइतिसंकल्प्यकलशस्थापनविधिनास्थापितकलशद्वयेसुवर्णादिजातीयप्रतिमयोर्विष्णु
मावाहयामि वैवस्वतंयममावाहयामीत्यावाह्य[2] पुरुषसूक्तेनयमायसोमंसुनुतेतिचषोडशोपचारैःसंपूज्यतत्पूर्वभागेरेखायां
दक्षिणाग्रकुशास्तरणांते शुंधंतांविष्णुरूपीप्रेतइतिदशस्थानेषुदक्षिणसंस्थमपोनिनीयमधुघृतप्लुतान्दशपिंडान्सतिलान् का
श्यपगोत्रचैत्रप्रेतविष्णुदेवतायंतेपिंडइतिदक्षिणामुखःप्राचीनावीतीदक्षिणाग्रेषुकुशेषुपराचीनपाणिनासव्यंजान्वाच्यवि
ष्णुरूपंप्रेतंध्यायन्दत्वागंधादिभिरभ्यर्च्यप्रवाहणांतंकृत्वानद्यादौक्षिपेत् । तस्यामेवरात्रौश्वःकरिष्यमाणश्राद्धेक्षणःक्रि
यतामित्येवमेकंत्रीन्पंचवेत्येवमयुग्मान्ब्राह्मणान्श्राद्धोद्देशेननिमंत्र्योपोषणं[3]कुर्यात् । श्वोभूतेमध्याह्नेविष्णु[4]मभ्यर्च्यप्रेतंवि
ष्णुरूपिणमुद्दिश्यैकोद्दिष्टविधिनापादप्रक्षालनादितृप्तिप्रश्नांतंकृत्वा ब्राह्मणसमीपेपिंडपितृयज्ञवदुल्लेखनाद्यवनेजनांतंतू

१ मपापमर्हंकरोतु । २ अत्र कचित्परिशिष्टेविष्णुं ब्रह्माणं शिवं वैवस्वतंयमं प्रेतंचेतिपाठोपलंभात्कुंभपंचकेपंचाप्येतेपूज्याइतिकेचिदाहुः । ३ उपोषितोजागरणंकुर्यात् । ४ विष्णुब्रह्मशिवयमप्रेतान्वा ।

ष्णींकृत्वा विष्णवेब्रह्मणेशिवायसपरिवारायायमायचनाममंत्रैश्चतुरःपिंडान्दत्वा विष्णोयंतेपिंडइति विष्णुरूपंप्रेतं[1]ध्याय
न्पंचमंपिंडंचदत्वार्चनादिप्रवाहणांतंकृत्वाआचांतान्दक्षिणयासंतोष्यतेष्वेकस्मैगुणवतेप्रेतबुद्ध्यावस्त्राभरणगोहिरण्यानि
दत्वाब्राह्मणान्वदेत् भवंतःप्रेतायतिलोदकांजलिदानंकुर्वंत्विति । तेचपवित्रपाणयःसकुशतिलतुलसीपत्रतोयांजलिंप्रेता
यकाश्यपगोत्रायविष्णुरूपिणेयंतिलोदकांजलिरितिदद्युः । ततोब्राह्मणान्वाचयेत् अनेननारायणबलिकर्मणाभगवान्वि
ष्णुरिमंदेवदत्तंशुद्धमपापंकर्माऽर्हंकरोत्विति । ततःस्नात्वाभुंजीतेतिपरिशिष्टोक्तनारायणबलेःस्मृत्यर्थसारानुसारीप्रयोगः॥
अथनागबलिः ॥ तत्रशौनकः—अथवक्ष्यामिसर्पस्यसंस्कारविधिमुत्तमं । सिनीवाल्यांपौर्णमास्यां[2]कारयेद्विधिवत्ततः ।
कृतसर्पवधोविप्रःपूर्वजन्मनिवायदि । स्नात्वागत्यततोब्रह्मदंडंदद्याद्द्विजातये । वधंप्रख्यापयेच्चापिचरेत्कृच्छ्रांश्चतुर्दश ।
वधेत्रजन्मनिकृतेलोहदंडंद्विजातये । दद्यात्पापविशुद्ध्यर्थंश्रोत्रियायकुटुंबिने । विप्रायदंडमूल्यंवाह्यभावेसतिदापयेत् ।
सार्पवधात्[3]कर्मकर्तुरेतदेवप्रदापयेत् । निष्कत्रयंद्विनिष्कंवानिष्कमेकंकनीयसं । अनुमत्यादि[4]कर्तृणांनिष्कमर्धंतदर्धकं ।
वित्तशाठ्यंनकुर्वीतदद्याद्वित्तानुसारतः । अनुज्ञांचगुरोर्लब्ध्वासंस्कुर्यात्तदनंतरम् । प्रियंगुव्रीहिगोधूमतिलपिष्टेनवापुनः ।
कृत्वासर्पाकृतिंतेनन[5]वशूर्पेनिधायच । अनेनवक्ष्यमाणेनमंत्रेणप्रार्थयेदहिम् । एहिपूर्वमृतसर्पअस्मिन्पिष्टेसमाविश ।
संस्कारार्थमहंभक्त्याप्रार्थयामिसमाहितः । वस्त्रोपवीतगंधाद्यैरक्षतैःकुसुमादिभिः । कर्तापुष्पांजलिंदत्वाप्रणिपत्यहरे

१ ध्यायन् काश्यपगोत्रदेवदत्तविष्णुरूपप्रेतायंतेपिंड इति । २ पंचम्यांवापिकारयेत् । ३ साक्षाद्वधात् । ४ अनुज्ञानादि । ५ सर्पभोगसमन्वितं ।

द्वहिः । प्रक्षालितांघ्रिपाणिस्तुआचम्योपविशेद्भुवि । कुर्यात्संस्कारसंकल्पंप्राणायामपुरःसरम् । यज्ञोपवीतिनाकार्यंसर्पसंस्कारकर्मतु । लौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्यसमिदाधानमाचरेत् । ततोग्नेरग्निदिग्भागेभूमिंसंप्रोक्ष्यवारिभिः । चितिंकृत्वाथसंस्तीर्यकुशैराग्नेयकाग्रकैः । पर्युक्ष्याग्निंपरिस्तीर्यपरिषिच्यसमर्चयेत् । कृत्वेध्माधानपर्यंतंपट्[1]पात्रासादनादिकम् । आघारचक्षुषीहुत्वासर्पिषाचयथाविधि । सर्पंगृहीत्वायत्नेनचितिमारोपयेत्सुधीः । अपःस्पृष्ट्वास्पृशेच्छ्रोत्रंगत्वाचाग्निसमीपतः । स्रुवेणजुहुयादाज्यमग्नौव्याहृतिभिस्त्रिभिः । सर्पास्येजुहुयादाज्यंव्याहृत्याचसमस्तया । आज्यशेषंस्रुवेणैवसर्पदेहेनिषेचयेत् । स्रुवंतत्रनिधायाथयज्ञपात्राणिबर्हिषि । चितिं[2]प्रदक्षिणीकृत्यप्रणिपत्यक्षमापयेत् । चमसस्थैर्जलैःसर्पंव्याहृत्याभ्युक्ष्यपाणिना । अग्नेरक्षाणइत्यनयासर्पायाग्निंप्रदापयेत् । उपतिष्ठेद्दह्यमानंनमोस्तुसर्पमंत्रतः । ज्ञानतोऽज्ञानतोवापिकृतःसर्पवधोमया । पूर्वजन्मनिवासर्पतत्सर्वंक्षं[3]तुमर्हसि । इतिसंप्रार्थ्यनागेंद्रंस्नात्वागत्यततःपुनः । क्षीराज्येनततश्चाग्निंप्रोक्ष्यव्याहृतिभिस्त्रिभिः । हुतेसर्पेजलेनाग्निमभिषिंचेत्ततःपरम् । नास्थिसंचयनंकुर्यात्स्नात्वाचम्यगृहंव्रजेत् । ब्रह्मचर्यादिकंकार्यंत्रिरात्रं[4]शौचमिष्यते । चतुर्थेऽहनिसंप्राप्तेसचैलंस्नानमाचरेत् । घृतपायसभक्षैश्चद्विजानष्टौतुभोजयेत् । कर्तानामपदैर्विप्रानर्चयेद्वक्ष्यमाणकैः । सर्पोनंतस्तथाशेषःकपिलोनागएवच । कालिकःशंखपालश्चभूधरश्चप्रकीर्तितः । पादप्रक्षालनंकुर्यादेभिर्नामपदैःपृथक् । गंधपुष्पाक्षतैर्धूपदीपाद्यैरर्चयेद्द्विजान् । एवंकृतेविधानेवैसर्पसंस्कारकर्मणि ।

१ तत्पात्रासादना । २ प्रदक्षिणंकृत्वा । ३ चक्षमस्वमे । ४ रात्राच्छुद्धिरिष्यते । ५ श्चेतिवैक्रमात् ।

सर्पहिंसाकृतात्पापान्मुच्यतेनात्रसंशयः । कुष्ठव्याध्यादिभिर्मुक्तःसर्वथाभेषजंत्विदम् । आयुरारोग्यमैश्वर्यंप्राप्यकामानवाप्नुयादिति ॥ ॥ अथनागबलिसंस्कारप्रयोगः ॥ सतुसिनीवाल्यांपौर्णमास्यांपंचम्यामाश्लेषायुक्तनवम्यांवाकार्यः । कर्ता[1]पर्षदंप्रदक्षिणीकृत्यनत्वातदग्रेनिष्कंतदर्धंवानिधाय ममेहजन्मनिजन्मांतरेवाज्ञानादज्ञानाद्वाजातसर्पवधोत्थदोषपरिहारार्थंप्रायश्चित्तमुपदिशंतुभवंतः । तद्यथा—सर्वेधर्मविवेक्तारइतिश्लोकान्पठित्वामामनुगृह्णंतुभवंतइतिप्रणमेत् । तैरु[2]पदिष्टःचतुर्दशकृच्छ्रप्रायश्चित्तं यथोक्तप्रत्याम्नायेनकरिष्येइतिसंकल्पपूर्वकंवपनादिविधिनातदाचरेत् । ततोब्राह्मणंसंपूज्य । पूर्वोच्चरितएवंगुणविशेषणविशिष्टायांपुण्यतिथौममसर्पवधदोषपरिहा[3]रार्थंइमंलोहदंडंअमुकगोत्रायामुकशर्मणेब्राह्मणायइमांदक्षिणांचतुभ्यमहंसंप्रददेप्रतिगृह्यतां देवस्यत्वासवितुः० प्रतिगृह्णामीतिविप्रः । ततोगुर्वाज्ञांलब्ध्वाप्रियंगुव्रीहिगोधूमतिलपिष्टेष्वेकतमपिष्टेनसर्पाकृतिंकृत्वाशूर्पेनिधायसर्पंप्रार्थयेत् । एहिपूर्वमृतसर्पह्यस्मिन्पिष्टेसमाविश । संस्कारार्थमहंभक्त्याप्रार्थयामिसमाहितः । ततः । भुजंगेशायविद्महेसर्प[4]राजायधीमहि । तन्नोनागःप्रचोदयादिति आवाहनादिषोडशोपचारपूजांकृत्वा पुष्पांजलिंदत्वाप्रणिपत्य भोःसर्पेमंबलिंगृहाणममाभ्युदयंकुरु[5]इतिबलिंसमर्प्यहस्तौपादौप्रक्षाल्याचामेत् । ततःशुद्धभूमौस्थित्वाप्राणानायम्यसंकल्पंकुर्यात् । ममेहजन्मनिजन्मांतरेवाज्ञानादज्ञानाद्वाजात

१ गोवृषनिष्क्रयं । २ उपदिष्टआचमनादिदेशकालस्मरणांतेपर्षदुपदिष्टंप्रायश्चित्तंअमुकप्रत्याम्नायेनाहमाचरिष्यामीति । ३ रार्थंलोहदंडदानंतन्मूल्यदानंवाकरिष्ये इतिसंकल्प्यविप्रंसंपूज्य । ४ सर्पजातायेतिप्रचुरःपाठः । ५ इतिपायसादिनाबलिं ।

सर्पवधोत्थदोषपरिहारार्थंसर्पसंस्कारकर्मकरिष्ये । ततोलौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्य[1]न्वादध्यात् । अस्मिन्सर्पसंस्कारहोमक र्मणिदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये। अस्मिन्नन्वाहितेग्नावित्याद्याघारचक्षुष्यंतमुक्त्वात्रप्रधानंअग्नौअग्निंवायुंसूर्यं[2]एताः प्रधानदेवताआज्येनभूर्भुवःस्वरितिसर्पमुखेप्रजापतिमाज्येनआज्यशेषेणसर्पसद्योयक्ष्ये समिधमादायततोग्नेरग्निदिशिभूमौ जलेनप्रोक्ष्यचितिंकृत्वाग्निंचितिंचपरिसमुह्यआग्नेय्यग्रकैर्दर्भैःपिंडपितृयज्ञवत्परिस्तीर्यपरिषिच्यषट्पात्राण्यासाद्येध्माधा नाद्याघारचक्षुष्यंतंकुर्यात् । ततःसर्पंगृहीत्वाचित्यामारोप्यापःस्पृष्ट्वाअग्निसमीपमेत्यततःप्रधानहोमः । समस्तव्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजप्रजापतयऋषयः अग्निवायुसूर्यप्रजापतयोदेवताःगायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यश्छंदांसिआज्यहोमे वि० ॐ भूःस्वाहाअग्नयइदंनममेत्यादिव्याहृतित्रयमग्नौजुहुयात् चतुर्थींसर्पमुखेजुहुयात् आज्यशेषंस्रुवेणैवसर्पदेहेनिषे चयेत् । ततोहस्तगृहीतैश्चमसजलैःसमस्तव्याहृत्यापाणिनाभ्युक्ष्य । अग्नेरक्षाणोवसिष्ठोग्निर्गायत्री सर्पायाग्निप्रदानेविनि० ॐ अग्नेरक्षाणोअंहसः० १ ततउपस्थानं । ॐ नमोअस्तुसर्पेभ्योयेकेचपृथिवीमनु । येअंतरिक्षेयेदिवितेभ्यःसर्पेभ्योनमः । येदोरोचनेदिवोयेवासूर्यस्यरश्मिषु । येषामप्सुसदःकृतंतेभ्यःसर्पे० । याइषवोयातुधानानांयेवावनस्पतीँरनु । येवाव टेषुशेरतेतेभ्यःसर्पेभ्यो० ॥ अथपौराणमंत्राः । कर्कोटकनमस्तेस्तुशंखपालनमोस्तुते । नागराजमहादेवदिव्यरूपाय तेनमः । अफणाःफणिनोयेचसविषानिर्विषाश्चये । सर्वेवटेशयाःसर्पाःपुण्यमूर्तेनमोस्तुते । त्वयेयंजगतीस्वामिन्स्वफणा

१ स्थाप्यध्यात्वान्वा. । २ अग्निं वायुं सूर्यं चाज्येन सर्पमुखेप्रजापतिमाज्येन ।

मंडलोपरि । धृतैकदेशेब्रह्मणुवत्तस्मैतुभ्यंनमोनमः । त्वयाभगवतेश्रीमद्वासुदेवायनिर्मितं । स्वभोगेनैवपर्यंकमायतंभोगि नांवर । त्राहित्राहिमहाभोगिन्सर्पोपद्रवदुःखतः । संततिंदेहिमेपुण्यांनिर्दुष्टांदीर्घदेहिनीम् । प्रपन्नंपाहिभांभक्त्याक्ष पालोदीनवत्सल । ज्ञानतोऽज्ञानतोवापिकृतःसर्पवधोमया । जन्मांतरेतथैतस्मिन्मत्पूर्वैरथवाविभो। तत्पापंनाशयक्षिप्रम पराधंक्षमस्वमे । इतिसंप्रार्थ्यनागेंद्रंस्नात्वागत्यततःपुनः । क्षीराज्येनाग्निंसंप्रोक्ष्यततोव्याहृतिभिस्त्रिभिः । हुतेसर्पेजलेना ग्निमभिषिंचेत्ततःपरं । नास्थिसंचयनंकुर्यात्स्नात्वाचम्यगृहंव्रजेत् । ब्रह्मचर्यादिकंकार्यंत्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । शौनकाद्यौ धायनमतेतुएकरात्राशौचं । अत्रकर्तुरेवाशौचं । आशौचंपिंडदःकुर्यान्नतुतद्बंधुगोत्रजाइतिवचनात् । चतुर्थेहनिसंप्राप्ते सचैलंस्नानमाचरेत् । घृतपायसभक्षैस्तुद्विजानष्टौतुभोजयेत् । कर्तानामपदैर्विप्रानर्चयेद्वक्ष्यमाणकैः । सर्पस्वरूपिणेब्रा ह्मणायइदंतेपाद्यं अनंतस्वरूपिणे० शेषस्वरूपिणे० कपिलस्वरू० नागस्वरू० कालिकस्वरू० शंखपालस्वरू० भूधरस्वरू० इतिपादौप्रक्षाल्या[3]चम्य । ततोभूर्भुवःस्वरिदमासनंआस्यतां । सर्पस्थानेक्षणःक्रीयतां ॐतथा । प्राप्नोतुभवान् प्राप्न वानि । एवंशेषादिभ्यः । भोसर्पस्वरूपइदंगंधंएवंपुष्पधूपदीपवस्त्रादिदानं एवंशेषादीनामपिगंधादिदानं । सर्पायइद ॥ ३७ ॥

१ इदंसर्वंसव्येनैवकार्यम्. । २ कर्ताआचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यनागबल्यंगविहितंब्राह्मणभोजनंकरिष्येइतिसंकल्प्य । ३ विप्रांश्चा चमय्यविप्रान्प्राङ्मुखानुदङ्मुखान्वोपवेश्य ।

मन्नं[1]ममृतरूपंपरिविष्टंपरिवेक्ष्यमाणंचांतृप्ते[2]ःस्वाहासंपद्यतांइदंनमम । एवंशेषादिभ्योप्यन्नदानं । आचांतेषुविप्रेषु[3]सर्पादि
नाममंत्रैर्बलिदानंवस्त्रादिपूजाकार्या । ततोब्राह्मणानांतांबूलसुवर्णादिदक्षिणादानंच । ततआचार्यादींश्चपूजयित्वासुवर्ण
नागदानंकार्यं । इतिसर्पस्यसंस्कारंकृत्वानागबलिंततः । दत्वास्वर्णमयंनागमपराधात्प्रमुच्यतइतिवचनात् । ततःक[4]ल
शेस्वर्णनागमावाहनादिषोडशोपचारैःसंपूज्यप्रार्थयेत् । ब्रह्मलोकेचयेसर्पाःशेषनागपुरोगमाः । नमोस्तुतेभ्यःसुप्रीताः
प्रसन्नाःसंतुमेसदा । विष्णुलोकेचयेसर्पावासुकिप्रमुखाश्चये । नमोस्तुतेभ्यः० । रुद्रलोकेचयेसर्पास्तक्षकप्रमुखास्तथा ।
नमोस्तुतेभ्यः० । खांडवस्यतथादाहेस्वर्गंयेचसमाश्रिताः । नमोस्तुतेभ्यः० । सर्पसत्रेचयेसर्पाआस्तिकेनाभिरक्षिताः ।
नमोस्तुतेभ्यः० । मलयाद्रौचयेसर्पाःकर्कोटकमुखाश्चये । नमोस्तुतेभ्यः० । धर्मलोकेचयेसर्पावैतरण्यांसमाश्रिताः ।
नमोस्तुतेभ्यः० । येसर्पाःपर्वतीयेषुदरीसंधिषुसंस्थिताः । नमोस्तुतेभ्यः० । ग्रामेवायदिवारण्येयेसर्पाःप्रचरंतिहि ।
नमोस्तु० । पृथिव्यांचैवयेसर्पायेसर्पाबिलसंस्थिताः । नमोस्तुतेभ्यः० । रसालयेचयेसर्पाअनंताद्यामहाबलाः । नमोस्तु०
एवंस्तुत्वातुनागेंद्रमाचार्यायनिवेदयेत् । देशकालौसंकीर्त्यकृतस्यसर्पसंस्कारकर्मणःसांगतासिद्ध्यर्थंइमंहेममयंनागंसकल
शंसवस्त्रंसदक्षिणंतुभ्यमहंसंप्रददेनमम । अनेनस्वर्णनागदानेनअनंतादयोनागदेवताःप्रीयंतां । ततआचार्यायगोदानंदेयं ।

१ सर्वेषांपूजनांतेचतुरस्रमंडलेषुपात्राणिनिधायपायसभक्ष्यादीन्परिविष्य । २ आतृप्तेर्दास्यमानमितिप्रचुरःपाठः । ३ प्रागग्रास्तीर्णदर्भे
षुभोःसर्पअयंतेबलिर्नममेत्यादिपायसबलिदानं सावित्र्याप्रोक्ष्यपरिषिच्य । ४ महीद्यौरित्यादिस्थापितकलशे ।

इमांगांसवत्सांस्वर्णशृंगींरौप्यखुरांताम्रपृष्ठींकांस्यदोहासवस्त्रासदक्षिणांतुभ्यमहंसंप्रददे । अनेनानंतादयःप्रीयंतां । आचा
र्यायततोदद्यात्कृष्णांगांवृषभेणहि । वस्त्रालंकरणैःपूज्यब्राह्मणंब्राह्मणींतथा । यस्यस्मृत्याचनामोक्त्येति० । मयायत्कृतं
सर्पसंस्काराख्यंकर्मतद्भवतांब्राह्मणानांवचनाच्छ्रीपरमेश्वरप्रसादात्सर्वंपरिपूर्णमस्तु । तथास्त्वितितेब्रूयुः । पूजयेद्विधि
वद्भक्त्याब्राह्मणांश्चैवतोषयेत् । कृत्वासर्पस्यसंस्कारमनेनविधिनानरः । विरोगोजायतेक्षिप्रंसंततिंलभतेशुभां । सर्पोपद्रव
निर्मुक्तोभवेत्सर्पप्रसादतः । ततःपूर्वकृतंकर्मयातिनाशंमहामते । क्षीणपापोविशुद्धात्माविष्णुलोकेमहीयते । ततः
सांगतासिद्ध्यर्थंब्राह्मणभोजनंकार्यम् ॥ इतिनागबलिविधानंसमाप्तम् ॥ एवंनागबलिंकृत्वाऽजातौर्ध्वदेहिकतयानिर्णी
तस्यतत्कार्यं गयाश्राद्धंच । अतादृशस्यगयाश्राद्धमेवकार्यम् ॥ ॥ ॥ ॥
एवमपिफलासिद्धौमहार्णवोक्तोविधिःकार्यः । सयथावायुपुराणे—चतुर्विधाचयावंध्याभवेद्वत्सवियोजनात् । वक्ष्येत
स्याःप्रतीकारंतत्स्वरूपंनिबोधय । हिरण्येनयथाशक्त्यासवत्सांकारयेद्दृढां । धेनुंपलेनवत्संचपादेनगुरुरब्रवीत् । हिरण्ये
नयथाशक्त्येति पलेनवातदर्धेनतदर्धेनापिवापुनरितिपरिभाषोक्तप्रकारेणकुर्यादित्यर्थः । धेनुंरूप्यखुरांरत्नंतस्याःपुच्छेनि
योजयेत् । घंटांगलेनिबध्नीयात्सवत्सांप्राङ्मुखःसुधीः । चंदनागरुकर्पूरगंधमाल्यैःसुशोभनैः । उपचारैःषोडशभिर्नैवेद्यं
पायसंभवेत् । मोदकंचतथापूपंगुडंलवणमेवच । जीरकंचसुविस्तीर्णेशूर्पेवेणुमयेदृढे । धेनोरेकंप्रदातव्यंब्राह्मणस्त्रीषुचै
वहि । षडष्टौदशवादद्यात्तदनंतरमेवच । उपचारैःषोडशभिःपूजयेदितिशेषः । मोदकादिभिःपरिपूरितमेकंशूर्पंधेनोः

स्थापयित्वोक्तद्रव्यपूरितान्येवशूर्पाणिषडष्टौदशवासभर्तृकाभ्योब्राह्मणीभ्योदद्यादित्यर्थः । ब्राह्मणंसर्वशास्त्रार्थकुशलंधर्म
वेदिनम् । विद्याविनयसंपन्नंशांतंचैवजितेंद्रियं । अलोलुपंसर्वजनप्रियंकल्मषवर्जितम् । आहूयभक्त्यासंपूज्यवस्त्राद्यैर्गं
धपुष्पकैः । तेनैवकारयेत्पूजामादितोधेनुवत्सयोः । होमंचकारयेत्तत्रसमिदाज्यचरूत्कटम् । पूजायांचहोमेचमंत्रमाह–
सोमोधेनुमितिमंत्रंसमुच्चार्यततःपुनः । अस्यगौतमऋषिःसोमस्त्रिष्टुप्विहितार्थेवि०।ॐ सोमोधेनुंसोमोअर्वंत० १ सोमेवि
नियुक्तायाअप्यस्याःसंयोगपृथक्त्वन्यायेनधेनुरपि । देवताहोमसुत्कटंकारयेदित्यभिधानात्समिदादिभिःप्रत्येकमष्टोत्तर
सहस्रंकुर्यात् । धेनुदानमाह–प्राङ्मुखायोपविष्टायप्रदद्यात्तामुदङ्मुखः । मंत्रेणतस्यविधिवत्पुच्छंहस्तेनिधायच । दानमं
त्रमाहसार्धश्लोकद्वयेन—धेनुर्यांगिरसांसत्रेप्रविष्टासुरभेश्चया । दुहितायातथाभानोरग्नेश्चवरुणस्यच । यावैगावःप्रवर्तं
तेवनेषूपवनेषुच । प्रीणंतुताममगृहंपुत्रपौत्रप्रदाःसुखम् । प्रयच्छंतुदिवारात्रमविच्छेदंतथान्वये । एवंदत्वातुतद्दानंप्र
णिपत्यविसर्जयेदिति । इतिवंध्यात्वहरसुवर्णधेनुदानं ॥ ॥ यद्वासूर्यारुणसंवादोक्तंकार्यं । तद्यथा—निक्षेपाहरणाच्चै
वब्रह्मनपत्यःप्रजायतइत्युपक्रम्य । अरुणउवाच । वृथाधनंगृहंधान्यमपुत्रंजन्मनिष्फलम् । ममोपरिदयांकृत्वाप्रायश्चित्तं
वदस्वमे । श्रीसूर्यउवाच । तीर्थयात्राप्रकर्तव्यारेवातापीसमुद्भवा । एकेनापिहिवस्त्रेणदंपतीस्नानमुत्तमम् । श्रवणंहरि
वंशस्यब्राह्मणोद्वाहनंखग । अष्टोत्तरशतान्विप्रान्मिष्टान्नेनतुतर्पयेत् । ईशानइतिमंत्रेणजपंकुर्यात्सहस्रकं । दशांशहोम

संयुक्तंकुर्याच्चविधिवत्ततः । पद्मैस्तुलक्षसंख्याकैःशिवंसंपूज्ययत्नतः । स्वर्णधेनुःप्रदातव्यासवत्सासुरभिस्तथा । घृतकुंभं
वैनतेयब्राह्मणायनिवेदयेत् । एवंकृतेवैनतेयब्रह्मपत्यंजायतेकलाविति ॥ ॥ ॥ ॥
द्विविधस्याप्यस्यकर्मविपाककर्मणःकृच्छ्रादिप्रायश्चित्तपूर्वकमेवानुष्ठेयतायामहार्णवादिसंमतत्वात्संक्षेपेणकृच्छ्रादिलक्ष
णान्युच्यंते । तत्रयाज्ञवल्क्यः—एकभुक्तेननक्तेनतथैवायाचितेनच । उपवासेनचैवायंपादकृच्छ्रःप्रकीर्तितः । यथाकथं
चित्त्रिगुणःप्राजापत्योयमुच्यते । अत्रापस्तंबः–सायंद्वाविंशतिर्ग्रासाःप्रातःषड्विंशतिःस्मृताः । चतुर्विंशतिरायाच्याः
परेनिरशनास्त्रयः । प्रातःपादंचरेच्छूद्रःसायंवैश्यस्यदापयेत् । अयाचितंचराजन्येत्रिरात्रंब्राह्मणेस्मृतमिति । पादकृच्छ्र
विधावित्थंव्यवस्थामुक्त्वार्धस्यपादोनस्यचविनियोगेविशेषमाह—सायंप्रातर्विनार्धंस्यात्पादोनंनक्तवर्जितमिति। याज्ञव
ल्क्यः—अयमेवातिकृच्छ्रःस्यात्पाणिपूरान्नभोजनः । कृच्छ्रातिकृच्छ्रःपयसादिवसानेकविंशतिम् । द्वादशाहोपवासेनप
राकःपरिकीर्तितः । येषुनवदिनेषुभोजनंप्राप्तंतत्रपाणिपूरान्नंनियम्यते । यत्रपुटिकादिनाग्रासपरिमाणंकृत्वा एकग्रास
पर्याप्तंदुग्धमेकविंशतिदिनेष्वश्नीयात् प्राजापत्योक्तद्वाविंशत्यादिसंख्ययावा यावताप्राणधारणंभवतितावद्वेतिमदनपा
रिजातः । पयोत्रपानीयम् । अब्भक्षःकृच्छ्रातिकृच्छ्रइतिगौतमोक्तेरितिभवदेवः । गोमूत्रंगोमयंक्षीरंदधिसर्पिःकुशोद ॥ ३९ ॥
कम् । जग्ध्वापरेन्ह्युपवसेत्कृच्छ्रंसांतपनंचरेत् । पृथक्सांतपनद्रव्यैःषडहःसोपवासकः । सप्ताहेनतुकृच्छ्रोयंमहासांतप
नःस्मृतः । तप्तक्षीरघृतांबूनामेकैकंप्रत्यहंपिबेत् । एकरात्रोपवासश्चतप्तकृच्छ्रउदाहृतः । अंगिराः—कपिलायांतुदुग्धा

यांधारोष्णंतुपयःपिबेत् । एषव्यासकृतःकृच्छ्रःश्वपाकमपिशोधयेत् । इति । तिथिवृद्ध्याचरेत्पिंडान्शुक्लेशिख्यंडसंमि
तान् । एकैकंह्रासयेत्पिंडंकृष्णेचांद्रायणंचरन् । एतद्यवमध्यचांद्रायणं । कृष्णादिशुक्लांतंतुपिपीलिकामध्यमित्युच्यते ।
बौधायनस्तुचतुर्दश्यामुपोष्यकेशादिवापयित्वापर्वणिपंचदशग्रासनियमंकृत्वाचांद्रायणमारभेतेत्याह ॥ ॥ ॥
अथप्रत्याम्नायाः । अपरार्के—समिद्धृतहविर्धान्यंतिलान्वामारुताशनः । हुत्वाद्वादशसाहस्रंगायत्र्याकृच्छ्रमाप्नुयात् ।
द्वादशैवसहस्राणिजपेद्देवीमुपोषितः । जलांतेविधिवन्मौनीप्राजापत्योयमुच्यते । अन्नदानंहिरण्येनद्वादशब्राह्मणान्शुचीन् ।
तर्पयेन्मारुताशीचश्रोत्रियान्कृच्छ्रउच्यते । उपोष्यश्रद्धयायुक्तस्तिलपात्राणिधर्मतः । द्वादशब्रह्मवादिभ्यःप्राजापत्येनतत्स
मम् । स्वयमाहृत्ययोमूर्ध्नातृणभारानुपोषितः । दद्याद्गोमंडलेकृच्छ्रोद्वादशैवनसंशयः । भारोद्विसहस्रपलपरिमितः ।
प्राणायामशतंकृत्वाद्वात्रिंशोत्तरमार्तिषु । अहोरात्रोपितस्तिष्ठेत्प्राङ्मुखःकृच्छ्रउच्यते । नमस्कारसहस्राणिद्वादशैवदृढ
व्रतः । गोविप्रपितृदेवेषुकुर्यात्कृच्छ्रत्रयंभवेत् । कौर्मे—तिलपात्रंत्रिधाप्रोक्तंकनिष्ठोत्तममध्यमं । ताम्रपात्रंदशपलंजघ
न्यंपरिकीर्तितम् । द्विगुणंमध्यमंप्रोक्तंत्रिगुणंचोत्तमंस्मृतं । सर्वत्रयात्रायांकृच्छ्रसंख्ययायोजनसंख्यास्यादितिउत्सर्गो
क्तिः । स्मृत्यर्थसारेवसिष्ठः—गोमूत्रेणसमायुक्तंयावकंचोपयोजयेत् । कृच्छ्रमेकाहिकंप्रोक्तंदृष्टमंगिरसास्वयम् । निश्या
सीनोदिवातिष्ठेत्त्रिरात्रंमारुताशनः । प्राजापत्यंविजानीयात्कूष्मांडैर्जुहुयाद्धृतमिति । पराशरः—कृच्छ्रोदेव्ययुतंचैवप्रा
णायामशतद्वयं । पुण्यतीर्थेनार्द्रशिराःस्नानंद्वादशसंख्ययेति । माधवीये—प्राजापत्यंचरन्विप्रोयद्यशक्तःकथंचन । अहा

निपंचविप्राग्र्यान्भोजयेत्सम्यगीप्सितान् । एकमध्ययनंकुर्यात्प्राजापत्यमथापिवा । दद्याद्वादशसाहस्रंगवामुष्टिंविच
क्षणः । चतुर्विंशतिमते—कृच्छ्रोदेव्ययुतंचैवप्राणायामशतद्वयम् । तिलहोमसहस्रंतुवेदपारायणंतथा । विप्राद्वादशवा
भोज्याःपावकेष्टिस्तथैवच । अन्यावापावमानेष्टिःसमान्याहुर्मनीषिणः । स्मृत्यर्थसारे—रुद्रैकादशिनीकृच्छ्रोद्वादशांशो
निवर्तनात् । तत्र दशहस्तेनदंडेनत्रिंशद्दंडानिवर्तनमित्यस्यद्वादशांशभूमिदानेनकृच्छ्रइत्यर्थः । माधवीये—प्राजापत्यक्रि
याशक्तौधेनुंदद्यात्पयस्विनीं । धेनोरभावेदातव्यंतुल्यंमूल्यंनसंशयः । मदनरत्नेब्राह्मे—गवामभावेनिष्कंस्यात्तदर्धंपाद
एववा । याज्ञवल्क्यः—निष्कंसुवर्णाश्चत्वारइति । एतत्परिमितंहेमरूप्यंवा अत्यशक्तौपादार्धंतत्समंधान्यादिवादद्यात्
इतिस्मृत्यर्थसारः । षडुपवासाःप्राजापत्यःप्रत्याम्नायः । एकविप्रभोजनमुपवासस्येतिच । पक्षिवधेनक्तंरूप्यमाषकंवाद
द्यादितिहारीतोक्तेरूप्यमाषकदानंनक्तस्येतिशूलपाणिः । षट्त्रिंशन्मते—धेनुःपंचभिराद्यानांमध्यानांत्रिपुराणिका ।
कार्षापणैकमूल्यादिकनिष्ठानांप्रकीर्तिता । द्वात्रिंशत्कृष्णलपरिमितंरजतपुराणः । द्वात्रिंशत्पणिकागावोवत्सःपौराणि
कोभवेदितिचयज्ञविषयमेतदितिशूलपाणिः । कात्यायनः—द्वात्रिंशत्पणिकागावः दशकार्षापणाधेनावितिं । षट्त्रिं
शन्मते—प्राजापत्येतुगामेकामतिकृच्छ्रेद्वयंस्मृतं । चतुर्विंशतिमते—प्राजापत्येतुगामेकांदद्यात्सांतपनेद्वयं । पराकेत
प्तातिकृच्छ्रेतिस्रस्तिस्रस्तुताःस्मृताः । अष्टौचांद्रायणेज्ञेयास्तिस्रोवाशक्त्यपेक्षया । शूलपाणिः—चांद्रायणंतुकुर्वाणाः ॥ ४० ॥
कुर्युःकृच्छ्रचतुष्टयम् । तथा—चांद्रायणपराकाभ्यांनिष्कृतिंयोनशक्नुयात् । सकरोत्यात्मशुद्ध्यर्थंप्राजापत्यस्यपंचकम् ।

अत्रगुरुलघुपक्षाणागुरुलघुकृच्छ्रादिभेदेनशक्ताशक्तभेदेनवाव्यवस्था । कृच्छ्रातिकृच्छ्रेधेनुचतुष्टयमितिभवदेवः ॥ ॥
अथप्रायश्चित्तस्वीकारप्रकारः । पर्षदमुपविश्यतस्यैधेनुवृषौदत्वास्वपापंनिवेदयेत् । पापंविख्यापयेत्पापीदत्वाधेनुंवृषंत
थेतिपराशरोक्तेः । महापातकादिष्वधिकंकल्प्यमितिमिताक्षरायां । विष्णुः—पादकृच्छ्रेवस्त्रदानंकृच्छ्रार्धेचैलकांचनं ।
पादहीनेतुगामेकांकृच्छ्रेगोमिथुनंस्मृतं । अंगिराः—सचैलंवाग्यतःस्नात्वाक्लिन्नवासाःसमाहितः । उपस्थायततःशीघ्र
मार्तिमान्धरणींगतः । गात्रैश्चशिरसाचैवनचकिंचिदुदाहरेत् । प्रदक्षिणीकुर्यादितिमहार्णवे । सर्वेधर्मविवेक्तारोगोसारः
सकलाद्विजाः । ममदेहस्यसंशुद्धिंकुर्वंतुद्विजसत्तमाः । मयाकृतंमहाघोरंज्ञातमज्ञातकिल्बिषं । प्रसादःक्रियतांमह्यंशुभा
नुज्ञांप्रयच्छत । पूज्यैःकृतःपवित्रोहंभवेयंद्विजसत्तमाः । मामनुगृह्णंतुभवंतइतिवदेदित्याचारः । अंगिराः—वृद्धाःपृच्छं
तिकिंकार्यमुपविश्याग्रतःस्थितं । यदिचेद्रक्षसेसत्यंनियतंप्राप्स्यसेशुभं । यद्यागतोस्यसत्येननत्वंशुद्ध्यसिकर्हिचित् ।
एवंतैःसमनुज्ञातःसर्वंब्रूयादशेषतः । ततःपर्षदनुज्ञया ब्राह्मणोब्राह्मणानांतुक्षत्रियाणांपुरोहितः । वैश्यानांयाजकश्चैवप्रा
यश्चित्तंसमादिशेत् । शृणुष्वभोइदंविप्रायतआदिशतेव्रतं । तत्तेयत्नेनकर्तव्यमन्यथातेवृथाभवेदिति । अनेनप्रायश्चित्तेन
तेशुद्धिर्भविष्यतीति । ततःपर्षदंविसृज्यदेशकालौसंकीर्त्यामुकपापनिवृत्त्यर्थंपर्षदुपदिष्टमिदंप्रायश्चित्तंपूर्वोत्तरांगसहित
माचरिष्येइतिसंकल्प्य कर्तव्यमाहविष्णुः—दिनांतेनखरोमादीन्प्रवाप्यस्नानमाचरेत् । भस्मगोमयमृद्वारिपंचगव्यादि
कल्पितैः । मलापकर्षणंकार्यंब्रह्मशौचोपसिद्धये । दंतधावनपूर्वेणपंचगव्येनसंयुतम् । व्रतंनिशामुखेग्राह्यंबहिस्तारक

दर्शने ॥ ॥ वपनेविशेषोपरार्के—पापसंचयःशिखायामिति । ततः—आयुर्बलंयशोवर्चःप्रजापशुवसूनिच । ब्रह्मप्रज्ञांच
मेधांचत्वंनोदेहिवनस्पतइतिदंतधावनं । अनेनशाखाभिमंत्रणमितिकेचित् । जिह्वोल्लेखनमप्याचारतः । भस्मस्नानवि
धिर्लैंगे—ईशानेनशिरोदेशेमुखेतत्पुरुषेणतु । हृदोदेशमघोरेणगुह्यंवामेनसुव्रत । सद्येनपादौसर्वांगंप्रणवेनतुशोधयेत् ।
ईशानादिपदोपेतैर्मंत्रैश्चतुर्थ्यंतैरीशानादिनामभिर्वालेपयेदित्यर्थः ॥ ॥ गोमयस्नानंगृह्यपरिशिष्टे—प्रातउत्सृष्टंगोमयं
त्वंतरिक्षस्थंसंगृह्यभूमिस्थंवोपर्यधश्चसंत्यक्त्वातीर्थमेत्यधौतपाणिपादोदक्षिणभागंप्रणवेनदिक्षुनिक्षिप्योत्तरंतीर्थेक्षिप्त्वाम
ध्यमंमानस्तोकेइत्यभिमंत्र्यगंधद्वारामित्यृचामूर्धादिसर्वांगमालिप्यप्रांजलिर्हिरण्यशृंगेतिद्वाभ्यामवतेहेळइतिद्वाभ्यांप्रस
म्राजइतिसूक्तेनप्रार्थ्य याःप्रवतइत्येतयातीर्थमभिमृश्यावगाह्यद्विराचम्यमार्जयेदिति ॥ ॥ मृत्स्नानविधिःशैवे—अश्व
क्रांतइतिस्मृत्वामंत्रेणामंत्र्यमृत्तिकां । उद्धरेदुद्धृतासीतिमंत्रेणसुसमाहितः । नमोमित्रस्येतिऋचादर्शयित्वाचभानवे ।
आरुह्येतिचगात्राणिसमालंभ्यद्विराचमेत् ॥ ॥वारिस्नानविधिर्ब्रह्मांडे—आपोअस्मानित्युक्त्वातुभास्कराभिमुखःस्थितः ।
इदंविष्णुर्जपित्वाचप्रतिस्रोतोनिमज्जति ॥ ॥ पंचगव्यविधिर्मात्स्ये—[1]गायत्र्यादायगोमूत्रंगंधद्वारेतिवैशकृत् । आप्या
यस्वेतिचक्षीरंदधिक्राव्णेतिवैदधि । तेजोसीतिघृतंतद्वद्देवस्यत्वेतिचोदकम् । कुशमिश्रंजपेद्विद्वान्पंचगव्यंभवेत्ततइति ।
स्नानांगतर्पणादिविधायकर्तव्यं जाबालिः—आरंभेसर्वकृच्छ्राणांसमासौचविशेषतः । आज्येनैवहिशालाग्नौजुहुयाद्व्या

१ सावित्र्यादाय ।

हतीःपृथक् । श्राद्धंकुर्याद्व्रतांतेचगोहिरण्यादिदक्षिणेति । होमोष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिर्वेतिमहार्णवः । दक्षिणमितिपाठे
त्वंतएवश्राद्धं । शातातपः—विधायवैष्णवंश्राद्धंसांकल्पंनिजकाम्यया । धेनुंद्विजेभ्योदद्याच्चदक्षिणांचस्वशक्तितइति ।
आज्यहोमेपंचगव्यहोमेचेध्मह्वनादिस्थालीपाकेतिकर्तव्यतांकेचिन्नेच्छंति । आज्यहोमेपापापहामहाविष्णुर्देवतेतिच
वदंति । ततोत्रब्रह्मकूर्चविधिनापंचगव्यप्राशनं । व्रतंनिशामुखमित्युक्तवचनेव्रतशब्दार्थत्वेनमहार्णवादिभिस्तस्यैवोक्तेः ।
प्रायश्चित्तसंकल्पोव्रतमितिमाधवः । पालाशादिपत्रेताम्रायांःगोमूत्रंअष्टमाषप्रमाणंगायत्र्यादाय श्वेतगोशकृत्षोडशमाष
मितंगंधद्वारामित्यादाय पीतगोक्षीरंद्वादशमाषपरिमितमाप्यायस्वेत्यादाय नीलगोदधिदशमाषमितंदधिक्राव्णइत्यादाय
कृष्णगोघृतमष्टमाषमितंतेजोसिशुक्रमसीत्यादाय कुशोदकंचतुर्माषमितंदेवस्यत्वेत्यादाय सप्तपत्रैरच्छिन्नाग्रैःकुशैरिराव
तीदंविष्णुर्मानस्तोकेशंवतीभिर्हुत्वाप्रणवेनालोड्यतेनाभिमंत्र्यतेनोद्धृत्यतेनवपिबेदितिस्मृत्यर्थसारः । मरीचिस्तु—अग्नये
स्वाहासोमायस्वाहेदंविष्णुर्मानस्तोकेगायत्र्याप्रजापतेनत्वदेतानीत्याहुतीर्जुहुयादित्याह । माधवीयेप्रजापतिः—अग्नयेचै
वसोमायसावित्र्याचतथैवच । प्रणवेनतथाहुत्वास्विष्टकृचतथैवचेति । ब्राह्मे—उदङ्मुखस्त्रिराचामेदिति । जाबालिः—
स्त्रीणांहोमोनदातव्यःपंचगव्यंतथैवच । पराशरः—स्त्रीशूद्रस्यतुशुद्ध्यर्थंप्राजापत्यंसमाचरेत् । पंचगव्यंचकुर्वीतस्नात्वाचै
वशुचिर्भवेत् । स्त्रीशूद्राणांपंचगव्येविकल्पइतिमहार्णवे । प्राशनपक्षेपिकापिलपंचगव्यंस्त्रीशूद्राभ्यांपेयं । स्त्रीशूद्रौतु
विप्रैःकारयित्वातूष्णींपिबतइतिस्मृत्यर्थसारः । भवदेवीयेयमः—आहृत्यप्रणवेनैवतथोप्यप्रणवेनतु । प्रणवेनसमालो

ड्यप्रणवेनैवतत्पिबेदिति । प्राशनारंभेत्रतंग्रहीष्यइतिविप्रान्प्रार्थयेदितिवृद्धाः । ततःप्रायश्चित्तंमुख्यविधिनोक्तप्रत्याम्ना
येनवाकृत्वाव्याहृतिहोमविष्णुश्राद्धगोदानानिपूर्ववद्विधायकृतंप्रायश्चित्तंपूर्णमस्त्वितिब्राह्मणान्वाचयित्वापापापहमहा
विष्ण्वर्पणंकुर्यादिति । अवादीत्थमनंतेनकृच्छ्रादेर्लक्षणादिकं । देवेशःप्रीयतांतेनयस्यज्ञानमयंतपः ॥ १ ॥ इत्यनंतदे
वीयेसंस्कारकौस्तुभेकृच्छ्रादिविधिः ॥ ॥ एवंकृच्छ्राद्यनुष्ठानपूर्वकंमहार्णवोक्तमरुणसंवादोक्तंवाकर्मकृत्वाकारयितारं
संपूज्यपूर्णतांवाचयेत् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
माघकृत्योक्तांपार्थिवपूजांप्रत्यहंकृत्वाऽभिलाषाष्टकजपंवासंवत्सरंकुर्यात् । तद्यथा । विश्वानरउवाच । एकंब्रह्मैवाद्विती
यंसमस्तंसत्यंसत्यंनेहनानास्तिकिंचित् । एकोरुद्रोनद्वितीयोऽवतस्थेतस्मादेकंत्वांप्रपद्येमहेशं ॥ १ ॥ एकःकर्तात्वंहिवि
श्वस्यशंभोनानारूपेष्वेकरूपोस्यरूपः । यद्वत्[1]प्रत्यग्वर्कएकोप्यनेकस्तस्मान्नान्यंत्वांविनेशंप्रपद्ये ॥ २ ॥ रज्जौसर्पःशुक्तिका
यांचरौप्यंनैरःपूरस्तन्मृगाख्येमरीचौ । यद्वत्तद्वद्विष्वगेषप्रपंचोयस्मिन्[2]ज्ञातेतं[3]प्रपद्येमहेशं ॥ ३ ॥ तोयेशैत्यंदाहकत्वंचवह्नौ
तापोभानौशीतभानौप्रसादः । पुष्पेगंधोदुग्धमध्येचसर्पिर्यत्तच्छंभोत्वंततस्त्वांप्रपद्ये ॥ ४ ॥ शब्दंगृह्णास्यश्रवास्त्वंहि
जिघ्रेरघ्राणस्त्वंव्यंघ्रिरायासिदूरात् । व्यक्षःपश्येस्त्वंरसज्ञोऽप्यजिह्वःकस्त्वांसम्यग्वेत्त्यतस्त्वांप्रपद्ये ॥ ५ ॥ नोवेदस्त्वा
मीशसाक्षाद्धिवेदनोवाविष्णुर्नोविधाताखिलस्य । नोयोगींद्रानेंद्रमुख्याश्चदेवाभक्तोवेदत्वामतस्त्वांप्रपद्ये ॥ ६ ॥ नोते

१ प्रत्यग्वर्के । २ यस्मिन्जाते । ३ तंप्रपन्नो ।

गोत्रंनाऽपिजन्मापिनाख्यानोवारूपंनैवशीलंनदेशः । इत्थंभूतोऽपीश्वरस्त्वंत्रिलोक्याःसर्वान्कामान्पूरयेस्तद्भजेत्वाम्
॥ ७ ॥ त्वत्तःसर्वंत्वंहिसर्वंस्मरारेत्वंगौरीशस्त्वंचनग्नोऽतिशांतः । त्वंवैवृद्धस्त्वंयुवात्वंचबालस्तत्किंयत्त्वंनास्यतस्त्वांन
तोस्मि ॥ ८ ॥ स्तुत्वेतिभूमौनिपपातविप्रःसदंडवद्यावदतीवहृष्टः । तावत्सबालोऽखिलवृद्धवृद्धःप्रोवाचभूदेववरंवृणीहि
॥ ९ ॥ ततउत्थायहृष्टात्मामुनिर्विश्वानरःकृती । प्रत्यब्रवीत्किमज्ञातंसर्वज्ञस्यतवप्रभो ॥ १० ॥ सर्वांतरात्माभगवान्
शर्वःसर्वप्रदोभवान् । याञ्चांप्रतिनियुंक्तेमांकिमीशोदैन्यकारिणीं ॥ ११ ॥ इतिश्रुत्वावचस्तस्यदेवोविश्वानरस्यह । शुचेः
शुचिव्रतस्याथशुचिस्मित्वाब्रवीच्छिशुः ॥ १२ ॥ बालउवाच । त्वयाशुचेशुचिष्मत्यांयोऽभिलाषःकृतोहृदि । अचिरेणै
वकालेनसभविष्यत्यसंशयः ॥ १३ ॥ तवपुत्रत्वमेष्यामिशुचिष्मत्यांमहामते । ख्यातोगृहपतिर्नाम्नाशुचिःसर्वामरप्रियः
॥ १४ ॥ अभिलाषाष्टकंपुण्यंस्तोत्रमेतत्त्वयेरितं । अब्दंत्रिकालपठनात्कामदंशिवसंनिधौ ॥ १५ ॥ एतत्स्तोत्रस्यपठ
नंपुत्रपौत्रधनप्रदम्। सर्वशांतिकरंवांपिसर्वापत्परिनाशनं । स्वर्गापवर्गसंपत्तिकारकंनात्रसंशयः ॥ १६ ॥ प्रातरुत्थायसु
स्नातोलिंगमभ्यर्च्यशांभवम् । वर्षंजपन्निदंस्तोत्रमपुत्रःपुत्रवान्भवेत् ॥ १७ ॥ वैशाखेकार्तिकेमाघेविशेषनियमैर्युतः । यः
पठेत्स्नानसमयेलभतेसकलंफलम् ॥ १८ ॥ कार्तिकस्यतुमासस्यप्रसादादहमव्ययः । तवपुत्रत्वमेष्यामियस्त्वन्यस्तत्पठि
ष्यति ॥ १९ ॥ अभिलाषाष्टकमिदंनदेयंयस्यकस्यचित् । गोपनीयंप्रयत्नेनमहावंध्याप्रसूतिकृत् ॥ २० ॥ स्त्रियावापुरुषे

१ चापिसर्वा ।

णापिनियमाल्लिंगसंनिधौ । अब्दंजप्तमिदंस्तोत्रंपुत्रदंनात्रसंशयः । इत्युक्त्वातर्दधेबालःसोपिविप्रोगृहंगतः ॥ २१ ॥
इतिश्रीस्कंदपुराणेकाशीखंडेविश्वेश्वरस्तोत्रंसंपूर्णम् ॥ ॥ ॥ ॥

एवमपिफलाप्राप्तौदत्तकपुत्रस्वीकारंकुर्यात् ॥ अथदत्तकेग्राह्याग्राह्यविवेकः । तत्रशौनकः—ब्राह्मणानांसपिंडेपुकर्तव्यः पुत्रसंग्रहः । तदभावेऽसपिंडेपुअन्यत्रतुनकारयेदिति । अत्रचसपिंडेष्वपिभ्रातृसुतोमुख्यः तदभावेसगोत्रःसपिंडोयःकश्चित् तदभावेत्वसगोत्रःसपिंडः तदभावेत्वसपिंडःसगोत्रः तदभावेऽसपिंडोऽसगोत्रोपि । तत्रापिभागिनेयदौहित्रवर्जं विरुद्धसंबंधापत्त्यापुत्रत्वबुद्ध्यनर्हभ्रातृपितृव्यमातुलवर्जंत्रयाणांवर्णानांस्वसमानवर्णएव । तत्रापिदेशभेदप्रयुक्तगुर्जरत्वादिजात्यासमानजातीयएव । सर्वोपिसभ्रातृकएवज्येष्ठभिन्नश्च । शूद्रस्यतुभागिनेयदौहित्रावपिग्राह्यौ । अत्रप्रमाणंमनुः—भ्रातृणामेकजातानांयद्येकःपुत्रवान्भवेत् । सर्वांस्तेनैवपुत्रेणपुत्रिणोमनुरब्रवीदिति । एकजातानामित्येवसिद्धे भ्रातृपदंसोदरत्वेपिभ्रातृभगिनीनांपरस्परपुत्रनियमोनभवतीतिज्ञापनार्थम् । एकजातग्रहणंभिन्नोदराणामेकपितृकाणामपिसपिंडांतरलाभदशायाभ्रातृपुत्रनियमोनभवतीतिज्ञापनार्थम् । नतुभिन्नोदरभ्रातृसुतस्याग्राह्यत्वज्ञापनार्थम् । ब्राह्मणादित्रयेनास्तिभागिनेयःसुतःक्वचिदितिवृद्धगौतमस्मृतिवत्तन्निषेधस्मृतेःक्वाप्यनुपलंभात् । एकइत्येकोपीत्यर्थः । तेनद्वयोरपिपुत्रवत्त्वेअन्येषामपुत्राणांनभ्रातृपुत्रग्रहणासंभवः । पुत्रवानित्यत्रपुत्रःपुत्रौपुत्रावाविद्यंतेयस्येतिमतुपंस्वीकृत्य

१ तदलाभे ।

नत्वेकंपुत्रंदद्यादितिनिषेधस्यात्रानवकाशइतिकेचित् । तन्न । निषेधबाधशास्त्रस्यस्मृत्यंतरेक्काप्यनुपलंभेसतिशास्त्रविरुद्धे
दृशतात्पर्यवर्णनासंभवात् पुत्रवानितिमतुपाएकहायनीपदेभट्टपादोक्तन्यायेनसंख्याविशेषोदासीनपुत्रविशिष्टतामात्रप्र
त्यायनाच्च । नचात्रददातेरमुख्यत्वान्नोक्तनिषेधप्रवृत्तिरितिशंक्यम् । प्रकृतेददातेरमुख्यतायाअनुपदमेवनिराकरिष्यमा
णत्वात् । पुत्रपदंचौरसपरम् । जन्यपुंस्त्ववाचिनःपुत्रपदस्यतत्रैवमुख्यत्वात् । तेनभ्रातृपुत्रस्यापिदत्तकादेर्भ्रातृमतोपि
नग्रहणम् । उत्तरार्धेतेनेत्येकवचनात् पुत्रिणइतिबहुवचनाच्च बहवोप्येकंयुगपत्प्रतिगृह्णीयुरितियुगपत्प्रतिग्रहेणद्रौपदी
भार्यात्ववत् द्व्यामुष्यायणत्ववच्चविलक्षणानेकनिरूपितपुत्रत्वफलकस्यसत्रवत् परस्परसहितसर्वभ्रात्रधिकारिकस्यप्रति
ग्रहविधेरिहाक्षेपइतिकेचित् । तन्न । भ्रातुःपुत्रोत्पत्तेःप्रागेवपुत्रप्रतिग्रहादिनाभ्रातृपुत्रग्रहमनिच्छतिकस्मिंश्चिद्भ्रातरि
इच्छतोप्येकस्यभ्रातृपुत्रप्रतिग्रहानापत्तेः । अन्येतुनैधात्रप्रतिग्रहविधिरनुमीयतेकिंत्वकृतस्यैवभ्रातृपुत्रस्यअपुत्रपितृव्य
पुत्रत्वंविधीयते । तेनपुत्रवच्छ्राद्धाधिकारादिलाभः । तथाचबृहत्पाराशरः—अपुत्रस्यपितृव्यस्यतत्पुत्रोभ्रातृजोभवेत् ।
सएवतस्यकुर्वीतश्राद्धपिंडोदकक्रियाइति । बृहस्पतिरपि—यद्येकजातावहवोभ्रातरस्तुसहोदराः । एकस्यापिसुतेजाते
सर्वेतेपुत्रिणःस्मृताः । बह्वीनामेकपत्नीनामेषएवविधिःस्मृतः । एकाचेत्पुत्रिणीतासांसर्वासांपिंडदस्तुसइति । अत्रसा
पत्नपुत्रस्यागृहीतस्यापिपिंडदानाधिकारित्वात् पितृपत्न्यःसर्वामातर इत्यादिशास्त्राल्लोकव्यवहाराच्चपुत्रत्वंनिर्विवादं ।
तत्सहपाठाच्चभ्रातृपुत्रस्याप्यगृहीतस्यैवपुत्रत्वंविधीयतइत्युचितं । अस्तिचोक्तमनुवाक्येनापिसहपठितसापत्नपुत्रस्यागृ

हीतस्यापिपुत्रत्वविधायकंवाक्यांतरं—सर्वासामेकपत्नीनामेकाचेत्पुत्रिणीभवेत् । सर्वास्तास्तेनपुत्रेणपुत्रिण्योमनुरब्रवी
दिति । तदपिन । अपुत्रस्यैवभ्रातृपुत्रस्यपुत्रत्वेत्रयोदशपुत्रापत्तेः । तत्रच—पुत्रान्द्वादशयानाहनृणांस्वायंभुवोमनुः ।
तेषांषड्बंधुदायादाःषडदायादबांधवाइतिद्वादशसंख्याविरोधात् । पत्नीदुहितरश्चैवपितरौभ्रातरस्तथा । तत्सुतागोत्रजा
बंधुशिष्यसब्रह्मचारिणइतियाज्ञवल्कीयेवचसिभ्रातृपुत्राणांभ्रात्रनंतरस्थाननिवेशानुपपत्तेश्च तेषांपुत्रत्वेइतरपुत्रवत्पत्न्याः
पूर्वमेवनिवेशौचित्यात् । व्याख्यातंच भ्रातृणामेकजातानामितिवचोविज्ञानेश्वरेण—भ्रातृपुत्रस्यपुत्रीकरणसंभवेअन्ये
षांपुत्रीकरणनिषेधार्थंनपुनःपुत्रत्वप्रतिपादनाय तत्सुताइत्यनेनविरोधादिति । कातर्ह्येतस्यवचसोगतिरितिचेत् नापुत्र
स्यलोकोस्ति जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवानूजायते यज्ञेनदेवेभ्यः प्रजयापितृभ्यो ब्रह्मचर्येणऋषिभ्यइत्यादिशास्त्र
बोधितस्याप्रजस्त्वप्रयुक्तदोषस्यनिवृत्तिःपुत्रकार्यभूता द्वादशपुत्रभिन्नेनापिभ्रातृसुतेनाऽपुत्रपितृव्यस्यभवतीतिज्ञापनार्थं ।
संगच्छतेचैकस्यापिसुतेजातइतियद्येकःपुत्रवान्भवेदिति[1]चजननमात्रेणसत्तामात्रेणचेतरेषांपु[2]त्रवत्त्वसंकीर्तनं । उचितं
चैतत् स्वपुत्रेणेवभ्रातृसुतेनापिसमस्तपितृणांपिंडोदकक्रियानिर्वाहस्यवंशविच्छेदपरिहारस्यचसंभवात् । इत्थंचभ्रातृणा
मितिसर्वेपुत्रिणइतिबहुवचनंतावतोवारुणानितिवत् पृष्ठशमनीयेनयजेरन्नितिवच्चयथासंभवप्राप्तबहुत्वानुवादः । उक्त
ज्ञापनस्यफलंकेवलंपरलोकार्थितयाभ्रातृपुत्रवतोऽपुत्रस्यदत्तकादिस्वीकारप्रवृत्तिनिरासः । पत्न्यादिभ्यःपूर्वंमदीयपिंडदा

१ दितिवचनजनन । २ पुत्रत्व ।

नरिक्थाधिकारीकश्चिद्भवेदितिकामनायांभ्रातृपुत्रस्यैवदत्तकविधिनास्वीकारसिद्धिरप्यर्थाज्जायमानाभवतिवाक्यस्यप्र
योजनं। अप्रजस्त्वदोषनिवर्तकतयापुत्रसदृशस्यैवपुत्रप्रतिनिधित्वेनस्वीकरणमुचितमितिषाष्ठप्रतिनिधिन्यायादेवसिद्धेः।
एवं[1]चसतिनमन्वादिवाक्येषुअश्रुतप्रतिग्रहादिक्रियां[2]कल्पनाक्लेशः। नापिमिताक्षरादिग्रंथविरोधः । नापियाज्ञवल्क्या
दिवाक्येभ्रातृसुतानांपंचमस्थाननिवेशानुपपत्तिः । पुत्रत्वेनाकृतानांभ्रातृसुतानांपत्न्यादिषुसत्सुपुत्रकार्यभूतपैतृकर्णापा
करणकारिणामपिवचनाद्रिक्थग्रहणाद्यनधिकारसंभवात् पुत्रत्वेनकृतानांतुसंभवतितदधिकारः । संगच्छतेचैवंसति
कालिकापुराणेशंकरसुतयोर्वेतालभैरवयोर्नंदिवाक्येनपुत्रार्जनेप्रवृत्तयोर्मध्येभैरवेणोर्वश्यामुत्पादितपुत्रस्यतद्भ्रात्रावेताले
नापिपुत्रत्वेनस्वीकरणं।—ततःकदाचिदुर्वश्यांभैरवोमैथुनंगतः। तस्यांसजनयामाससुवेशंनामपुत्रकम्। तमेवचक्रेतनयं
वेतालोपिस्वकंसुतमिति। अत्रच[3]स्वकसुतकार्यकारित्वेनतमेवाभ्यमन्यतेतियद्यर्थःक्रियते यदिवाप्रतिग्रहेणस्वसुतत्वंसंपा
दितवानिति। उभयथापिएतस्मिन्मतेनक्षतिः । भ्रातृसुताभावेपूर्वोदाहृतशौनकवाक्यादेवग्राह्यसपिंडासंभवेसगो
त्रएवेतिनियममाहवृद्धगौतमः—सगोत्रेषुकृतायेस्युर्दत्तक्रीतादयःसुताः । विधिनागोत्रतांयांतिनसापिंड्यंविधीयत
इति । गोत्रतांसंततित्वं । संततिर्गोत्रजननकुलानीतित्रिकांडीस्मरणात् । सपिंडसगोत्रासंभवेऽसगोत्रःसपिंडएव
ग्राह्यः । शौनकोक्तवचनोत्तरार्धेसपिंडाभावएवासपिंडनियमात् गोत्रापेक्षयासापिंड्यस्यप्रत्यासन्नतयातत्कृतसादृश्य

१ एवंसति। २ कल्पनेक्लेशः। ३ स्वसुत।

स्यबलवत्त्वाच्चसर्वथासपिंडालाभेसमानगोत्रस्यैवग्रहणमनंतरोदाहृतवृद्धगौतमवचसैवसिद्ध्यति । नसापिंड्यंविधीय
तइतिचतुर्थपादोक्तनिषेधस्यासपिंडसगोत्रएवसंभवात्। सगोत्रालाभेऽसगोत्रोपि। दत्ताद्याअपितनयानिजगोत्रेणसंस्कृ
ताः । आयांतिपुत्रतांसम्यगन्यबीजसमुद्भवाइतिकालिकापुराणात् । गोत्ररिक्थेजनयितुर्नभजेद्दत्रिमःसुतइतिमानव
लिंगाच्च। दत्तक्रीतादिपुत्राणांबीजवसुःसपिंडता । पंचमीसप्तमीतद्वद्गोत्रंतत्पालकस्यचेतिबृहन्मनुवाक्येसापिंड्यगोत्र
योर्व्यवस्थाविधानाच्च । असगोत्रेष्वपिभागिनेयादिनिषेधमाहशौनकः—दौहित्रोभागिनेयश्चशूद्राणांविहितःसुतः ।
ब्राह्मणादित्रयेनास्तिभागिनेयःसुतःक्वचिदितिपूर्वार्धेभागिनेयस्यदौहित्रसाहचर्यात्उत्तरार्धेभागिनेयपदंदौहित्रोपलक्ष
णार्थं पुत्रत्वबुद्ध्यनर्हभ्रात्राद्युपलक्षणार्थंच । समानवर्णएवग्राह्यइतिनियमस्तुपूर्वोदाहृतशौनकवाक्येअन्यत्रतुनकारये
दितिचरणेनब्राह्मणैर्ब्राह्मणान्येपुनकर्तव्यइत्यर्थकेनलभ्यते। तथा—क्षत्रियाणांस्वजातौवागुरुगोत्रसमेपिवा । वैश्यानां
वैश्यजातेषुशूद्राणांशूद्रजातिषु। सर्वेषांचैववर्णानांज्ञातिष्वेवनचान्यतइतिशौनकवचनाच्चविशेषवचनैरेवसमानवर्णत्वनि
यमेसिद्धेपुनर्ज्ञातिष्वेवनचान्यतइत्युक्तिः गुर्जरत्वादिनापिसमानजातीयत्वनियमार्थं । क्षत्रियेणस्वीकर्तव्यस्यदत्तकस्य
समानगोत्रस्यैवचिकीर्षायांपुरोहितगोत्रेणैवसमानगोत्रत्वमितिज्ञापनार्थं । गुरुगोत्रेतिपौरोहित्यान्राजविशामित्याश्व
लायनोक्तेः। सभ्रातृकएवग्राह्यइतिसूचितंशौनकेन—नैकपुत्रेणकर्तव्यंपुत्रदानंकदाचन। बहुपुत्रेणकर्तव्यंपुत्रदानंप्रयत्नत

१ ग्राह्यत्वमिति।

इति । वसिष्ठोपि—नत्वेवैकंपुत्रंदद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वासहिसंतानायपूर्वेषामिति । ज्येष्ठभिन्नोग्राह्यइत्यपिस्मृत्यंतरे
सूचितं नज्येष्ठंपुत्रंदद्यादिति । दौहित्रभागिनेयौशूद्रेणग्राह्याविल्याहशौनकः—दौहित्रोभागिनेयश्चशूद्राणांवापिदाप्यत
इति । उक्तविधदत्तकस्वीकारःपुंभिरिवस्त्रीभिरपिसधवाभिर्विधवाभिश्चकार्यः । वंध्यावामृतपुत्रावापुत्रार्थंसमुपोष्यचे
तिशौनकीयवचनस्यविशेषश्रवणात् । केचित्तु अपुत्रेणैवकर्तव्यःपुत्रप्रतिनिधिःसदेति अस्मिन्वाक्येएवकारश्रवणात्पुं
स्त्वश्रवणाच्च नस्त्रीपुत्रंदद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रभर्तुरनुज्ञानादितिवसिष्ठवाक्येभर्तुरनुज्ञा[1]नाभावेस्त्रीणांप्रतिग्रहनिषेधाच्च
नापुत्राणांस्त्रीणांभर्तुरनुज्ञाभावेपुत्रप्रतिग्रहेधिकारइत्याहुःतदयुक्तम् । अपुत्रपदार्थस्यविधेयत्वेहितद्विशेषणपुंस्त्वविवक्षा
माश्रित्यपुंस्त्वश्रवणादितिहेतूपन्यासउचितःस्यात् नतुतस्यविधेयत्वं।मुख्याभावेतत्कार्यकारीहिप्रतिनिधिपदार्थः। एवंच
ऐरंकृत्वोद्गायेदितिवाक्यबलादेवगिरापदकार्येइरापदविधिबलात्नगिरागिरेतिब्रूयादितिगिरापदनिषेधस्ययदानुवादत्व
माश्रितंतदाकाक्षायोग्यतासहकृतात्पुत्रप्रतिनिधिःकार्यइत्येतावतोवाक्यादेवापुत्राधिकारिकत्वलाभात् अपुत्रपदंकथंना
नुवादःतदर्थस्यविधेयत्वाभावेचनतरांपुंस्त्वविवक्षेति। किंचविरुद्धौभवदुपन्यस्तौहेतू । एवकारश्रवणादेवपुंस्त्वस्याविवक्षि
तत्वात् । अश्वमेधेहि अतिदेशप्राप्तात्रिगुवचनेअप्राप्तस्यापिषड्विंशतिपदस्यषड्विंशतिरित्येवब्रूयादित्यत्रनविधिः एवकारार्थ
विशेषणत्वादित्युक्तंपूर्वमीमांसायां । तथाअत्रह्येवावपंतीत्यत्रानंत्यतृचेष्वप्राप्तस्याप्यावापस्यततएवनविधानमाश्रितं तथो

१ नुज्ञाभावे. ।

त्तरमीमांसायामप्यात्मानमेवलोकमुपासीतेत्यादौ ततएवनोपास्यत्वेनात्मविधानमित्याश्रितंविवरणादौ । एवंचैवका
रार्थविशेषणस्यसंभवत्प्राप्तिकस्याविधेयत्वेकथंतद्विशेषणपुंस्त्वविवक्षेतिकृतबुद्धयएवविदांकुर्वंतु । यदिपरमेवकारमथै
तैरेवरश्मिभिरूर्ध्वआक्रमतइतिवत्कथंचिदयोगव्यावृत्त्यर्थतयानुवादमाश्रित्यापुत्रपदार्थोविवक्ष्यतेतथापिमलिनःस्नाया
दित्यत्रमलिनपदमिवफलकामनाक्षेपकत्वेनाधिकारिसमर्पकमेवापुत्रपदंस्वीकार्यं । ततश्चस्वर्गकामादिपदगतपुंस्त्वाविव
क्षासाधकषाष्ठन्यायेनैवपुंस्त्वाविवक्षासिद्धिरितिप्रथमहेतुद्वयालीकत्वसिद्धिः । नचापुत्रपदंविवक्षितंस्वीकृत्यशास्त्रांतर
प्राप्तपुत्रप्रतिग्रहानुवादेनपुंसैवकर्तव्योनस्त्रियेतिपरिसंख्यास्त्वितिशंक्यम् । तथासतिस्त्रियाकर्तव्यंपुत्रप्रतिग्रहंप्रतिभर्त्र
नुज्ञांगविधेरलीकत्वापत्तेः । नापितृतीयोहेतुः । निषेधवाक्यपर्यालोचनयाभर्त्रनुज्ञानस्यप्रतिग्रहांगत्वंवदद्भिर्हितदंगत्वे
नतद्विधिपरत्वं[1]मस्यवाक्यस्या[2]श्रयणीयम् । [3]नचाविहितमंगंभवतीतिन्यायात् । ततश्चपुत्रप्रतिग्रहायभर्त्रनुज्ञांस्वीकुर्यादि
तिविधिर्यमधिकारिणंप्रवर्तयन्नियमविधितामापद्यतेयश्चविधिविषयेसमर्थस्तमेवावगाहतइतिसधवांप्रत्येवतस्यप्रवृत्तिः ।
तस्यामेवनियमोपजीव्यपाक्षिकप्राप्तेःसंभवात् तयैवानुज्ञास्वीकारस्यशक्यत्वाच्च । स्वीकृतंविनैवविशेषणंनियमविधित्व
लाघवानुरोधेनैवविशेषविषयत्वमुपांशुयजुषेत्यत्रद्वितीये । एवंचयथा—पक्षांतंकर्मनिर्वर्त्यवैश्वदेवंचसाग्निकः । पिंडयज्ञं
ततःकुर्यात्ततोन्वाहार्यकंबुधइतिवचसा वैश्वदेवाधिकृतसाग्निकंप्रतिपिंडयज्ञांगत्वेनवैश्वदेवोत्तरकालतारूपमनुपादेयगुणं

१ परत्वंवाक्य । २ श्रवणीयं । ३ नवाविहित ।

नियमयतापिज्येष्ठाद्यविभक्ततयातदनधिकृतसाग्निकस्यपिंडयज्ञाधिकारोनव्यावर्त्यते तथासधवाप्रत्युक्तनियमंकुर्वतापि
शास्त्रेणविधवायाःपुत्रप्रतिग्रहेऽधिकारोनव्यावर्त्यते । नचानुज्ञारूपोगुणोनुपादेयोयेननापुत्रस्यलोकोस्तीत्यादिवचनेनाव
श्यकर्तव्येपिसायंकालादिवदधिकारमवच्छिंद्यादितिसुधीभिरेवालोचनीयम् । अथांगत्वप्रतिज्ञापरित्यज्यापिभर्त्रनुज्ञार
हिताप्रतिप्रतिग्रहनिषेधःक्रियतइत्युच्यते तथापिनविधवायाअधिकारोव्यावर्तयितुंशक्यते । अनुज्ञाशब्दोहिपुमभिप्राय
वचनोधीष्टादिशब्दवत् । एवंचजीवतोभर्तुस्तादृशाभिप्रायंतज्जीवनदशायांतन्मरणोत्तरंवाज्ञातवत्याःकथंनाधिकारः । त्व
यापुत्रःस्वीकर्तव्यइतिशब्दंप्रयुज्यभर्तरिमृतेतुविधवयाक्रियमाणंपुत्रस्वीकरणंभर्त्रनुज्ञयैवकृतंभवतीतिस्फुटम् । ब्राह्मणाःसं
स्थापयतमेयज्ञमित्युक्त्वाहवनीयंप्रविष्टेयजमानेऋत्विग्भिःक्रियमाणस्यसर्वस्यारसमापनस्ययजमानानुज्ञातत्ववत् । वस्तु
तस्तुनापुत्रस्यलोकोस्तीत्यादिशास्त्रेणपुत्रीकरणस्यदोषाहेतुत्वेभर्त्रनुज्ञारहितांप्रतिपुत्रीकरणाभ्यनुज्ञापरमदःशास्त्रंनतुनिषे
धपरं शास्त्रप्राप्तनिषेधस्यान्याय्यत्वात् पर्युदासलक्षणाप्रसंगादितिसुधीभिरूह्यम् । नचनस्वातंत्र्यंक्वचित्स्त्रियाइत्यभावे
ज्ञातयइतिच भर्त्रभावेज्ञातिपरतंत्रत्वान्नापुत्रायाविधवायाअधिकारःपुत्रप्रतिग्रहेसिध्यतीतिशंकितुमप्यर्हम् । रक्षेत्कन्यां
पिताविन्नांपतिःपुत्रास्तुवार्धके । अभावेज्ञातयस्तेषांनस्वातंत्र्यंक्वचित्स्त्रियाइतियाज्ञवल्क्यवचस्तद्व्याख्यानोपक्रमेचमिता
क्षराकारेणोक्तंपाणिग्रहणात्प्राक्पिताकन्यामकार्यकरणाद्रक्षेदिति । एवंचनिषिद्धाचरणात्स्त्रीनिवर्तनेतत्तदवस्थायांतत्त
दधिकारइतिवचनस्वरसाद्व्याख्यानाच्चप्रतीयते नतुविहिताचरणप्रतिबंधेपि । नचनित्यकाम्यव्रताद्याचरणेज्ञातिपारतं

त्र्यकृतोविधवानामधिकारप्रतिबंधःक्वचिद्देशेकैरपिशिष्टैर्व्यवह्रियते । पक्षद्वयावसानेतुराजाभर्ताप्रभुःस्त्रियाइतिमिताक्ष
रोदाहृतवचनेनच त्वदुक्तरीत्याज्ञातिरहितानांविधवानांराजाज्ञांविनाव्रतादावधिकाराभावःस्यात् । नचव्रतादेःपुत्रप्रति
ग्रहेकश्चिद्विशेषइतिमहत्पांडित्यमाविष्कृतंधर्मशास्त्राभिज्ञानशून्यैः । नचप्रतिग्रहमंत्राभावेनाधिकाराभावोक्तिरपिघटते ।
अनुज्ञायांसत्यामिवासत्यामपितस्यामुक्तरीत्याधिकारनिर्णये रथकारवन्मंत्राध्ययनकल्पनासंभवात् । एतेनानुज्ञायांस
त्याममंत्रकःप्रतिग्रहइतिनिरस्तम् । तस्माद्विधवायाअपिस्वीकृतःपुत्रोवृत्तिधनभाक्भवत्येवेतितादृशब्राह्मणस्यवृत्तिप्रति
बंधंकुर्वतःस्वस्यैवानर्थाययतंते । योब्राह्मणस्यवृत्तौतुप्रतिकूलंसमाचरेत् । विड्भुजांतुकृमीणांस्यादेकःसंवत्सरान्बहूनितिशा
स्त्रादित्यलंपल्लवितेन । चूडादिसंस्कारेपुकृतेपुअकृतेपुवा पंचमवर्षात्प्रागूर्ध्वंचदत्तकोग्राह्यः । यत्तु अकृतसंस्कारएवा
पूर्णपंचवर्षएवदत्तकःस्वीकार्यः ।—दत्ताद्याअपितनयानिजगोत्रेणसंस्कृताः । आयांतिपुत्रतांसम्यगन्यबीजसमुद्भवाः ।
पितुर्गोत्रेणयःपुत्रःसंस्कृतःपृथिवीपते । आचूडांतंनपुत्रःसपुत्रतांयातिचान्यतः । चूडाद्यायदिसंस्कारानिजगोत्रेणवै
कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्तेस्युरन्यथादासतोच्यते । ऊर्ध्वंतुपंचमाद्वर्षान्नदत्ताद्याःसुतानृप । गृहीत्वापंचवर्षीयंपुत्रेष्टिंप्र
थमंचरेत् । पौनर्भवंतुतनयंजातमात्रंसमानयेत् । कृत्वापौनर्भवष्टोमंजातमात्रस्यतस्यवै । सर्वांस्तुकुर्यात्संस्कारान्जात
कर्मादिकान्नरः । कृतेपौनर्भवष्टोमेसुतःपौनर्भवःस्मृतइतिकालिकापुराणादिति । तन्न । एषांवचसांबहुषुकालिकापु
राणपुस्तकेष्वदर्शनान्निर्मूलत्वादितिकेचित् । अन्येतुसमूलत्वेपिआद्यश्लोकत्रयस्यासगोत्रदत्तकविषयत्वात्तत्प्रायपठितत्वे

नांत्यश्लोकस्यापितद्विषयत्वमेवोचितं । अतःसगोत्रस्यदत्तकस्यनायंनियमइतिपरिणीतोपिदत्तकोभवेदित्याहुः । वस्तुत
स्तु नासगोत्रेष्वप्युपनयनांतसंस्कारोत्तरंदत्तकत्वसामान्यनिषेधःकर्तुंशक्यःपुराणवचोभिर्वैदिकलिंगविरुद्धस्मृतिवचसां
प्रामाण्यासंभवस्यबलाबलाधिकरणवार्तिकराणकसिद्धत्वात् उक्तपौराणिकवाक्यानांचबह्वृचब्राह्मणविरोधात् । तथा
हि दत्ताद्याइतितावत्कृत्रिमादीनामपिग्रहणमितिनिर्विवादं । ततश्चस्वगोत्रेणसंस्कृतःस्वयंदत्तोपिपुत्रोनभवतीतिप्रती
यते । ब्राह्मणेचशुनःशेपोविश्वामित्रपुत्रःस्वयमभवदितिस्फुटमुक्तम्—अथहशुनःशेपोविश्वामित्रस्यांकमाससादसहोवा
चाजीगर्तःसौयवसिर्ऋषेपुनर्मेपुत्रंदेहीति नेतिहोवाचविश्वामित्रो देवावाइमंमह्यमरासतेतिसहदेवरातोवैश्वामित्रआसेति।
अथभाष्यं—शुनःशेपइत्यूर्ध्वंकस्यपुत्रोस्त्वितिविचारेसति तदीयेच्छैवनियामिकेतिमहर्षीणांवचःश्रुत्वा शुनःशेपःस्वेच्छ
याविश्वामित्रपुत्रत्वमंगीकृत्य सहसातदीयमंकमाससादेति।नचासावनुपनीतः।तादृशस्यवेदाध्ययनासंभवात्। अनधी
तवेदस्यचवैदिकमंत्रकरणकप्रजापत्यादिस्तुतौप्रवृत्त्ययोगात् इंद्रदत्तसुवर्णरथप्रतिग्रहेसमंत्रकेप्रवृत्त्ययोगाच्च । श्रूयतेचैषा
तस्माइंद्रःस्तूयमानःप्रीतोमनसाहिरण्यरथंददौतमेतयाप्रतीयायशश्वदिंद्रइतीति । प्रतीयायप्रतिजग्राहेतिव्याख्यातं
भाष्ये । अतःपौराणवचसांसमूलत्वेपीत्थंयोजना । अन्यबीजसमुद्भवाइतिदत्ताद्यास्तनयाजातकर्मप्रभृतिभिःसंस्कारैर्नि
जगोत्रेणचेत्संस्कृताभवेयुस्तदैवप्रतिग्रहीतुःसम्यक्पुत्रतांयांति । सम्यक्त्वंचसमानगोत्रत्वविशिष्टमसाधारण्यं । तत्रय
द्यपिजातकर्मादिषुसाक्षाद्गोत्रविनियोगोनश्रूयते तथापितदंगभूतवृद्धिश्राद्धद्वारकोगोत्रसंबंधोबोध्यते । चूडायांतुसाक्षा

देवतत्संबंधः तत्तद्गोत्रिणंप्रतिआर्षेयसंख्ययाशिखाकरणविधानात् । शिखाअपिचकर्तव्याःकुमारस्यार्षसंख्ययेति । अत
एवद्वितीयवचोप्यन्यतइतितसिल्प्रत्ययंषष्ठ्यर्थेस्वीकृत्यचकारंचावधारणार्थमंगीकृत्येत्थंयोज्यम्। आचूडांतंजनकगोत्रेणयः
संस्कृतःसप्रतिग्रहीतुःपुत्रोभवन्नपिनान्यस्यैवपुत्रतांयातिकिंतुद्व्यामुष्यायणोद्विगोत्रोभवतीति। तथाचूडायाःप्राक्संस्कारे
षुपितृगोत्रेणकृतेष्वपिचूडाप्रभृतिसंस्काराःप्रतिग्रहीत्रानिजगोत्रेणचेत्कृतास्तदैवदत्ताद्यास्तेतनयानिजगोत्रेणकृताःस्युः।
अन्यथातुअदासतादासवैलक्षण्यंरिक्थग्राहित्वादिनाभवति नतुस्वासाधारणगोत्रत्वमित्यर्थकेनतृतीयवचनेनापिचूडा
दिसंस्काराणांनिजगोत्रानुष्ठानस्यैकगोत्रताप्रापकत्वेनतात्पर्याच्चूडाद्यग्रहणाच्चतत्पूर्वसंस्कारेषुजनकगोत्रेणकृतेष्वपिचूडा
द्याःसंस्काराःप्रतिग्रहीतृगोत्रेणचेज्जातास्तदाद्व्यामुष्यायणत्वेपिनद्विगोत्रत्वंकिंतुप्रतिग्रहीतृगोत्रत्वमेवेत्युक्तंभवति । यथा
चप्रतिग्रहीतृगोत्रेणचूडा[1]कर्मतत्समानगोत्रत्वप्रापकंतथातद्गोत्रेणतच्छाखोक्तविधिनोपनयनंतत्समानशाखीयत्वस्यापिप्रा
पकंभवति । यथाहवसिष्ठः—अन्यशाखोद्भवोदत्तःपुत्रश्चैवोपनायिनः । स्वगोत्रेणस्वगृह्योक्तविधिनास्वस्वशाखभागिति ।
यत्तूर्ध्वंत्वित्यादिश्लोकार्धंतन्नस्वतंत्रनिषेधपरं । उत्तरार्धगतपुत्रेष्टिविधिनावाक्यभेदापत्तेः किंतुअनाहुतिर्वैजर्तिलाश्चगवे
धुकाश्चेत्यस्यपयोहोमविधिशेषत्ववत्पुत्रेष्टिविधिशेषत्वमस्यबोध्यम् । पुत्रेष्टिस्तुअग्नयेपुत्रवतेपुरोडाशमष्टाकपालंइंद्रायपु
त्रिणेपुरोडाशमेकादशकपालंप्रजाकामोग्निरेवास्मैप्रजांप्रजनयतिवृद्धामिंद्रःप्रयच्छतीतिप्रसिद्धा । प्रथमंचरेदितिसंस्कारे ॥ ४८ ॥

१ कर्मतःसमान ।

भ्यःप्रथममित्यर्थः । तथाचान्वारंभणीयायाआरंभयोग्यतार्थत्ववत्पुत्रेष्टेःसंस्कारयोग्यतार्थत्वप्रतीतेस्तादृशसंततावेवपुत्रे ष्ट्यपेक्षा नतुद्व्यामुष्यायणेइतिसिद्धम् । एवंपौनर्भवेपौनर्भवष्टोमाख्यसोमयागस्यापिसंस्कारयोग्यतासिद्धिद्वारातादृशसं ततावेवोपयोगोबोध्यः । अनाहिताग्नीनांतुपुत्रेष्ट्यसंभवात्पुरोडाशस्थानेचरूःकार्यः[1] । यआहिताग्नेःपुरोडाशास्तेऽना हिताग्नेश्चरवइतिशास्त्रात् । अतःकृतसंस्कारोपिपंचवर्षाधिकवालोपिदत्तकोभवतीतिसिद्धम् । इतिग्राह्यग्राह्यवि वेकः ॥ ॥ कथंग्राह्यइत्यपेक्षायामाहशौनकः—शौनकोहंप्रवक्ष्यामिपुत्रसंग्रहमुत्तमम् । वंध्यावामृतपुत्रावापुत्रा र्थंसमुपोष्यच । वाससीकुंडलेछत्रमुष्णीषंचांगुलीयकम् । आचार्यंधर्मसंयुक्तंवैष्णवंवेदपारगम् । वर्हिःकुशमयंचैवपा लाशंचेध्ममेवच । एतान्याहृत्यवंधूंश्चज्ञातीनाहूययत्नतः । वंधूंश्चान्नेनसंपूज्यब्राह्मणांश्चविशेषतः । अग्न्याधानादियत्तंत्रं कृत्वाज्योत्पवनांतकम् । दातुःसमक्षंगत्वातुपुत्रंदेहीतियाचयेत् । दानेसमर्थोदातास्मैयेयज्ञेनेतिपंचभिः । देवस्यत्वेति मंत्रेणहस्ताभ्यांप्रतिगृह्यच । अंगादंगेत्यृचंजप्त्वाचाघ्रायशिशुमूर्धनि । वस्त्रादिभिरलंकृत्यछत्रच्छायागतंशिशुम् । नृत्यगी तैश्चवाद्यैश्चस्वस्तिशब्दैश्चसंयुतः । गृहमेत्येध्ममाधायचरुंहुत्वाविधानतः । यस्त्वाहृदेतिद्वाभ्यांचतुभ्यमग्रेऋचैकया । सोमोददित्येताभिःप्रत्यृचंपंचभिस्तथा । स्विष्टकृदादिशेषंचकृत्वाहोमंसमापयेत् । ब्राह्मणानांसपिंडेपुकर्तव्यःपुत्र संग्रहः । तदलाभेऽसपिंडेपुअन्यत्रतुनकारयेत् । क्षत्रियाणांस्वजातौवैगुरुगोत्रसमेपिवा । वैश्यानांवैश्यजातेपुशूद्राणां

१ गतंसुतम् ।

॥४९॥

शूद्रजातिपु । सर्वेषांचैववर्णानांजातिष्वेवनचान्यतः । दौहित्रंभागिनेयंवाशूद्राणांचापिदापयेत्[1] । नैकपुत्रेणकर्तव्यंपुत्र दानंकदाचन । वहुपुत्रेणकर्तव्यंपुत्रदानंप्रयत्नतः । दक्षिणांगुरवेदद्याद्यथाशक्तिद्विजोत्तमः । नृपोराष्ट्रार्धमेवापिवैश्योरत्न शतत्रयम् । शूद्रःसर्वस्वमेवापिअशक्तश्चेद्यथावलमिति । पंचभिरित्यनंतरंदद्यादितिशेषः । द्वाभ्यामिति द्वाभ्यामृग्भ्यांद्वे आहुतीइतिकेचित् । तन्न । वक्ष्यमाणवौधायनसूत्रैकमूलत्वप्रयुक्तलाघवलिप्सयाएकस्याएवाहुतेःस्वीकर्तुमुचितत्वात् । अयं चपुत्रप्रतिग्रहविधिर्वह्वृचविपयोवह्वृचगृह्यप्रतिपादकत्वाच्छौनकस्य ॥ यजुर्वेदिनांतुपुत्रप्रतिग्रहविधिमाहवौधायनः[2]—पुत्र प्रतिग्रहविधिंव्याख्यास्यामः[3]शोणितशुक्रसंभवोमातृपितृनिमित्तकस्तस्यप्रदानपरित्यागविक्रयेपुमातापितरौप्रभवतोनत्वे कंपुत्रंदद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वासहिसंतानायपूर्वेषांनस्त्रीपुत्रंदद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः । प्रतिग्रहीष्यन्नुपकल्पयतेद्वे वाससीद्वेकुंडलेअंगुलीयकंचाचार्यंचवेदपारगंकुशमयंवर्हिःपर्णमयमिध्ममित्यथवंधूनाहूयमध्येराजनिचावेद्यपरिषदिचा गारमध्येब्राह्मणानन्नेनपरिविष्यपुण्याहंस्वस्त्यृद्धिमितिवाचयित्वाथदेवयजनोल्लेखनप्रभृत्याप्रणीताभ्यःकृत्वादातुःसमक्षं गत्वापुत्रंमेदेहीतिभिक्षेतददामीतीतरआहतंपरिगृह्णातिधर्मायत्वागृह्णामिसंतत्यैत्वागृह्णामीत्यथैनंवस्त्रकुंडलाभ्यामंगुली यकेनचालंकृत्यपरिधानप्रभृत्यग्निमुखांतंकृत्वापक्त्वाजुहोतियस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमानइतिपुरोनुवाक्यामनूच्ययस्मैत्वं सुकृतेजातवेदइतियाज्ययाजुहोत्यथव्याहृतीर्हुत्वास्विष्टकृत्प्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानाद्दक्षिणांददात्येतेचवाससीपरिधाय ॥ ४९ ॥

१ दीयते । २ ग्रहमाह । ३ ग्रहंव्याख्या ।

एतेकुंडलेएतच्चांगुलीयकम् । यद्येवंकृत्वौरसःपुत्रउत्पद्यतेतुरीयभागेप्रभवतीतिहस्माहबौधायनइति। अंगुलीयकमित्यनं
तरमनुपक्तेनददातीत्यनेनकुंडलांगुलीयदानंग्रहीतारंप्रतिविधीयते । प्रभवतइतिमातापित्रोरेवदानाधिकारइत्याशयः ।
मध्यइतिबंधुसमक्षंराजन्यावे[1]दनमित्याशयः । प्रभवतीतितुरीयभागमेवलभतेइत्याशयः ॥ ॥ अथबह्वचाधिकारिकः
शौनकोक्तरीत्यापुत्रप्रतिग्रहप्रयोगः । पूर्वेद्युःकृतोपवासः—वाससीकुंडलेछत्रमुष्णीषंचांगुलीयकम्। आचार्यंधर्मसंयुक्तंवै
ष्णवंवेदपारगम् । बर्हिःकुशमयंचै[2]वेइध्मंपालाशमेवच । एतान्याहृत्यबंधूंश्चज्ञाती[3]नाहृत्ययत्नतः । पवित्रपाणिःप्राणाना
यम्यदेशकालौसंकीर्त्य ममाप्रजस्त्वप्रयुक्तपैतृकऋणापाकरणपुंनामनरकत्राणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंशौनकोक्तविधिना
पुत्रप्रतिग्रहंकरिष्ये । तदंगत्वेनस्वस्तिपुण्याहवाचनमाचार्यस्यमधुपर्केणार्हणंविष्णुपूजनंबंधुवर्गब्राह्मणेभ्योन्नदानंचक
रिष्ये । [4]तदादौनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंगणपतिपूजनंकरिष्येइतिसंकल्प्यवरणांतंकृत्वा मधुपर्कांतेपितृणांकुलदेवतानांगुरूणां
[5]चप्रीत्यर्थंब्राह्मणान्बंधूंश्चभोजयेत् । ततआचार्यःदेशकालौसंकीर्त्ययजमानानुज्ञयापुत्रप्रतिग्रहांगत्वेनविहितहोमंकरिष्य
इतिसंकल्प्य अग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वान्वाधानंकुर्यात् । चक्षुषीआज्येनेत्यंतेअत्रप्रधानं सकृदग्निंषड्वारंसूर्यासावित्रींचच
रुणाग्निंवायुंसूर्यंप्रजापतिंचाज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्यादिअष्टाविंशतिमुष्टीन्तूष्णींनिरुप्यतावत्कृत्वःप्रोक्ष्यआज्योत्पवनांतं
कृत्वाब्राह्मणैःसहदातुःसमक्षंगच्छेत् । दातारंप्रत्यस्मैपुत्रंदेहीतिब्राह्मणद्वारायाच्ञांकारयेत् । ततोदाताआचम्यप्राणाना

१ वेदनंकार्यमित्या । २ चैवमिध्मं । ३ नाहूय । ४ तत्रादौ । ५ गुरूणांप्रीत्यर्थं ।

यम्यदेशकालौसंकीर्त्यश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपुत्रदानंकरिष्येइतिसंकल्प्य गणपतिंसंपूज्ययथाशक्तिचंदनादिनाप्रतिग्रहीतारं
संपूज्य । येयज्ञेतिपंचानांनाभानेदिष्ठोमानवऋषिःविश्वेदेवादेवताआद्याश्चतस्रस्त्रिष्टुभः पंचम्यनुष्टुप् पुत्रदानेविनियोगः
ॐ येयज्ञेनदक्षिणयासमक्ता० ऋचः ५ इत्यंतेइमंपुत्रंतवपैतृकऋणापाकरणपुंनामनरकत्राणसिद्ध्यर्थंआत्मनश्चश्रीपरमे
श्वरप्रीत्यर्थंतुभ्यमहंसंप्रददेनममप्रतिगृह्णातुपुत्रंभवानित्यंतेप्रतिग्रहीतृहस्तेसाक्षतंजलंक्षिपेत् । ततःप्रतिग्रहीतादेवस्यत्वे
तिमंत्रेणहस्तद्वयेनप्रतिगृह्यस्वांकेउपवेश्यअंगादंगादिति शिशुमूर्धनिआजिघ्रेत् । ततोयुवंवस्त्राणीतिवस्त्रंपरि[1]धाप्यतूष्णी
मुष्णीषंबध्वाकुंकुमादिनातिलकंकृत्वा हिरण्यरूपइत्यादिनाकुंडला[2]भ्यामलंकृत्य छत्रेणाच्छादितंबालंनृत्यगीतवाद्यैःस्व
स्तिनोमिमीतामित्यादिमंत्रैश्चगृहमानीय हस्तौपादौप्रक्षाल्याचम्यअग्नेःपश्चिमतोमातुरुत्संगेस्वदक्षिणतोबालमुपवेश्य
आचार्यदक्षिणतःस्वयमुपविशेत्। ततआचार्योबर्हिरास्तरणाद्याज्यभागांतंकुर्यात्। ततश्चरुमवदानविधिनाऽवदाययस्त्वा
हृदाकीरिणेतिद्वयोरात्रेयोवसुश्रुतोग्निस्त्रिष्टुप् । पुत्रप्रतिग्रहांगहोमेवि० ॐ यस्त्वाहृदाकीरिणा० २ ऋक्द्वयंक्रमेणपठि
त्वास्वाहेतिजुहुयात् । यजमानःअग्नयइदं० । पुनरवदाय० तुभ्यमग्रइतिमंत्रस्यसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्र्यनुष्टुप् पुत्रप्र
तिग्रहांगहोमे० ॐ तुभ्यमग्रेपर्यवहन्० स्वाहा सूर्यासावित्र्याइदं० १ । पुनरवदाय सोमोददिदितिपंचानांसूर्यासावित्री
सूर्यासावित्रीआद्येद्वेअनुष्टुभौ तृतीयाजगतीचतुर्थीत्रिष्टुप्पंचम्यनुष्टुप् पुत्रप्रतिग्रहांगहोमे० ॐ सोमोददद्गंधर्वाय० ऋचः ५ ॥ ५० ॥

१ परिधाप्य । २ कुंडलादिभिरलंकृत्य ।

पुनःपुनरवदायपंचभिर्जुहुयात् सर्वत्रसूर्यासावित्र्याइतित्यागः । ततोव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिराज्यंहुत्वास्विष्टकृदादिहो
मशेषंसमाप्यआचार्यायधेनुंदद्यात् । दशत्रीन्वात्राह्मणान्भोजयेत् । कर्मणःसंपूर्णतांवाचयित्वाईश्वरार्पणंकुर्वीतेतिशौन
कोक्तपुत्रप्रतिग्रहप्रयोगः । एवंयजुर्वेदिकर्तृकोबौधायनोक्तरीत्याप्रयोगोबोद्धव्यः । ततःप्रागसंस्कृतस्यस्वस्तिवाचनंनां
दीश्राद्धादिपूर्वकंजातकर्मादिसंस्कारान्करिष्येइतिविशेषः ॥ ॥ ॥ ॥
अथदत्तकस्यविवाहाद्युपयोगिगोत्रादिनिर्णयः । तत्रयश्चप्रतिग्रहीत्राजातकर्मादिभि[1]श्चूडादिभिर्वासंस्कृतस्तदेकगोत्रः ।
एतमभिप्रेत्यैवगोत्ररिक्थेजनयितुर्नभजे[2]द्दत्रिमःसुतइतिशास्त्र[3]मपिप्रवृत्तम् । एतदन्यस्तुप्रतिग्रहीत्रोपनयनमात्रसंस्कृतस्त
दुत्तरंप्रतिगृहीतोवादेवरातवद्द्विगोत्रएवेतिव्यवस्थाप्रागवादि । तथाप्येषाव्यवस्थाअभिवादनश्राद्धादिगतगोत्रनिर्देशार्था ।
विवाहेतुदत्तकमात्रेणबीजिप्रतिग्रहीत्रोःपित्रोर्गोत्रप्रवरवर्जनंकार्यम् प्रवरमंजर्यादिनिबंधेपुतन्निषेधोक्तेः । इतिगोत्र
निर्णयः । गौतमः—ऊर्ध्वंसप्तमात्पितृबंधुभ्योबीजिनश्च मातृबंधुभ्यःपंचमादिति । उक्तंच—वसुदेवांगजाताचकौंते
यस्यविरुद्ध्यतइतिवार्तिकव्याख्यावसरेन्यायसुधाकृतादत्तकविषयमेतदित्यंगीकृत्य कुंत्याजनककुलेसाप्तपुरुषं[4]सापिंड्यमि
तिव्याख्यातंतद्विषयत्वेनैवसापिंड्यमीमांसायाम् । अतःकुलद्वयेपिसाप्तपुरुषंसापिंड्यंप्रतीयते । पैठीनसिस्तु त्रीन्मातृतः
पंचपितृतःपुरुषानतीत्यउद्वहेदित्याह । व्याख्यातमेतदपरार्केदत्तकादिपुत्रान्पितृपक्षतोनिवृत्तपिंडगोत्रार्षेयान्प्रत्येतदु

१ चूडाकर्मादि । २ भजेद्दत्रिमः । ३ शास्त्रमेव । ४ सापिंड्यंप्रतीयते ।

च्यतेपंचपितृतइतीति । अतश्चप्रतिग्रहीतृपितृकुलेसाप्तपुरुषंसापिंड्यंप्रतीयते । प्रतिग्रहीतृमातृपितृकुलयोस्त्रिपुरुषंसा
पिंड्यमितिप्राञ्चः । अथात्रव्यवस्थोक्तासापिंड्यदीपिकायां । दत्तक्रीतादीनांजनकगोत्रेणोपनयनेकृतेजनककुलेसाप्तपुरु
षंसापिंड्यं प्रतिग्रहीतृमातृपितृकुलेनिर्वाप्यपिंडलक्षणंत्रिपुरुषंसापिंड्यं प्रतिग्रहीतृमात्रेणोपनयनेतत्कुलेसाप्तपुरुषमिति ।
उपनयनमात्रेकृतेपंचपुरुषं जातकर्माद्युपनयनांतेकृतेसाप्तपुरुषमितिपैठीनसीवचःसाफल्यायव्याख्येयम् । नकेवलंदत्त
कस्यपरिणयनार्थमेवैपसापिंड्योपन्यासः किंतुतत्संततेस्तत्पित्रादिकुलोत्पन्नैःसहसंबंधसंभवनिर्णयार्थमपि । अन्यथापार्थ
सुभद्रयोरदत्तयोःसंबंधासंभवशंकाया आचार्यकर्तृकोपन्यासस्यतदुपपत्त्यैसुधायांगौतमीयउपन्यासस्यालग्नकतापत्तेः ।
यादृशदत्तकस्ययथासापिंड्यमुक्तंतत्संततेरपितथैवतद्बोध्यम् । अत[1]एवयन्मदनपारिजातउक्तम्—दत्तपुत्र्याःसुतस्यमातुः
प्रतिग्रहीतृमातुःकुलेत्रिपुरुषंसापिंड्यं दत्तपुत्रसुतस्यस्वजनककुलेपंचपुरुषमिति तदपिपूर्वोक्तरीत्यादत्तकविशेषसंततिवि
षयत्वेनव्याख्येयम् । इतिसापिंड्यनिर्णयः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
दत्तकाशौचनिर्णयः । दत्तकपुत्रस्यजन्ममरणयोःपूर्वापरपित्रोस्त्रिरात्रं सपिंडानामेकाहम् । यद्यसपिंडःपुत्रीकृतः—
परपूर्वासुभार्यासुपुत्रेषुकृतकेषुच । भर्तृपित्रोस्त्रिरात्रंस्यादेकाहस्तुसपिंडगइतिमाधवीयेहारीतवचनात् । बैजिकादभिसं
बंधादनुरुंध्यादघं[2]त्र्यहमिति तादृशदत्तकेनपित्रादिमरणेत्रिरात्रंकार्यम् । दत्तकश्चस्वयंदत्तःकृत्रिमःक्रीतएवच । सूतकेमृ

१ एवमदन । २ दघंत्र्यमिति ।

तकेचैवत्र्यहाशौचस्यभागिनइतिशुद्धितत्वेब्राह्मवचनात् । सपिंडस्यपुत्रीकरणेतुसपिंडमरणादिनिमित्तंदत्तकस्यतन्मर
णादिनिमित्तंसपिंडानांदशरात्रमेवनिर्विवादं सापिड्यंचपूर्वोक्तरीत्याव्यवस्थितमाशौचहेतुः । इत्याशौचनिर्णयः ॥ ॥
दत्तकस्यदायनिर्णयः । धनस्वामिनिमृतेतदीयपत्नीदुहित्रादिपुसत्स्वपिदत्तकपुत्रएवरिक्थंलभते । द्वादशविधपुत्राभावे
पत्नीदुहितरश्चेत्यादिनापत्न्यादीनांरिक्थग्रहणाधिकारप्रतिपादनात् । पश्चादुत्पन्नौरसेसतितुतदीयंचतुर्थांशंलभते पूर्वो
दाहृतबौधायनसूत्रात् । विधानमालायांतु—दत्तपुत्रेयदाजातेकदाचित्त्वौरसोभवेत् । पितुर्वित्तस्यसर्वस्यभवेतांसम
भागिनौ । अविधानंविधानंवापरिप्राप्नोतिनंदनः । विवाहविधिभाजंतंकुर्यान्नधनभाजनं । तस्मिन्जातेसुतेदत्तेनकृतेच
विधानके । तत्सर्वस्यैववित्तस्यसस्वामीपितुरंजसा । जातेष्वन्येषुपुत्रेषुदत्तपुत्रपरिग्रहात् । पिताचेद्विभजेद्वित्तंनैवासौ
ज्येष्ठभाग्भवेदिति । जातेउपनयनांतजातकर्मादिसंस्कारविशिष्टतयानिष्पादितइत्यर्थः । तादृशसंस्कारालाभेत्वाह
अविधानमिति । अविधानंसंस्कारविध्यलाभः । नंदनःप्रकरणाद्दत्तपुत्रः । विधानेसतिपूर्वश्लोकरीत्याधनलाभमभिप्रेत्या
विधानपक्षेआहविधानेति । तस्मिन्नौरसेदत्तविषयेसंस्कारविधानेनकृतोसऔरसः।परिग्रहात् अनंतरमितिशेषः । ततश्चप्र
तिग्रहीत्रोपनयनांतसंस्कारसंस्कृतस्यौरससमानांशभागित्वंदत्तकस्य । तत्कर्तृकसकलतदंतसंस्कारहितस्यतुविवाहमा
त्रलाभोनान्यधनलाभः । सत्यौरसेकतिपयसंस्कारलाभेतुचतुर्थांशलाभइतिव्यवस्थेतिदायनिर्णयः । दत्तकपुत्र्याअपि

१ निष्पद्यत, निष्पन्नइ. ।

स्वीकारउक्तविधिनाकार्यः । वक्ष्यामिपुत्रसंग्रहमित्यादिगतपुत्रपदस्यपुमान्पुत्रइत्यादिवैदिकप्रयोगमूलकेनवृत्तिकृदुक्त
न्यायेनपुत्रीसाधारण्यात् । दानप्रतिग्रहविधिषुउद्देश्यविशेषपुंस्त्वाविवक्षायाश्च इतिहासपुराणेषुकुंत्यादत्तकत्वोक्तेश्च
पत्यभावेसारिक्थंलभतेदुहितृत्वात् ॥ सतांसंतोषसिद्ध्यर्थमितिदत्तकदीधितिः । अकार्यनंतदेवेनतेनंतेषांमुदेस्तुसा ।
इतिश्रीमदापदेवसूनुनाअनंतदेवेनकृतेसंस्कारकौस्तुभेदत्तकविधिः ॥ ॥ ॥ ॥
अथगर्भिण्यागर्भस्रावहरणंमहार्णवे वायुपुराणे—यज्ञोपवीतंकुर्वीतकांचनंतुस्वशक्तितः । अत्यंतवर्णयुक्तंचराजतंचोत्तरी
यकम् । पलार्धेनतदर्धेनतदर्धेनाथवापुनः । ग्रंथिप्रदेशेदेयंतुमौक्तिकंवज्रमेवच । प्रक्षाल्यपंचगव्येनगायत्र्याताम्रभाजने ।
द्रोणप्रमाणंतस्मिंस्तुनिक्षिपेद्दधिमध्यतः । आज्यस्योपरिसंस्थाप्यसूपवीतंसुपूजितम् । गंधपुष्पाक्षतैर्धूपैर्नैवेद्यैरपिभक्तितः ।
ततोब्राह्मणमाहूयहोमंतत्रचकारयेत् । तिलैराज्येनमधुनामिश्रैरष्टोत्तरंशतम् । तस्मैहुतवतेदेयंवस्त्राद्यैःपूजितायतु ।
मंत्रेणानेनविधिवत्प्राङ्मुखायोपवीतकम् । मंत्रः—उपवीतंपरिमितंब्रह्मणाविधृतंपुरा । भवनौकास्यदानेनगर्भंसंधारये
ह्यहम् । धनान्यपिब्राह्मणेभ्यस्तस्मिन्कालेप्रदापयेत् । अनुव्रज्यातथाकार्याप्रणिपत्यक्षमापयेत् । गर्भस्रावकराद्दोषादेवं
कृत्वाविमुच्यतइति । अत्यंतवर्णयुक्तमुत्कृष्टम् । एतच्चकांचनराजताभ्यांसंबध्यते । यज्ञोपवीतग्रंथौमौक्तिकं उत्तरीयग्रं
थौवज्रम् । गायत्र्येत्यस्यप्रक्षाल्येत्यनेनान्वयः । तस्मिन्मध्यभागेद्रोणप्रमाणंदधिनिक्षिप्यतस्यमध्येद्रोणमाज्यंनिक्षिपेत् ।

१ तेनतस्य । २ होमतंत्रंच ।

प्रस्थमाढकंद्रोणंचखारिकाचेतिद्रोणपरिमाणम् । तस्मिन्नाज्येशोभनमुपवीतंसोत्तरीयंविन्यस्यगंधाद्युपचारैःसुपूजितंकुर्या दितिशेषः । आज्यस्यद्रोणपरिमाणासंभवेशक्त्यनुसारिप्रमाणं । मंत्रपूजायांगायत्र्येव । होमेतुव्याहृतयोगायत्रीवा । रुत्यधिकारंचेदंकर्मेतिमहार्णवः । अतःपूजांभर्ताकुर्यात् । तदभावेब्राह्मणःकुर्यात् । होमंतुब्राह्मणएव त्यागंभर्ता तदभा वेस्त्र्येवकुर्यात् । आज्यमधुमिश्रैस्तिलैरष्टोत्तरशतमाहुतयः । प्रधानंपूर्वोत्तरंतंत्रंस्वगृह्योक्तंकार्यम् । होमांतेब्राह्मणपूजाव स्त्रादिभिःकार्या । ततोब्राह्मणायप्राङ्मुखायोदङ्मुखाधिकारिणीमंत्रेणदानंकुर्यात् । विधिवदिति पात्रस्यनामगोत्रोच्चारणा दिगर्भस्रावनिदानदोषपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं[1] इतिफलसंकीर्तनं[2]पात्रेणसावित्रादिपाठोयथाशक्तिदक्षिणादानंचे तिप्राप्यते । मंत्रे नौकादुःखतरणोपायभूताभवेत्यर्थः । ततोब्राह्मणेभ्योयथाशक्तिदक्षिणांदत्वोपवीतप्रतिग्रहीतुरनुव्रज्य प्रणिपातक्षमापनानिकृत्वायथाशक्तिब्राह्मणान्भोजयित्वेश्वरार्पणंकुर्यादिति ॥ ॥ अत्रचस्रवद्गर्भाभवेत्सातुबालकंहंति याविषैरितिमहार्णवोदाहृतवृद्धगौतमवचनोक्तनिदानभूतबालहत्यांकृत्वैतत्कार्यं सूर्यारुणसंवादेस्रवद्गर्भंप्रकृत्य श्रीअरुण उवाच । प्रायश्चित्तंकथंस्वामिन्सत्यंवदममाग्रतः । श्रीसूर्यउवाच । एकवासोविधिंचैवकुर्याच्चविधिवत्ततः । चंद्रसूर्यो परागेतुस्वर्णधेनुंप्रदापयेत् । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्प्राजापत्यचतुष्टयम् । सारस्वतजपंलक्षंदशांशहोमसंयुतम् । श्रवणंह रिवंशस्यएकचित्तेनमानद । शतपत्रैःशिवंपूज्यषण्मासाद्रविवासरे । कलशंताम्रमयंचैवघृतेनपरिपूरितम् । दातव्यंब्राह्मणे

१ प्रमाणं । २ मंत्रेण ।

चैवसर्वकार्यार्थ[1]सिद्धये । एवंकृतेवैनतेयगर्भोनिश्चलताव्रजेत्इति ॥ ॥ अथानपत्यत्वहरम् । शातातपः—विप्ररत्नापहा रीयःसोनपत्यःप्रजायते । तेनकार्यंविशुद्ध्यर्थंमहारुद्रजपादिकम् । आदिपदाद्ब्राह्मणोद्वाहनहरिवंशश्रवणे । मृतवत्सादि कःसर्वोविधिरत्रविधीयते । दशांशहोमःकर्तव्यःपालाशेनयथाविधि । दशांशोमहारुद्रस्य ॥ ॥ अथमृतपुत्रत्वहरम् । हंतिवैबालकंसुप्तंत्वसंजातंचमूलजम् । तेनसाजायतेवंध्यामृतवत्साचनारकी । तत्पातकविनाशायतथाकार्यंप्रयत्नतः । सौ वर्णंबालकंकृत्वादद्याद्दोलासमन्वितम् । अनड्वाहंततोदद्याद्वस्त्रद्वयसमन्वितम् । तत्पातकविनिर्मुक्तापश्चाद्भवतिपुत्रिणीति ॥ एवंगर्भस्थैर्येपिकन्यानामेवोत्पत्तौपुत्रार्थंपुत्रकामेष्टिप्रयोगः । ऋतुकालात्षष्ठेदिनेभार्ययासहकृताभ्यंगोयजमानःअलंकृ तःप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यपुत्रकामःपुत्रकामेष्टिंकरिष्येइतिसंकल्प्यतदंगस्वस्तिवाचनमातृकापूजननांदीश्राद्धानि कृत्वा स्थंडिलाद्यग्निप्रतिष्ठांतंकृत्वासमिद्द्वयमादायान्वाधानंकरिष्येऽस्मिन्नन्वाहितेग्नावित्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्वा ऽत्रप्रधानं अग्निंपंचवारंवरुणंपंचवारंविष्णुंपृथिवींविष्णुंसोमंसूर्या[2]सावित्रींएताःप्रधानदेवताःपायसद्रव्येणशेषेणस्विष्टकृत मित्यादिपूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वा श्वेतवत्सश्वेतगोक्षीरेणचरुंपक्त्वाआज्यभागांतंकृत्वा भार्ययान्वारब्धःप्रधानाहुतीर्जु हुयात् । तत्रायंक्रमः आतेगर्भइतिअग्निरेतुप्रथमइतिसूक्तद्वयस्यहिरण्यगर्भऋषिःक्रमेणाग्नीवरुणौदेवतेअनुष्टुप्जगत्यौछंद सीचरु[3]होमेविनियोगः ॐ आतेगर्भोयोनिमैतुपुमान्बाणइवेषुधिम् । आवीरोजायतांपुत्रस्तेदशमास्यःस्वाहा अग्नयइदं०

१ कामार्थं । २ सूर्यां, सूर्यं । ३ पायसहोमे ।

१ । करोमितेप्राजापत्यमागर्भोयोनिमैतुते । अनूनःपूर्णोजायतामश्लोणोपिशाचधीतःस्वाहा अग्नय० २ । पुमांस्तेपुत्रोनारितंपुमाननुजायताम् । यानिभद्राणिबीजान्यृषभाजनयंतुनौस्वाहा अग्नय० ३ । यानिभद्राणिबीजान्यृषभाजनयंतिनः । तैस्त्वंपुत्रान्विंदस्वसाप्रसूर्धेनुकाभवस्वाहा अग्नय० ४ । कामःसमृध्यतांमह्यमपराजितमेवमे । यंकामंकामयेदेवतंमेवायोसमर्धयस्वाहा अग्नयइदं० ५ । अग्निरैतुप्रथमोदेवतानांसोस्यैप्रजांमुंचतुमृत्युपाशात् । तदयंराजावरुणोनुमन्यतांयथेयंस्त्रीपौत्रमघंनरोदात्स्वाहा वरुणायेदं० १ । इमामग्निस्त्रायतांगार्हपत्यःप्रजामस्यैनयतुदीर्घमायुः । अशून्योपस्थाजीवतामस्तुमातापौत्रमानंदमभिप्रबुध्यतामियंस्वाहा वरुणायेदं० २ । मातेगृहेनिशिघोषउत्थादन्यत्रत्वद्रुदत्यःसंविशंतु । मात्वंविकेश्युरआवधिष्ठाजीवपत्नीपतिलोकेविराजपश्यंतीप्रजांसुमनस्यमानास्वाहा वरुणाये० ३ । अप्रजस्तांपौत्रमृत्युंपाप्मानमुतवाघम् । शीर्ष्णःस्रजमिवोन्मुच्यद्विषद्भ्यःप्रतिमुंचामिपाशंस्वाहा वरुणा० ४ । देवकृतंब्राह्मणंकल्पमानंतेनहन्मियोनिषदःपिशाचान् । क्रव्यादोमृत्यूनधरान्पातयामिदीर्घमायुस्तवजीवंतुपुत्राःस्वाहा वरुणाये० ५ । नेजमेषइतितिसृणांविष्णुस्त्वष्टागर्भकर्ताऋषिःक्रमेणविष्णुपृथिवीविष्णवोदेवताःअनुष्टुप्छंदः चरु[1]होमेवि० ॐ नेजमेषपरापत० स्वाहा विष्णवइदं० १ । यथेयंपृथिवीमह्यु० पृथिव्याइदं० २ । विष्णोःश्रेष्ठेन० विष्णवइदं० ३ । सोमोधेनुमित्यस्यराहूगणोगोतमऋषिःसोमोदेवतात्रिष्टुप्छंदःचरुहोमे० ॐ सोमोधेनुंसोमोअर्वंत० सोमायेदं० १ । इमांत्वमित्यस्यसूर्यासा

१ पायसहोमे ।

वित्रीसूर्यासावित्र्यनुष्टुप् चरुहोमेवि० ॐ इमांत्वमिंद्रमीढः० स्वाहा सूर्यासावित्र्याइदं० १ । इतिपंचदशाहुतीर्हुत्वास्विष्टकृद्धोमंकृत्वाउभौ अपश्यंत्वेतिमंत्रयोःप्रजापतिर्ऋषिःप्रजापतिर्देवतात्रिष्टुप्छंदःचरुप्राशनेविनियो० ॐ अपश्यंत्वामनसाचेकि० १ । अपश्यंत्वामनसादीध्याना० २ । इतिमंत्राभ्यांप्राश्याचम्य । पिशंगेत्यस्यदैवोदासिःपरुच्छेपऋषिःइंद्रोदेवतागायत्रीच्छंदः नाभ्यालंभनेवि० ॐ पिशंगभृष्टि० १ । इतिमंत्रेणोभौनाभ्यालंभनंकुर्याताम् । ततोयजमानःप्रायश्चित्तहोमंसमाप्यसवत्सांगांदत्वाब्राह्मणेभ्यःसुवर्णादिदक्षिणांदत्वारात्रौदर्भसंस्तरणेशयीयाताम् । ततःमनसायजमानःपंचहो[2]त्रास्त्रियमुपेयादित्यादि । वीरंविभ० (?) इतिपुत्रकामेष्टिः ॥ ॥ ॥ ॥

अथपुंसवनकालः । याज्ञवल्क्यः—पुंसःसवनंस्पंदनात्पुरेति । शौनकः—व्यक्तेगर्भेतृतीयेतुमासेपुंसवनंभवेत् । गर्भोऽव्यक्तस्तृतीयेचेच्चतुर्थेमासिवाभवेदिति । बृहस्पतिः—तृतीयेमासिकर्तव्यंगृष्टेरन्यत्रशोभनम् । गृष्टेश्चतुर्थेमासेतुषष्ठेमास्यथवाष्टमइति । सकृत्प्रसूतागृष्टिःस्यादितित्रिकांडी । जातूकर्ण्यः सीमंतेनसहाथवेति । मदनरत्नेकालविधाने—कुर्यात्पुंसवनंप्रसिद्धविषयेगर्भेतृतीयेथवामासिस्फीततनौतुषारकिरणेपुष्येथवावैष्णवे । हित्वाकर्कटकंनृयुग्ममबलामन्येष्वरिक्तेतिथौशुद्धेनैधनधाम्निशुक्रशशभृद्भिर्मंत्रिणांवासरइति । प्रसिद्धविषयेव्यक्ते । तुषारकिरणश्चंद्रः । स्फीततनुःपूर्णबलः । तत्समर्थंलल्लः—प्रतिपत्पूर्वदशाहंमध्यबलःशीतगुःसितेपक्षे । संपूर्णबलःपूर्णःकृष्णेपक्षेतुपंचमींयावदिति । प्रतिपत्पूर्वा

१ प्रजावान् । २ होतास्त्रिय ।

यस्मिन्‌तेनशुक्लैकादशीप्रभृतिकृष्णपंचमीपर्यंतःकालःप्रशस्तइतिज्ञायते । वैष्णवःश्रवणः । पुष्यासंभवेचैषः । तृतीयेगर्भे मासेतिष्येणोपोषितायाइतिगृह्यात्‌ । तिष्येणेतिप्राशनेनसंबध्यतइतिव्याख्यानात्‌ । श्रवणासंभवेनक्षत्राण्यप्याह गर्गः—कुर्यात्पुंसवनाख्यंतुपुंनामर्क्षेशुभेदिने । पुंनामश्रवणंतिष्यःस्वातीहस्तपुनर्वसू । मूलंप्रोष्ठपदंचानूराधामृगशिरो श्विनी । नृयुग्मंमिथुनम्‌ । अबलांकन्याम्‌ । अन्येपुएतत्रितयभिन्नलग्नेपु । अत्रविशेषंबृहस्पतिः—कन्यायांनप्रशंसंति शुभदृष्टेयुतेपिचेतिविशेषनिषेधेनान्ययोःप्रतिप्रसवोगम्यते । सीमंतेनसहानुष्ठानेकन्यायाएवनिषेधइत्यपिकालविधाने । अरिक्तेतिथावितिसामान्येननिषेधेपिनवमीसर्वथैववर्ज्या । रिक्ताश्चपर्वनवमींत्यक्त्वापुंसवनेशुभाइतिस्मृत्यंतरेनवम्याःपु नरुपादानात्‌ । नैधनधामाऽष्टमस्थानं तस्मिन्शुद्धेग्रहहीने । वित्बुधः । पारिजातेबृहस्पतिः—गुरुशुक्रबुधेंदूनांद्रेक्का[1] णादिवसांशकाः । तेषामुदयहोराचपुंसवेतिशुभावहाः । तथा—मासप्रयुक्तकार्येपुमूढत्वंगुरुशुक्रयोः । नदोषकृदिति । तथा—वृद्धिर्दास्यंपुंसवाद्यंप्रेतकर्मानुमासिकम्‌ । नित्यंमास्यधिकइति । द्रेक्काणोराशेस्तृतीयांशः । तद्यथा—मेषलग्नेतृ तीयांशरूपद्रेक्काणाधीशोगुरुः तेनतस्मिन्कार्यम्‌ एवमूह्यम्‌ । पुंसवनेनसहानवलोभनस्यकार्यत्वात्तुल्यस्तिथ्यादिनिर्णयः । अथसीमंतोन्नयनकालः । याज्ञवल्क्यः—षष्ठेष्टमेवासीमंतइति । आश्वलायनः—चतुर्थेगर्भमासेसीमंतोन्नयनमिति । वैजवापः—सीमंतोन्नयपंचतुर्थेपंचमेपष्ठेवापीति । अत्रिः—आधानादष्टमेमासिसीमंतोन्नयनंभवेत्‌ । नवमेमासिवाकु

१ द्रेष्काणादि ।

र्याद्यावद्गर्भविमोचनमिति । बृहस्पतिः—सौरेणैवचतुर्थेस्यान्मासेषष्ठेऽष्टमेपिवेति । वसिष्ठः—चतुर्थेसावनेमासिषष्ठेवा प्यथवाष्टमइति । अथसौरसावनमानयोर्विकल्पः । मदनरत्नेगार्ग्यः—यदिसीमंततःपूर्वंप्रसूतास्यात्तुभामिनी । तदानीं पेटकेगर्भस्थाप्यसंस्कारमाचरेदिति । तत्रैवसत्यव्रतः—स्त्रीयदाऽकृतसीमंताप्रसूयेतकदाचन । गृहीतपुत्राविधिवत्पुनः संस्कारमर्हतीति । बृहस्पतिः—पूर्वपक्षःशुभःप्रोक्तःकृष्णश्चांत्यत्रिकंविनेति । कृष्णपक्षेत्रयोदश्यादित्रयमतिदुष्टमित्यर्थः । पक्षच्छिद्रांचरिक्तांचविनापंचदशींशुभाः । चतुर्थीचकदाचित्स्युस्तिथयश्चशुभप्रदाइति । षष्ठ्यष्टमीद्वादश्यःपक्षच्छिद्राः । पंचदशीअमावास्या । कदाचिदितिचतुर्थ्यावर्ज्यत्वंपाक्षिकमितिज्ञायते । शुभसंस्थेनिशानाथेचतुर्थींचचतुर्दशीम्‌ । पौर्णमासींप्रशंसंतिकेचित्सीमंतकर्मणीतिशास्त्रांतरात्‌ । व्यासः—पुरुषग्रहवाराःस्युःशुभाःसीमंतकर्मणि । मध्यौस्त्री ग्रहवारौतुवर्जयेत्तुनपुंसकाविति । पुंग्रहाःरविभौमगुरवः । स्त्रीग्रहौसोमभृगू । नपुंसकौशनिबुधौ । नक्षत्राण्याहबृह स्पतिः—रोहिण्यैन्दवमादित्यंपुष्यहस्तोत्तरात्रयम्‌ । पौष्णंवैष्णवभंचैवसीमंतेदशमंस्मृतमिति । ऐंदवंमृगशिरः । आदि त्यःपुनर्वसुः । पौष्णंरेवती । वैष्णवंश्रवणः । जयंतस्तु—पुंनामाश्रवणस्तिष्योहस्तश्चैवपुनर्वसुः । अभिजित्प्रोष्ठपाच्चैवअनु राधातथाश्वयुक्‌ । इत्येतेषुनक्षत्रेषुकालविद्भिरस्यप्राशस्त्यमित्युक्तं । यन्नक्षत्रंतस्यनक्षत्रस्यमध्यमारूढेचंद्रमसिकर्मकु र्यात्‌ । तत्रादावंतेचपंचदशनाडिकाअग्राह्याअपनीयमध्यमास्त्रिंशन्नाडिकागृहीतव्याः । अत्रापिशोभनेमुहूर्तेकुर्यादि त्याह कारिकायामपि—ऋक्षस्यमध्यमेपादद्वयेकर्मेदमिष्यतइति । कालविधाने—सिंहालीवर्जयित्वाशुभवहुलफला

राशयोप्यंशकानिश्रेष्ठानीति । अलिर्वृश्चिकः । इदंचकर्मसकृदेवकार्यं स्त्रीसंस्कारत्वान्नप्रतिगर्भमावर्ततइतिवृत्तिकारा द्युक्तेः । यत्तुविष्णुः—सीमंतोन्नयनंकर्मनस्त्रीसंस्कारइष्यते । केचिद्गर्भस्यसंस्कारात्प्रतिगर्भंप्रयुंजतइति । तत्कात्यायन विषयम् । सीमंतोन्नयनंकार्यंषष्ठेमास्यथवाष्टमे। गर्भसंस्कारएवायंकर्कोपाध्यायसंमतादितितदीयरेणुकाकारिकोक्तेः ॥ पुंसवनानवलोभनयोःपतिःकर्ता तदभावेदेवरादिः । सीमंतोन्नयनेतुस्वयमेवकर्ता तथैववृत्तिकाराद्युक्तेः ॥ अथप्रयोगः । तत्राकृतगर्भाधानोद्विजायगांदत्वापुंसवनादिकुर्यात् ।—गर्भाधानस्याकरणात्तस्यांजातस्तुदुष्यति । अकृत्वागांद्विजेदत्वा कुर्यात्पुंसवनंपतिरितिपारिजातेआश्वलायनवचनात् । तत्रपूर्वेद्युःसमानरूपवत्सायागोरन्यस्यावाक्षीरेणदधिसंपाद्यमा षपटूंयवत्रयंमंडलागारच्छायमगारमानडुहंचर्मअजीर्णदूर्वापुंजंकुमार्यादृषदुपलाभ्यांपिष्टीकृतंशुद्धवसनांचलेवद्धंचसंपाद्य सीमंतेपिकर्तव्येऔदुंवरापक्वयुग्मफलवत्स्तवकौतदभावेजयंतोक्त्यातादृशपत्रतादृशप्रसूनान्यस्तवकौवा त्रिश्वेतशलली त्रीणिकुशपिंजूलानिचसंपाद्य हविष्येणकृतैकलघुभोजनयाभार्ययापरेद्युःकृतमंगलस्नानयापरिहिताहतवस्त्रयालंकृतया दक्षिणतउपविष्टयायुक्तोदेशकालकीर्तनांते ममास्यांभार्यायामुत्पत्स्यमानगर्भस्यवैजिकगार्भिकदोषपरिहारपुंरूपताज्ञा नोदयप्रतिरोधपरिहारद्वारापुंसवनमनवलोभनंचतंत्रेणकरिष्येइतिपृथक्प्रयोगेसंकल्पः । सीमंतोन्नयनस्यचेत्थम् । ममा स्यांभार्यायांगर्भाभिवृद्धिपरिपंथिपिशितरुधिरप्रियालक्ष्मीभूतराक्षसीगणदूरनिरसनक्षेमसकलसौभाग्यनिदानभूतमहाल क्ष्मीसमावेशनद्वाराप्रतिगर्भंवीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणद्वाराचस्त्रीसंस्काररूपंसीमंतोन्नयनाख्यंकर्मकरिष्यइतिसंकल्पः ।

त्रयाणांसहकरणेतुअनवलोभनमित्यंतंपूर्वसंकल्पवाक्यमुक्त्वाममास्यामित्याद्युत्तरवाक्यांतेकर्मचकरिष्येइतिब्रूयात् । तदं गत्वेनस्वस्तिपुण्याहवाचनंमातृकापूजनंनांदीश्राद्धंचकरिष्येतदादौनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंगणपतिपूजनंचकरिष्येइतिसंकल्प्य क्रमेणकुर्यात् । अनयोःपुंसवनानवलोभनकर्मणोःपुण्याहं एतेषांपुंसवनानवलोभनसीमंतोन्नयनकर्मणांपुण्याहमितिय थायथंवक्तुःप्रयोगः । उक्तकर्मभ्यांस्वस्ति उक्तकर्मभ्यःस्वस्ति । ऋध्येतामृध्यंतामित्येवंप्रत्युक्तिवाक्यम् । नांदीश्राद्धेक्रतुद क्षसंज्ञकाविश्वेदेवाः । पृथक्त्वेपुंसवनाद्यर्थमौपासनंपवमानसंज्ञमग्निंप्रतिष्ठापयेत् । केवलसीमंतेत्रयाणांसहत्वेवामंगलना मानंप्रतिष्ठापयेत् । अविद्यमानाग्नेःसर्वाधानिप्रभृतेरग्न्युत्पत्तिःपूर्ववत् । अस्मिन्पुंसवनानवलोभनहोमेदेवतापरिग्रहार्थ मन्वाधानंकरिष्येइतिद्वयोःपृथक्त्वे । एषुपुंसवनानवलोभनसीमंतोन्नयनहोमेषुदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्यइति त्रयाणांसहत्वे । सीमंतस्यस्वातंत्र्येतुअस्मिन्सीमंतोन्नयनइति । चक्षुषीआज्येनेत्यंतेप्रजापतिंचरुणाशेषेणेतिपृथक्त्वे । सहत्वेतुचरुणेत्यंतेस्वतंत्रसीमंतेचक्षुषीआज्येनेत्यंते धातारंधातारंराकांराकांविष्णुंत्रिष्णुंविष्णुंप्रजापतिंचाज्येन शेषेणेत्या दि । पात्रासादनात्पूर्वंस्वस्यदक्षिणतःप्राग्ग्रीवास्तरणं । प्रणयनांतेप्रजापतयेत्वाजुष्टंनिर्वपामीतिचतुरोमुष्टीन्निरुप्यहविरा सादनांतेस्वस्यदक्षिणदेशेप्राग्ग्रीवआनडुहेचर्मणिउत्तरलोमास्तीर्णेवहिराचांतसलिलांपत्नींतीर्थेनप्रविष्टामात्मानमग्निंचां तरेणानीयोपवेश्यतयान्वारब्धआज्यभागांतंकृत्वा प्रत्यग्ग्रीवेउपविष्टायास्तस्याःक्षालितप्रसृतीकृतदक्षिणपाणावंतर्जानु ॥ ५६ ॥

१ संज्ञंप्रतिष्ठाप्य ।

यस्मिन्नूतेनशुक्लैकादशीप्रभृतिकृष्णपंचमीपर्यंतःकालःप्रशस्तइतिज्ञायते । वैष्णवःश्रवणः । पुष्यासंभवेचैषः । तृतीयेगर्भ
मासेतिष्येणोपोषितायाइतिगृह्यात् । तिष्येणेतिप्राशनेनसंबध्यतइतिव्याख्यानात् । श्रवणासंभवेनक्षत्राण्यप्याह
गर्गः—कुर्यात्पुंसवनाख्यंतुपुंनामर्क्षेशुभेदिने । पुंनामश्रवणंतिष्यःस्वातीहस्तपुनर्वसू । मूलंप्रोष्ठपदंचानूराधामृगशिरो
श्विनी । नृयुग्मंमिथुनम् । अबलांकन्याम् । अन्येषुएतत्रितयभिन्नलग्नेषु । अत्रविशेषंबृहस्पतिः—कन्यायांनप्रशंसंति
शुभदृष्टेयुतेपिचेतिविशेषनिषेधेनान्ययोःप्रतिप्रसवोगम्यते । सीमंतेनसहानुष्ठानेकन्यायाएवनिषेधइत्यपिकालविधाने ।
अरिक्तेतिथावितिसामान्येननिषेधेपिनवमीसर्वथैववर्ज्या । रिक्ताश्चपर्वनवमींत्यक्त्वापुंसवनेशुभाइतिस्मृत्यंतरेनवम्याःपु
नरुपादानात् । नैधनधामाऽष्टमस्थानं तस्मिन्शुद्धेग्रहहीने । वित्बुधः । पारिजातेबृहस्पतिः—गुरुशुक्रबुधेंदूनांद्रेक्का[1]
णादिवसांशकाः । तेषामुदयहोराचपुंसवेतिशुभावहाः । तथा—मासप्रयुक्तकार्येषुमूढत्वंगुरुशुक्रयोः । नदोषकृदिति ।
तथा—वृद्धिर्दास्यंपुंसवाद्यंप्रेतकर्मानुमासिकम् । नित्यंमास्यधिकइति । द्रेक्काणोराशेस्तृतीयांशः । तद्यथा—मेषलग्नेतृ
तीयांशरूपद्रेक्काणाधीशोगुरुः तेनतस्मिन्कार्यम् एवमूह्यम् । पुंसवनेनसहानवलोभनस्यकार्यत्वात्तुल्यस्तिथ्यादिनिर्णयः ।
अथसीमंतोन्नयनकालः । याज्ञवल्क्यः—षष्ठेष्टमेवासीमंतइति । आश्वलायनः—चतुर्थेगर्भमासेसीमंतोन्नयनमिति ।
वैजवापः—सीमंतोन्नयपंचतुर्थेपंचमेषष्ठेवापीति । अत्रिः—आधानादष्टमेमासिसीमंतोन्नयनंभवेत् । नवमेमासिवाकु

१ द्रेष्काणादि ।

सं. १०

सं० कौ० यौद्यावद्गर्भविमोचनमिति । बृहस्पतिः—सौरेणैवचतुर्थेस्यान्मासेषष्ठेऽष्टमेपिवेति । वसिष्ठः—चतुर्थेसावनेमासिषष्ठेवा पुंसवन.
॥५५॥ प्यथवाष्टमइति । अथसौरसावनमानयोर्विकल्पः । मदनरत्नेगार्ग्यः—यदिसीमंततःपूर्वंप्रसूतास्यात्तुभामिनी । तदानीं
पेटकेगर्भंस्थाप्यसंस्कारमाचरेदिति । तत्रैवसत्यव्रतः—स्त्रीयदाऽकृतसीमंताप्रसूयेतकदाचन । गृहीतपुत्राविधिवत्पुनः
संस्कारमर्हतीति । बृहस्पतिः—पूर्वपक्षःशुभःप्रोक्तःकृष्णश्चांत्यत्रिकंविनेति । कृष्णपक्षेत्रयोदश्यादित्रयमतिदुष्टमित्यर्थः ।
पक्षच्छिद्रांचरिक्तांचविनापंचदशींशुभाः । चतुर्थीचकदाचित्स्युस्तिथयश्चशुभप्रदाइति । षष्ठ्यष्टमीद्वादश्यःपक्षच्छिद्राः ।
पंचदशीअमावास्या । कदाचिदितिचतुर्थ्यावर्ज्यत्वंपाक्षिकमितिज्ञायते । शुभसंस्थेनिशानाथेचतुर्थींचचतुर्दशीम् ।
पौर्णमासींप्रशंसंतिकेचित्सीमंतकर्मणीतिशास्त्रांतरात् । व्यासः—पुरुषग्रहवाराःस्युःशुभाःसीमंतकर्मणि । मध्यौस्त्री
ग्रहवारौतुवर्जयेत्तुनपुंसकाविति । पुंग्रहाःरविभौमगुरवः । स्त्रीग्रहौसोमभृगू । नपुंसकौशनिबुधौ । नक्षत्राण्याहबृह
स्पतिः—रोहिण्यैन्दवमादित्यंपुष्यहस्तोत्तरात्रयम् । पौष्णंवैष्णवभंचैवसीमंतेदशमंस्मृतमिति । ऐंदवंमृगशिरः । आदि
त्यःपुनर्वसुः । पौष्णंरेवती । वैष्णवंश्रवणः । जयंतस्तु—पुंनामाश्रवणस्तिष्योहस्तश्चैवपुनर्वसुः । अभिजित्प्रोष्ठपाचैवअनु
राधातथाश्वयुक् । इत्येतेषुनक्षत्रेषुकालविद्भिरस्यप्राशस्त्यमित्युक्तं । यन्नक्षत्रंतस्यनक्षत्रस्यमध्यमारूढेचंद्रमसिकर्मकु ॥५५॥
र्यात् । तत्रादावंतेचपंचदशनाडिकाअग्राह्याअपनीयमध्यमास्त्रिंशन्नाडिकागृहीतव्याः । अत्रापिशोभनेमुहूर्तेकुर्यादि
त्याह कारिकायामपि—ऋक्षस्यमध्यमेपादद्वयेकर्मेदमिष्यतइति । कालविधाने—सिंहालीवर्जयित्वाशुभबहुलफला

स्थितेप्रसूतिमितंतद्दधिनिक्षिप्यतत्रप्रागग्रंयवंतत्पार्श्वद्वयेमाषद्वयंनिधाय पत्नींकिंपिबसीतित्रिःपृच्छेत् । साचपुंसवनमि
तित्रिरुक्त्वासयवमाषंतन्निःशेषंपीत्वाबहिराचामेत्। पुनरेवंद्विःकार्यंआचमनांतं एतत्पुंसवनम्। अथपूर्वसंकल्पितंसवस्त्रं
दूर्वापिंडमादायमंडलागारच्छायायामुपविष्टायाःप्राङ्मुख्याःपत्न्याःपश्चिमतस्तिष्ठन्वदेत् । आतेगर्भोयोनिमैतुपुमान्बाण
इवेषुधिम् । आवीरोजायतांपुत्रस्तेदशमास्यः। करोमितेप्राजापत्यमागर्भोयोनिमैतुते । अनूनःपूर्णोजायतामश्लोणोपि
शाचधीतः। पुमांस्तेपुत्रोनारितंपुमाननुजायताम् । यानिभद्राणिबीजान्यृषभाजनयंतुनौ । यानिभद्राणिबीजान्यृषभा
जनयंतिनः। तैस्त्वंपुत्रान्विंदस्वसाप्रसूर्धेनुकाभव । कामःसमृध्यतांमह्यमपराजितमेवमे । यंकामंकामयेदेवतंमेवायोस
मर्धय । इतिप्रजावत्सूक्तम् । अग्निरैतुप्रथमोदेवतानासोस्यैप्रजांमुंचतुमृत्युपाशात् । तदयंराजावरुणोनुमन्यतांयथेयंस्त्री
पौत्रमघंनरोदात् । इमामग्निस्त्रायतांगार्हपत्यःप्रजामस्यैनयतुदीर्घमायुः । अशून्योपस्थाजीवतामस्तुमातापौत्रमानंदम
भिप्रबुध्यतामियम् । मातेगृहेनिशिघोषउत्थादन्यत्रत्वद्रुदत्यःसंविशंतु । मात्वंविकेश्युरआवधिष्ठाजीवपत्नीपतिलोकेवि
राजपश्यंतीप्रजांसुमनस्यमाना । अप्रजस्तांपौत्रमृत्युंपाप्मानमुतवाघम् । शीर्ष्णःस्रजमिवोन्मुच्यद्विषद्भ्यःप्रतिमुंचामि
पाशम् । देवकृतंब्राह्मणंकल्पमानंतेनहन्मियोनिषदःपिशाचान् । क्रव्यादोमृत्यूनधरान्पातयामिदीर्घमायुस्तवजीवंतु
पुत्राः । इदंजीवपुत्रसूक्तम् । वामहस्तेनतदाननमुन्नमय्यपत्न्यादक्षिणेनासापुटेस्वांगुष्ठाग्रेणमंत्रांतेदूर्वारसंतथासिंचेत्
यथोदरपर्यंतंगच्छति। ततोदेशांतरेआचांतयातयास्पृष्टश्चरुमवदानविधिनावदाय वामहस्तंहृदिधारयन् ॐप्रजापतयेस्वा

हेतिजुहुयात् प्रजापतयइदं० १। यत्तेसुशीमइतिमंत्रस्यहिरण्यगर्भःप्रजापतिरनुष्टुप् भार्याहृदयालंभनेवि०। ॐयत्तेसु
शीमेहृदयेहितमंतःप्रजापतौ । मन्येहंमांतद्विद्वांसंमाहंपौत्रमघंनियामितिभार्याहृदयंपाणितलेनस्पृशेत्। ततःपाणितले
नास्याहृदयंसंस्पृशेत्पतिरितिशौनकोक्तेः । अथप्राग्ग्रीवेउपविश्यान्वारब्धोजुहुयात्स्रुवेण । धाताददात्वितिमंत्रद्वयस्य
हिरण्यगर्भऋषिः धातादेवता आद्यानुष्टुप् द्वितीयात्रिष्टुप् सीमंतोन्नयनप्रधानाज्यहोमे० । ॐ धाताददातुदाशुषेप्राचीं
जीवातुमक्षिताम् । वयंदेवस्यधीमहिसुमतिंवाजिनीवतःस्वाहा धात्रइदं० १ । धाताप्रजानामुतरायईशेधातेदंविश्वंभुवनं
जजान । धाताकृष्टीरनिमिषाभिचष्टेधात्रइद्धव्यंघृतवज्जुहोतस्वाहा धात्रइदं० २ । राकामहमितिमंत्रद्वयस्यगृत्समदो
राकाजगती सीमंतोन्नयनप्रधानाज्यहोमेवि०। ॐ राकामहंसुहवांसुष्टुतीहुवे० ऋक् स्वाहा राकायाइदं० १ । ॐ यास्ते
राकेसुमतयःसुपेशसो० ऋक् स्वाहा राकायाइदं० २ । नेजमेषइत्यादिमंत्रत्रयस्यहिरण्यगर्भोविष्णुरनुष्टुप् सीमंतोन्नयन
प्रधानाज्यहोमेवि० ॐ नेजमेषपरापत० स्वाहा विष्णवइदं० १ । ॐ यथेयंपृथिवी० विष्णवइदं० २। ॐ विष्णोः
श्रेष्ठेन० विष्णवइदं० ३ । प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् सीमंतोन्नयनप्रधानाज्यहोमेवि० ॐ प्रजापतेनत्व०
स्वाहा प्रजापतयइदं० १। शौनकजयंतमतेराकादैवत्याहुतिद्वयांतेउक्थ्यंस्वाहेत्याहुतिरेकातदनुसार्यन्वाधानंचकार्यम्। ॥ ५७ ॥
एवंस्रुवाहुतीर्हुत्वापत्न्याःपश्चिमतःप्राङ्मुखस्तिष्ठन्पूर्वकल्पितस्तबकद्वयंशललीपिंजूलत्रयसहितंपाणिनादायपत्न्याःकेशल
लाटसंधिमारभ्यमूर्धमध्यमपर्यंतं ॐ भूर्भुवःस्वरोमितिमंत्रंप्रत्युन्नयनमावर्तयंस्त्रिश्चतुर्वासीमंतमुन्नयेत्। अस्यमंत्रस्यपरमेष्ठी

प्रजापतिःप्रजापतिर्बृहती सीमंतव्यूहनेवि० । सगोधूमामौदुंबरफलमालांतत्कंठेनिधायसामगानकुशलौवीणागाथिनौ
अन्यौवासंशास्तिसोमंराजानंसंगायेतामिति । कुशलौ सोमोनोराजावतुमानुषीःप्रजानिविष्टचक्रागंगेइतिसंनिहितनदी
नामसंबुद्ध्यंतंवदंतौवीणयासामगायेताम् । तदभावेअन्यौसंबुद्ध्यंतनामयुक्तंवाक्यमेवपठेतांत्रिः । ततउपस्तीर्यचरोराज्य
स्यचावदायद्विरभिघार्यस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयेत् । ब्रह्मणेऋषभंदद्यात्तदभावेसंनिहितेभ्योब्राह्मणेभ्योदद्यादिति
यद्यपिवृत्तिकारादिभिरुक्तं तथापिदद्यात्तथावृषंविदुषेब्राह्मणायेतिशौनकोक्तेरनियमाभिप्रायंबहुवचनम् । अतःसंनिहि
तानांमध्येविदुषेब्राह्मणायदद्यात् । ऋषभासंभवेतन्मूल्यंवृषेषट्कार्षापणकाइतिप्रसिद्धंदद्यात् । शौनकप्रयोगादृषभोवृषभो
वृषइतिकोशाच्चवृषर्षभयोरभेदात् । पुंसवनसीमंतान्नयनयोःशतंशतंअनवलोभनस्यदशप्रत्येकंदशदशत्रींस्त्रीन्वाब्राह्मणान्भो
जयेत् । इतिश्रीमदापदेवसूनुनाअनंतदेवेनकृतेसंस्कारकौस्तुभेत्रयाणांसहप्रयोगः ॥ पृथक्प्रयोगेहृदयालंभनांतेप्रत्यग्ग्री
वाजिनएवासीनयान्वारब्धश्चरोरेवस्विष्टकृतंहुत्वातंत्रंसमाप्यब्राह्मणान्[1]भोजयेत् । स्वतंत्रसीमंतेतुप्राग्ग्रीवएवासीनयान्वा
रब्धआज्येनैवस्विष्टकृतंहुत्वावृषभदानंब्राह्मणभोजनांतंकुर्यात् ॥ अत्रभुक्तवतःप्रायश्चित्तंपारिजातेधौम्यः—ब्रह्मौदनेच
सोमेचसीमंतोन्नयनेतथा । जातश्राद्धेतथाभुक्त्वाभोक्ताचांद्रायणंचरेदिति । तत्रैवऋग्विधाने—अराइवेजपेन्मंत्रंशत
वारंनसंशयः । सीमंतेचयदाभुंक्तेमुच्यतेकिल्बिषात्तदेति । अत्राधानांगब्रह्मौदनांगभोजनमिवसीमंतांगभोजनमेवनि

१ ब्राह्मणभोजनांतंकुर्यात् ।

मित्तत्वेनविवक्षितम् । अतस्तद्दिनेतद्गृहेभोक्तुःप्रायश्चित्तमितिपारिजातोक्तिःपरास्ता । परिशिष्टेतुपुंसवनानवलोभने
अन्यथोक्ते—उक्तंतृतीयेपुंसवनंचतुर्थेऽनवलोभनंब्रह्मणाग्निःसंविदानइतिषट्प्राजापत्यःस्थालीपाकस्यहुत्वाऽक्षीभ्यांतेना
सिकाभ्यामितिप्रत्यृचमाज्यलेपेनांगान्यभिमृशेत् । व्याख्यातंसीमंतोन्नयनंप्रथमेगर्भेअनवलोभनंव्याख्यास्यामश्वरुद्वयं
कुर्वीतेतिप्राजापत्यंपौरुषंचहिरण्यगर्भःसमवर्ततताग्रइतिषट्प्राजापत्येसहस्रशीर्षेतिद्वितीयेगुर्विण्याःकुक्षिमभिमंत्रयेतायु
ष्यमितिसूक्तेनब्राह्मणान्भोजयित्वास्वस्त्ययनंवाचयीतेति । द्वितीयेचरौसूक्तस्यविनि० सूक्तंसूक्तादौहीनेपादइतिपरि
भाषायागृह्यइवतत्परिशिष्टप्रवृत्तेः । अयंप्रकारश्चनभाष्यवृत्तिकारादिभिरादृतः । उक्तंहिभाष्येप्राजापत्यंप्रकृत्य उभयोः
कर्मणोरयंसाधारणःस्थालीपाकइति । जयंतकारिकादौचनाम्नैवहोमउक्तः अतःशिष्टैरप्यनादृतइतिचनतत्प्रयोगोलि
ख्यते । इतिपुंसवनानवलोभनसीमंतोन्नयनानि ॥ ॥ ॥ ॥

अथसूतिकागृहंपारिजातेवसिष्ठः । ऐंद्रेतुविक्रमस्थानमाग्नेय्यांपचनालयः । वारुण्यांभोजनगृहंनैर्ऋत्यांसूतिकागृहमिति ।
तत्प्रवेशकालंगर्गः—रोहिण्यैंदवपौष्णेषुस्वातीवारुणयोरपि । पुनर्वसौपुष्यहस्तधनिष्ठात्र्युत्तरासुच । मैत्रेत्वाष्ट्रेतथाश्वि
न्यांसूतिकागारवेशनम् । ग्रहेनुकूलेराशौतुरिक्तापष्ठ्यष्टवर्जिते । सर्वेचाथशुभाःकेंद्रेपापाश्चत्रिषडायगाः । शुभांशेशुभ
दृष्टौतुसूतिकावेशनंशुभमिति । तद्विधिःपाद्मे—प्रविशेत्सूतिकासंज्ञंकृतरक्षंसमंततः । सुभूमौनिर्मितंरम्यंवास्तुविद्यावि
शारदैः । प्राग्द्वारमुत्तरद्वारमथवासुदृढंशुभम् । देवानांब्राह्मणानांचगवांकृत्वाचपूजनम् । विप्रपुण्याहशब्देनशंखवाद्य

रवेणच । प्रसूतावहवस्तत्रतथाक्लेशक्षमादयः । हृद्याविश्वसनीयाश्चप्रविशेयुस्त्रियश्चतत् । एरंडमूलचूर्णेनसघृतेनतथैव ताम् । सुखप्रसवनार्थायपश्चात्कार्येतुतत्क्षिपेदिति । प्रसवनिर्बंधेतन्निवर्तकमृग्विधाने—प्रमंदिनेऋचंत्वेतांजपेद्गर्भप्र मोचनीम् । इंद्रंचमनसाध्यायेन्नारीगर्भंप्रमुंचतीति । तथाविजिहीर्ष्वनस्पतेतदिदंच्यावनंस्मृतम् । प्रच्यावयतुकामः स्याच्यावयेत्तमिदंजपन् । स्त्रियंगर्भप्रमूढांवापाययेदनुमंत्रितम् । उदकच्यावनेनैवगर्भोऽधश्च्यवतेसुखम् । इति ॥

अथपुत्रजन्मनिकर्तव्यंवसिष्ठः । जातमात्रकुमारस्यमुखमस्यावलोकयेत् । पिताऋणाद्विमुच्येतपुत्रस्यमुखदर्शनादिति । ज्योतिर्वसिष्ठः—श्रुत्वाजातंपितापुत्रंसचैलंस्नानमाचरेत् । उत्तराभिमुखोभूत्वानद्यांवादेवखातकइति । अत्रासंनिधौ श्रवणानंतरंस्नानं । संनिधौमूलाद्यजातस्यमुखदर्शनानंतरंस्नानमितिबोध्यम् । पूर्ववाक्येमात्रपदेनजन्मानंतरंमुखावलो कनेव्यवधाननिषेधात् । एतच्चरात्रावपिकार्यम् । नैमित्तिकंतुकुर्वीतस्नानंदानंचरात्रिषु । पुत्रजन्मनियात्रायांशर्वर्यांद त्तमक्षयमितिव्यासोक्तेः । रात्रौनद्यादिगमनाशक्तंप्रत्याहसांख्यायनः—दिवायदाहृतंतोयंकृत्वास्वर्णयुतंतुतत् । रात्रि स्नानेतुसंप्राप्तेकुर्यादनलसंनिधाविति । आशौचांतरमध्येपुत्रजन्मनिनैमित्तिकेस्नानादावस्त्येवाधिकारः । सूतकेतुसमु त्पन्नेपुत्रजन्मयदाभवेत् । कर्तुस्तात्कालिकीशुद्धिरितिप्रजापतिवचनात् । पुत्रजन्मनिमित्तशुद्धेरप्यवधिंजैमिनिः । यावन्नच्छिद्यतेनालंतावन्नाप्नोतिसूतकम् । छिन्नेनालेततःपश्चात्सूतकंतुविधीयतइति । नैमित्तिकाधिकारसंपादकसंध्या

१ शीघ्रप्रसवमन्त्रस्तु—हिमवत्युत्तरेपार्श्वेसुरथानामयक्षिणी । तस्याःस्मरणमात्रेणविशल्याभवगर्भिणि । इति ।

वंदनादेःपूर्णतार्थमुत्तरार्धम् । जाबालिः—जन्मनोनंतरंकार्यंजातकर्मयथाविधि । दैवादतीतकालंचेदतीतेसूतकेभवेत् । अच्छिन्ननाभिकर्तव्यंश्राद्धंवैपुत्रजन्मनि । हेमश्राद्धंप्रकुर्वीतेतिनैमित्तिकक्रममाहाचार्यः । जातंकुमारंतंदृष्ट्वास्नात्वानीय गुरून्पिता । नांदीश्राद्धावसानेतुजातकर्मसमाचरेदिति । जातकर्मोत्तरमपितदहःकर्तव्यमाहहारीतः—जातेकुमारे पितृणामामोदात्पुण्यंतदहस्तस्मात्तिलपूर्णानिपात्राणिसहिरण्यानिब्राह्मणानाहूयपितृभ्यःस्वधांकुर्यात्प्रजापतयेचेति । ब्राह्मे—देवाश्चपितरश्चैवपुत्रेजातेद्विजन्मनाम् । आयांतितस्मात्तदहःपुण्यंपूज्यंचसर्वदा । तत्रदद्यात्सुवर्णंचभूमिंगांतुर गंरथं । छत्रंछागंचमाल्यंचशयनंचासनंगृहमिति । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—कुमारजन्मदिवसेविप्रैःकार्यःप्रतिग्रहः । हिरण्य भूगवाश्वादिधान्यशय्यासनादिषु । तत्रसर्वंप्रतिग्राह्यंपक्वान्नंतुविवर्जयेत् । भक्षयित्वातुतन्मोहाद्द्विजश्चांद्रायणंचरेत् । सूतकेतुसकुल्यानामदोषोमनुरब्रवीदिति । पितुःपातित्यादौविशेषमाहाश्वलायनः—पत्यौमृतेवापतितेसंन्यस्तेवाविदे शगे । तद्गोत्रजेनश्रेष्ठेनकार्याःपुंसवनादयः । दीक्षांतेदीक्षितोभर्ताजातकृत्यादिकंचरेत् । पुंसवनादीनिकर्माणित्रीणि श्रेष्ठोनकारयेत् । अकृतेऽन्यकृतेकर्मण्यापत्सुस्वास्थ्यमागतः । दानैर्ब्राह्मणवाक्यैश्चपुत्रकर्मोत्तरंचरेदिति । श्रेष्ठेनेतिता दृशएवप्रतिनिधिरित्येवमर्थम् । दीक्षितेनतुदीक्षाकालेस्वयमपिजातकर्मनकार्यं । नापितत्प्रतिनिधिनान्येन । किंत्ववभृ थांतेविसृष्टदीक्षःस्वयमेवकुर्यादित्यर्थः । श्रेष्ठःकनिष्ठहस्तेनपुंसवनादीनिनकारयेदित्युक्त्याजातकर्मतुकारयेदितिसूच्यते । अकृतइतिनिषिद्धप्रतिनिधिनाकृतमित्यकृततामापन्नंकर्मातिक्रांतंकेनापिनिमित्तेनकंचित्कालंस्वयंकर्तुमसमर्थोपिनान्ये

॥ ५९ ॥

नकारयेत् । स्वास्थ्योत्तरंदानसहितब्राह्मणाशीर्भिःसोत्कर्षपुत्रसंस्कारंकुर्यादित्यर्थः । महारोगार्तस्तुसत्यपिसामर्थ्येस्वयं
जातकर्मनकुर्यात् । रोगार्दितस्तुतत्कालंस्पृशन्नन्येनकारयेत् । यावत्स्वास्थ्यंभवेत्तावन्नाचरेज्जातकक्रियामित्याश्वलायन
वचनात् । जातकर्मानंतरंकर्तव्यमाहवसिष्ठः—दत्वागोभूहिरण्यादिततोलग्नंनिरीक्षयेत् । लग्नमेवप्रशंसंतिज्योतिःशा
स्त्रविदोजनाः । अरिक्तपाणिर्दैवज्ञाच्छृणुयात्पुत्रजन्मनीति । ततश्चदैवज्ञोक्तदुःस्थानस्थितग्रहप्रीत्यर्थंशक्त्युचितदानानि
कुर्यात् । अशक्तःसंकल्पपूर्वकंजपपूजादौब्राह्मणान्नियुंजीतेति ॥ ॥ अथजातकर्मप्रयोगः । पुत्रेजातमात्रेमूलज्येष्ठादौ
अनुत्पन्नस्यतस्यमुखंकुलदेवताकुलवृद्धप्रणामपूर्वकमालोक्यनद्यादावुदङ्मुखःस्नायात् । तदसंभवेगृहेवाहृताभिःशीताभिः
स्वर्णपूताभिरद्भिःस्नायात् । रात्रावनलसंनिधौ । ततोद्विराचम्यप्रागकृतसंध्यावंदनश्चेत्पूर्णसंध्योपासनंकुर्यात् । अथश्वे
तवस्त्रमाल्यादिभिरलंकृतःपवित्रपाणिःअकृतनालच्छेदमपीतस्तन्यमन्यैरस्पृष्टंक्षालितमलंकुमारंमातुरुत्संगेप्राङ्मुखंकार
यित्वास्वयंप्राङ्मुखोदेशादिकीर्तनांते अस्यकुमारस्यगर्भांबुपानजनितसकलदोषनिबर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवै
नोनिबर्हणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंजातकर्मकरिष्ये । तदादौस्वस्तिपुण्याहवाचनंमातृकापूजनंनांदीश्राद्धंचकरिष्ये । हिर
ण्येनजातकर्मांगभूतंपुत्रजन्मनिमित्तकंचाभ्युदयिकंतंत्रेणकरिष्ये । तदादौनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंगणपतिपूजनंकरिष्ये इतिसं
कल्प्यगणपतिपूजनंकुर्यात् । अस्यजातकर्मणःपुण्याहंभवंतोब्रुवंत्वित्यादिप्रयोगः । श्राद्धेचयुग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तंहि
रण्यंस्वाहानममेतिप्रयोगः । ततोमधुसर्पिषीविषममानेमिश्रितेशिलायांनिक्षिप्ययथातयोःसुवर्णरजःसंसर्गोभवति तथा

सुवर्णंसंघृष्यसौवर्णादिपात्रेतत्संभृत्य । प्रतेददामीतिमंत्रस्यहिरण्यगर्भःसवितात्रिष्टुप् कुमारेणमधुसर्पिःप्राशनेवि० ।
ॐ प्रतेददामिमधुनोघृतस्यवेदंसवित्राप्रसूतंमघोनाम् । आयुष्मान्गुप्तोदेवताभिःशतंजीवशरदोलोकेअस्मिन् इतिमंत्रांते
तेनैवहिरण्येनकुमारंपाययित्वातद्धिरण्यंप्रक्षाल्यस्वयमाचम्यतद्धिरण्यंकुमारदक्षिणकर्णेनिधाय मेधांतइतिमंत्रस्यहिरण्य
गर्भःसवितासरस्वत्यश्विनावनुष्टुप् कुमारदक्षिणकर्णेजपेवि० । कर्णसमीपेमुखंनीत्वाजपेत् । मेधांतेदेवःसवितामेधांदे
वीसरस्वती । मेधांतेअश्विनौदेवावाधत्तांपुष्करस्रजाविति । हिरण्यंसव्यकर्णेनिधायतथैवतामृचंजपित्वा शिशोरंसौद
क्षिणेनपाणिनायुगपदभिमृशेत् । अश्माभवेत्यस्यहिरण्यगर्भइंद्रोनुष्टुप् कुमारांसाभिमर्शनेविनियोगः । ॐ अश्माभवपर
शुर्भवहिरण्यमस्तृतंभव । वेदोवैपुत्रनामासिसजीवशरदःशतं । इंद्रश्रेष्ठानिगृत्समदइंद्रस्त्रिष्टुप् कुमारांसाभिमर्शनेवि० ।
ॐ इंद्रश्रेष्ठानिद्रविणानिधेहिचित्तिंदक्षस्यसुभगत्वमस्मे । पोषंरयीणामरिष्टिंतनूनांस्वाद्मानंवाचःसुदिनत्वमह्नाम् । अस्मे
प्रयंधीत्यांगिरसोघौरइंद्रस्त्रिष्टुप् कुमारांसाभिमर्शनेवि० । ॐ अस्मेप्रयंधिमघवन्नृजीषिन्निंद्ररायोविश्ववारस्यभूरेः । अस्मे
शतंशरदोजीवसेधाअस्मेवीरांच्छश्वतइंद्रशिप्रिन् । ततोरक्षायुरभिवृद्ध्यर्थं । अंगादंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे । आत्मा
वैपुत्रनामासिसजीवशरदःशतम् । इतिमूर्धानंत्रिराजिघ्रेदितिबह्वृचः । पारिजातोदाहृतं—रक्षायुषोभिवृद्ध्यर्थमाजिघ्रतिपि

१ सौवर्णेराजतेवापिपात्रेकांस्यमयेथवा । मधुसर्पिर्निषिच्याथहिरण्येनावघर्षयेत् । प्राशयेत्तंहिरण्येनकुमारंमधुसर्पिषी इति । आश्वलाय-
नस्मृतौ अत्रक्रमोऽविवक्षितइतिबह्वृचः ।

तासुतम्। तावन्नामस्मरेत्तस्यतंमाताप्यथपाययेदिति। आचार्यवचोनुसरंतःवृत्तिकृज्जयंतादयस्तु प्रवासादागतस्यैवसूत्रानु
सारेणतत्रिराघ्राणमित्याहुः। तच्चेत्थं। प्रवासादेत्यगृहद्वारिस्थित्वागृहमवेक्षेतगृहान्माबिभीतेति। अथप्रविशेद्गृहानहं
सुमनसःप्रपद्यइति। अथशिवंशग्ममितिमंत्रंसकृदुक्त्वात्रिरनुवीक्षमाणःप्रपद्यकृताचमनोनेकपुत्रश्चेज्ज्येष्ठानुपूर्व्येणशिरःस
र्वतोगृहीत्वात्रिराघ्रायजपेदंगादंगादितिमंत्रं। प्रतिपुत्रंशिरोग्रहणादिजपांतावृत्तिः। एकपुत्रःसकृदेवजपांतंकुर्यात्।
पूर्वमतानुसारेणजातकर्मांतेपिक्रियमाणमाघ्राणमित्थमेवशिरोग्रहणादिजपांतंकर्तुमुचितं। ततोनानानामभ्योभूयसींद
क्षिणांशक्तौपूर्वोक्तदेयांतराणिचदत्वाऽरिक्तपाणिर्दैवज्ञपूजनपूर्वकंजन्मलग्नगतग्रहावधारणंकृत्वा प्रतिकूलग्रहानुकूल्यसि
द्ध्यर्थंविशिष्टदानानिकुर्यात्। जपादिकर्मणिवावृतब्राह्मणान्नियुज्य नालच्छेदंकारयित्वाहिरण्योदकेनमातुर्दक्षिणस्तनंप्रक्षा
ल्यमात्राकुमारंपाययेत्—इमांकुमारोजरांधयतुदीर्घमायुःप्रजीवसे। अस्मैस्तनौप्रयुंजानाआयुर्वर्चोयशोबलमिति केनापि
ब्राह्मणेनपठितमंत्रेण। तमवंतमितिब्राह्मणाआशीर्वादमंत्रंवदेयुः। गृह्यपरिशिष्टेतु—अथजातकर्मपुत्रेजातेपुरान्यैरालं
भादग्निरिंद्रःप्रजापतिर्विश्वेदेवाब्रह्मेत्यनादेशदेवताहुत्वाप्राक्स्विष्टकृतःसर्पिर्मधुप्राशनादिकुर्यादिति। परिशिष्टांतरेतु—
कुमारस्यतुजातस्यअरणींषोडशांगुलाम्। आहृत्यचोत्तरामणींताभ्यामग्नितुमंथयेत्। जुहुयाज्जातकर्मादिपित्र्येऔपास
नेपिवा। तस्मिन्कुमारकर्माणिविवाहांतानिकारयेत्। सगृह्यश्चातऊर्ध्वंस्याद्विधिनानेनसंस्कृतइत्युक्तम्। तस्मिन्मंथनो

१ जपांतामंत्राः।

सं. ११

संo कौo त्पन्ने। अपिवेत्यस्योत्तरार्धेनान्वयः। होमपक्षेनादीश्राद्धांतेजातकर्मांगभूतंहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्यारणिपरिग्रहपूर्वकंम पष्ठीपूo
थितमग्निंलौकिकमग्निंवाव्याहृतिभिःप्रतिष्ठाप्यास्यान्वाधानेचक्षुषीआज्येनेत्यंतेऽग्निमिंद्रंप्रजापतिंविश्वान्देवान्ब्रह्माणमि
॥६१॥ तिप्रधानदेवताआज्येन शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिआज्यभागांतंकृत्वा स्रुवेणाग्नयेस्वाहेत्येवंपंचाहुतीर्हुत्वा मधुसर्पिःप्राशना
द्यंसाभिमर्शनांतंमूर्धाघ्राणांतंवाकृत्वास्विष्टकृदादिकुर्यादितिक्रमः। कुमार्याअपिएतज्जातकर्मामंत्रकंकार्यम्। आवृतै
वकुमार्याइतिसूत्रात्। तूष्णीमेताःक्रियाःस्त्रीणांविवाहस्तुसमंत्रकइतिस्मृतेश्च। इतिकौस्तुभेजातकर्मप्रयोगः॥ ॥
अथजन्मदेवतानांपूजनादि। व्यासः—सूतिकावासनिलयाजन्मदानामदेवताः। तासांयागनिमित्तात्तुशुद्धिर्जन्मनिकीर्ति
तेति। जन्मनिमित्ताशौचेसत्यपीत्यर्थः। प्रथमेहनिषष्ठेवादशमेचैवसर्वदा। त्रिष्वाशौचंनकुर्वीतसूतकेपुत्रजन्मनीति।
चकारात्पंचमाष्टमयोरपि। तच्चप्रथमेनैमित्तिकश्राद्धादौ। दशमेवलिदानान्नदानयोः। इतरत्रतुजन्मदेवतापूजादौ।
वलिदानंतुदशमेह्यन्नदानंप्रशस्यतइति। अन्नदानंचसगोत्रेभ्यः॥ ॥ अथपूजाप्रयोगः। पंचमादिदिनेरात्रेःप्रथमयामे
कुमारस्यपित्रादिराचमनादिदेशकालसंकीर्तनांतेऽस्यबालस्यसमातृकस्यायुरारोग्यसकलारिष्टशांतिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्य
र्थंस्कंदस्यराकादीनांजन्मदानांजीवंतिकायाश्चपूजनंकरिष्येतदादौविघ्नेशपूजनंकरिष्येइतिसंकल्प्य गणेशपूजांषोडशोप ॥६१॥
चारैःकृत्वाप्रार्थयेत्। लंबोदरमहाभागसर्वोपद्रवनाशन। त्वत्प्रसादादविघ्नेशचिरंजीवतुवालकइति। ततःकुड्यादिलि
खितप्रतिमासुतंदुलपुंजेषुवाजन्मदाः जीवंत्यपरनाम्नींषष्ठीं स्कंदं राकामनुमतिंसिनीवालींकुहूंखड्गादिषुभगवतींचषोडशो

पचारैःपूजयेत् । जन्मदाभ्योनमइतिनाममंत्रेणजन्मदानामावाहनादि । आयाहिवरदेदेविमहाषष्ठीतिविश्रुते । शक्तिभिःसहबालंमेरक्षजागरवासरे । इतिषष्ठ्यावाहनम् । शक्तिस्त्वंसर्वदेवानांलोकानांहितकारिणी । मातर्बालमिमंरक्षमहाषष्ठिनमोस्तुते । इतीतरोपचाराणांतस्यैसमर्पणम् । क्षेत्रपालनमस्तुभ्यंसर्वशांतिफलप्रद । बालस्यविघ्ननाशार्थंगृहाणेमंबलिंशुभम् । इतिक्षेत्रपालबलिंदद्यात् । जीवंतिकाप्रीत्यर्थंबलिंदत्वा । भूतप्रेतपिशाचाद्यागंधर्वारक्षसांगणाः । शुभंकुर्वंतुतेसर्वेममगृह्णंत्विमंबलिम् । नवग्रहबलीन्दत्वाअष्टलोकपालेभ्योमाषभक्तबलीन्दद्यात् । ततस्तस्याःप्रार्थनम् । जननीसर्वभूतानांबालानांचविशेषतः । नारायणीस्वरूपेणबालंमेरक्षसर्वदा । भूतप्रेतपिशाचेभ्योडाकिनीयोगिनीषुच । मातेवरक्षबालंमेश्वापदेपन्नगेषुच । गौरीपुत्रोयथास्कंदःशिशुत्वेरक्षितःपुरा । तथाममाप्ययंबालःषष्ठिकेरक्ष्यतांनमइति । उक्तदिनेषुपूजितदेवताप्रीत्यर्थंब्राह्मणेभ्योयथाचारंतांबूलदक्षिणादिदद्यात् । पक्वान्नभिन्नदानप्रतिग्रहयोर्नदोषः । इति जन्मदादिपूजनं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथाशौचकर्तव्यनिर्णयः । भारद्वाजः—सूतकेमृतकेकुर्यात्प्राणायाममंत्रकम् । तथामार्जनमंत्रांस्तुमनसोच्चार्यमार्जयेत् । गायत्रींसम्यगुच्चार्यसूर्यायार्घ्यंनिवेदयेत् । मार्जनंतुनवाकार्यमुपस्थानंनचैवहीति । पैठीनसिः—सूतकेसावित्र्याजलंप्रक्षिप्यप्रदक्षिणंकृत्वासूर्यंध्यायन्नमस्कुर्यादितिप्राप्तायाःसावित्र्याःपुनर्वचनंस्पष्टोच्चारणार्थम् । विष्णुः—आशौचेहोमदानप्रतिग्रहस्वाध्यायानिवर्तंते नाशौचेकस्यचिदन्नमश्नीयादिति । अत्रहोमोवैश्वदेवाख्यः । पंचयज्ञविधानंतुनकुर्यान्मृति

जन्मनोरितिस्मृत्यंतरात् । नतुअग्निहोत्रोपासनाख्यः । वैतानोपासनाःकार्याःक्रियाश्चश्रुतिचोदिताइतियाज्ञवल्क्योक्तेः । कर्मवैतानिकंकार्यंस्नानोपस्पर्शनात्स्वयमितिहारीतोक्तेश्च । वैतानिकग्रहणमौपासनहोमोपलक्षणार्थम् । तस्यापिश्रौतत्वेनमिताक्षरोक्तेः । स्नानाचमनेचतात्कालिके । अग्निहोत्रस्यहोमार्थंशुद्धिस्तात्कालिकीभवेदितिगोभिलोक्तेः । स्थालीपाकपिंडपितृयज्ञादिस्मार्तंतु आशौचेप्यन्यद्वाराकारयेत् नत्यजेन्नापिस्वयंकुर्यात् । सूतकेतुसमुत्पन्नेस्मार्तंकर्मकथंभवेत् । पिंडयज्ञंचरुंहोमंसगोत्रेणकारयेदिति । एतच्चप्रथमारंभोत्तरं । होमऔपासनहोमः सोऽसगोत्रेणापिकारणीयइत्याशयेनतदुक्तिः । नतुतत्रापिनियमः अग्निहोत्रतुल्यत्वात् । अन्येतुस्थालीपाकादिवदौपासनहोमेऽप्यन्यकर्तृत्वनियममंन्यंते । काम्यस्यापिप्रतिसवंपुलस्त्यः—सद्यःशौचमित्यनुवृत्तौ सांनिहित्यमुपस्पृश्यराहुग्रस्तेदिवाकरे । सत्रधर्मप्रवृत्तस्यदानकर्मफलैषिणइतिसंनिहिततीर्थेस्नात्वाराहूपरागेकाम्यदानंकुर्यात् । तथासन्नप्रवृत्तोपिइतिव्याख्यातंपारिजाते । तथाबृहस्पतिः—कन्याविवाहेसंक्रांतौसूतकंनकदाचनेति । जमदग्निः—सूतकेमृतकेवापिजाह्नव्याःसलिलेस्थितः । नाभिमात्रेजलेस्थित्वाकुर्याद्दानजपादिकमिति । एतदुभयंकाम्यविषयमपीत्यपितत्रैवोक्तम् ॥ ॥ अथसूतिकाशुद्धिः । द्विजातेःसूतिकायास्याद्दशाहेनतुशुद्ध्यति । त्रयोदशेह्निसंप्राप्तेऽशुद्धाशुद्ध्यत्यसंशयमिति । अशुद्धाशूद्रा । अस्पृश्यत्वनिवृत्तिरत्रोच्यते । कर्मानधिकारस्तुतत्तद्वर्णोचिताशौचांतेसर्वेषांनिवर्तते । द्विजातिस्त्रीणांतुपुत्रप्रसूनांविंशतिरात्रांतेकन्याप्रसूनांतुमासांतइतिसंक्षेपः । इत्याशौचकर्तव्यादिनिर्णयः ॥ ॥ ॥ ॥

अथजननशांतयः ॥ तत्रादौगोप्रसवउच्यते । गर्गः—पित्ररिष्टेसुतारिष्टेमात्ररिष्टेतथैवच । प्रायश्चित्तंततःकुर्यात्तत्तद्दोषस्यशांतये । तादृशनक्षत्रोत्पत्त्यासूचितेपित्राद्यरिष्टेतत्तद्दोषशांत्यैतत्तत्प्रायश्चित्तंकुर्यादित्यर्थः । पौष्णाश्विन्योर्गुरौसार्पमघाचित्रेंद्रमूलभे । एषुऋक्षेषुजातस्यकुर्याद्गोजननंतथा । जन्मर्क्षेवात्रिजन्मर्क्षेशुभवारेशुभेदिने । कृत्वाभ्यंगादिकंसर्वंगृहालंकारपूर्वकम् । गोमयेनोपलिप्याथगृहस्यैशानभागके । पंकजंकर्णिकायुक्तंरजोभिःश्वेतवर्णकैः । व्रीहिंस्तत्रविनिक्षिप्ययथावित्तानुसारतः । नवशूर्पेतुतन्मध्येरक्तवस्त्रंप्रसारयेत् । स्थापयित्वाशिशुंतत्रपुनःसूत्रेणवेष्टयेत् । प्राङ्मुखंतमवाक्पादंतिलगर्भगतंशिशुम् । गोमुखंदर्शयित्वातुपुनर्जातंतुगोर्मुखात् । विष्णुर्योनिमितिसूक्तेनगव्येनस्नापयेच्छिशुम् । गवामंगेषु[1]मंत्रेणगवामंगेषुसंस्पृशेत् । विष्णोःश्रेष्ठेनमंत्रेणगोप्रसूतंतुबालकम् । आचार्यस्तु[2]समादायपश्चान्मात्रेददेत्तदा । माताजघन्यभागस्थाशिशुमानीयतन्मुखात् । ततःपित्रेतदादद्यात्ततोमात्रेप्रदापयेत् । वस्त्रेन[3]वेचसंस्थाप्यपुत्रस्यमुखमीक्षयेत् । गोमूत्रंगोमयंक्षीरंदधिसर्पिश्च[4]संयुतम् । आपोहिष्ठादिभिर्मंत्रैरभिषिंचेत्ततःशिशुम् । मूर्ध्निचाघ्रायतंपुत्रंतन्मंत्रेणतदापिता । अंगादंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे । आत्मावैपुत्रनामासिसजीवशरदःशतमिति । मूर्धनित्रिरवघ्रायतंशिशुंस्थापयेत्ततः । पुण्याहंवाचयेत्पश्चाद्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः । दारिद्रायाथविप्रायतांगामभ्यर्च्यदापयेत् । गोवस्त्रस्वर्णधान्यानिदद्यादर्कादितःक्रमात् । यथाशक्तिधनंदद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्तदापिता । ततोहोमंप्रकु

१ गोवामांगेषु. । २ साचार्यस्तुसमादायपश्चान्मात्रेददेत्पिता. । ३ वस्त्रंस्थाप्यपितास्याथ. । ४ सर्पिःकुशोदकम् ।

र्वीतस्वस्वशाखोक्तमार्गतः । उल्लेखनं[1]ततःकुर्यादाज्यभागांतमेवच । होमस्यैशानदिग्भागेधान्योपरिशुभंघटम् । पंचगव्यंघटेस्थाप्यतिलांस्तत्रविनिक्षिपेत् । क्षीरद्रुमकषायांश्चपंचरत्नानिनिक्षिपेत् । वस्त्रयुग्मेनसंछाद्यगंधादिभिरथार्चयेत् । विष्णुंवरुणमभ्यर्च्य[2]प्रतिमांचविधानतः । प्रतिमांयक्ष्मघ्नः अग्नेतद्देवत्यहोमविधानात् । चकाराच्चेतिकेचित् । तन्न । विष्णवादिपूजायांप्रतिमानियमसंभवे अपूर्वपूजांतरविधिकल्पनस्यान्याय्यत्वात् चकारस्यविधानशब्दोक्ततत्तदुचितेतिकर्तव्यतानिरूपितसमुच्चयार्थत्वात् । यतइंद्रादिभिर्मंत्रैःकुंभंस्पृष्ट्वाभिमंत्रयेत् । दधिमध्वाज्ययुक्तेनहोमंकुर्याद्विधानतः । आपोहिष्ठेतितिसृभिरप्सुमेसोमइत्यथ । तद्विष्णोःपरमंपदमक्षीभ्यामितिसूक्ततः । ऋग्भिराभिःप्रत्यृचमष्टाविंशतिसंख्यया । अशक्तावष्टसंख्यंवादधिमध्वाज्यसंयुतम् । आदित्यादिग्रहाणांचहोमंकुर्यात्समंत्रकम् । इतिगोप्रसवविधिः ॥

अथप्रयोगः ॥ बालस्यजन्मर्क्षेतदारभ्यगणनेनदशमैकोनविंशयोर्वारनक्षत्रयोस्तदसंभवेदेवनक्षत्रादियुक्तेशुभदिनेवाकृताभ्यंगस्नानोगृहमुपलेपनादिनालंकृत्यसभार्योऽस्यबालकस्याऽमुकदुष्टकालोत्पत्तिसूचितारिष्टनिरसनद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंगर्गोक्तांगोमुखप्रसवाख्यांशांतिंकरिष्ये तदंगत्वेनगणेशपूजांकरिष्येइतिसंकल्प्यतंसंपूज्याचार्यवरणंतत्पूजनंचकुर्यात् । आचार्योयदत्रसंस्थितमितिसर्षपविकिरणंशुचीवइतिपंचगव्येनापोहिष्ठेत्यद्भिश्चदेशप्रोक्षणंस्वस्त्ययनंतार्क्ष्यमितिप्रार्थनंचविधाय गृहस्यैशानभागेगोमयेनोपलिप्यश्वेतरजोभिःकर्णिकायुक्तंपंकजंकृत्वातत्रव्रीहीन्निक्षिप्यतेषुशूर्पं[3]तस्मिन्रक्तवस्त्रंप्र

१ उल्लेखनादिकंकृत्वाथाज्यभागांतमाचरेत् । २ प्रतिमायां । ३ शूर्पेप्रागग्रे ।

सार्यतत्रतिलविकिरणंचकृत्वातत्रप्राङ्मुखंमवाक्पादंशिशुंनिधायसशिशुशूर्पंसूत्रेणवेष्टयित्वातस्मिन्गोमुखसांनिध्यंकृत्वा। विष्णुर्योनिमितिसूक्तंस्यत्वष्टाविष्णुरनुष्टुप् सूक्तेनजन्मचिंतनंकृत्वा तेनैवावृत्त्यापंचगव्येनशिशुंस्नापयित्वा । गवामंगेषु तिष्ठंतिभुवनानिचतुर्दश । यस्मात्तस्माच्छिवंमेस्यादिहलोकेपरत्रचेतिगोःसर्वांगेषुवामांगेष्वेववास्पृशेत् । ततआचार्यो (विष्णोःश्रेष्ठेनेत्यस्यत्वष्टाविष्णुरनुष्टुप् बालादानेवि०) विष्णोःश्रेष्ठेनेतिशिशुंगृहीत्वामात्रेदद्यात् । मातातुबालमादाय गोमुखसमीपादानीयतत्पश्चिमभागस्थासती पित्रेदद्यात् । ततःपितामात्रेदत्त्वापुनरादाय। नवेवस्त्रेशिशुंस्थाप्याच्छादन मपसार्यपुत्रमुखेक्षणंकुर्यात् । ततःपंचगव्येनाचार्यःशिशुंप्रोक्षेत् आपोहिष्ठेतितिसृभिः । आसामांबरीषःसिंधुद्वीपआपो गायत्रीअभिषेकेवि० ॐ आपोहिष्ठामयोभुवः० ऋचः ३ । ततःपिताहस्तद्वयेनपरिग्रहणपूर्वकं (अंगादंगाद्धिरण्यगर्भो धातानुष्टुपअवघ्राणेवि०) अंगादंगादितिमंत्रेणशिशोर्मूर्धनित्रिरवघ्रायस्थानेशिशुस्थापनंकृत्वा शाखाध्यायिभिःस्वशाखो क्तविधिनापुण्याहवाचनंकुर्यात् । ततआचार्योगोर्दरिद्रब्राह्मणस्यचपूजनपूर्वकंतस्मैतद्दानंविधिनाकारयेत् । ततोयजमानो वस्त्रस्वर्णधान्यानियथाशक्त्यार्कादिप्रीत्यर्थंआचार्यायदत्त्वान्येभ्योब्राह्मणेभ्योभूयसींदक्षिणांदद्यात्।ततआचार्यःगोमुखप्र

१ दक्षिणदिक्पादं । २ सूक्तस्येत्यत्रतिसृणामितिशां. र. । ३ जन्मचिंतनेस्नापनेचवि० । ४ तत्र विष्णुवरुणयक्ष्माणःप्रीयंतां । कृतगोजनन कर्मणेस्वस्तीतिविशेषः । एतदसंभवेतुक्तस्यास्यगोमुखप्रसवस्य पुण्याहंभवंतोब्रुवंतु एवंस्वस्ति ऋद्धिं श्रीः कल्याणमितित्रिस्त्रिर्वाचयित्वेतिशां. र. ।

सत्रशांतिहोमंकरिष्येइतिसंकल्प्यस्थंडिलाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतेऽर्कादिग्रहाणामावाहनंकृत्वान्वाधानंकुर्यात् । चक्षुषीआ ज्येनेत्यंतेत्रप्रधानंअपःद्वादशोत्तरशतसंख्याभिर्दधिमध्वाज्याहुतिभिर्द्वात्रिंशत्संख्याभिर्वा । विष्णुंअष्टाविंशतिसंख्याभि र्दधिमध्वाज्याहुतिभिःअष्टाभिर्वा । यक्ष्माणंअष्टषष्ट्यधिकशतसंख्याभिर्दधिमध्वाज्याहुतिभिःअष्टचत्वारिंशत्संख्या भिर्वा । अर्कादीन्प्रत्येकंअष्टाविंशतिसंख्याभिर्दधिमध्वाज्याहुतिभिःप्रत्येकमष्टाभिर्वा । शेषेणेत्याद्याज्यभागांतेस्थंडिल स्यैशानदिशिग्रहपीठोत्तरतोमहीद्यौरित्यादिविधिनाधान्योपरिघटस्थापनंकृत्वातस्मिन्पंचगव्यंतिलान्क्षीरद्रुमकषायान् पंचरत्नानिक्रमेणनिक्षिप्यवस्त्रयुग्मेनसंछाद्यगंधपुष्पादिभिःकलशमभ्यर्च्यकृताग्न्युत्तारणप्रतिमयोर्विष्णुवरुणौपूजयेत् । तद्विष्णोरितिमेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री । तत्त्वायामिशुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् गोप्रसवप्रधानपूजनेवि० ॐ तद्विष्णोःप० ऋक् ॐ तत्त्वायामिब्रह्मणा० ऋक् । पूजांतेकुंभंस्पृष्ट्वाभिमंत्रयेत् । यतइंद्रेतिषण्णांभर्गइंद्रोबृहतीसमानांसतोबृहती पंक्तिःकुंभाभिमंत्रणेवि० ॐ यतइंद्रभयामहे० ऋचः ६ । ततआचार्यःस्रुवेणदधिमध्वाज्यहोमंकुर्यात् । आपोहिष्ठेति तिसृणांसिंधुद्वीपआपोगायत्रीगोप्रसवप्रधानहोमे० । सत्यपिहोमस्यवारुणत्वेऽब्धइत्येवत्यागः पार्वणहोमेपूर्णमासायेद मितिवत् । अप्सुमे० ऋष्यादिपूर्ववत् । (अप्सुमेसिंधुद्वीपआपोगायत्री । गायत्रीकुतः । अप्स्वग्नेसधिष्ठवाप्सुमेसोमो

१ अग्नेःपूर्वेऽधिप्रत्यधिदेवतारहितकेवलग्रहाणमेवात्रावाहनपूजनहोमाःसिंधावुक्ताः । २ अत्रषट्पात्रासादनंदधिमध्वाज्येनसहाज्यस्यपर्यग्नि- करणंच । ३ अत्र शां. र. अक्षीभ्यामित्यस्यविवृहायक्ष्मानुष्टुप्यक्ष्मावाहनेवि० अक्षीभ्यांते० इतियक्ष्माणंचावाह्यसंपूज्य यक्ष्मपूजनंनेत्येकेइति ।

अत्रवीदित्यस्मिन्सूत्रेपूर्वस्यागायत्रीत्वात्तत्साहचर्यादुत्तरापिगायत्र्येवगृहीतव्येतिवृत्तिकृल्लेखनाद्यथोत्तरागायत्रीगृह्यते । अत्रतुविधिवाक्येसंघट्टसपाठाद्गायत्रीग्राह्येतिकिंवक्तव्यं । अतएवनानुष्टुभोग्रहणं । तद्विष्णोरितिमेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री गोप्रसवप्रधानहोमेवि० ॐ तद्विष्णोः० विष्णवइदं० । अक्षीभ्यांतइतिपण्णांविवृहायक्ष्मानुष्टुप्गोप्रसवप्र० । ॐ अंक्षीभ्यांतेनासिकाभ्यां० १ । ग्रीवाभ्यस्त० २ । आंत्रेभ्यस्ते० ३ । ऊरुभ्यांते० ४ । मेहनाद्वनं० ५ । अंगादंगाल्लो० ६ । यक्ष्मणइदं० । ततआकृष्णेनेत्यादिभिर्दध्यादिहोमः । सवित्रेसोमायेदमितित्यागःसर्वत्र । प्रत्यृचंअष्टाविंशतिरष्टौवाहुतयः । प्रणीताप्रणयनसंस्थाजपांतेपरिस्तरणविसर्जनादि । आचार्याययथाशक्तिदक्षिणांदत्त्वास्थापितदेवतानामुत्तरपूजाविसर्जनांतेतत्प्रतिमामाचार्यहस्तेप्रतिपाद्याग्निंसंपूज्यविभूतिधारणांतेगच्छगच्छेतितंविसृज्यदशत्रीन्वाब्राह्मणान्भोजयेत् कर्मणःसंपूर्णतांवाचयित्वेश्वरार्पणंकुर्यात् ॥ इतिगोप्रसवप्रयोगः ॥ ॥ ॥ ॥

अथकृष्णचतुर्दशीजननशांतिः । गर्गः—कृष्णपक्षेचतुर्दश्यांप्रसूतेःषड्विधंफलम् । चतुर्दशींचषड्भागांकुर्यादादौशुभंस्मृतम् । द्वितीयेपितरंहंतितृतीयेमातरंतथा । चतुर्थेमातुलंहंतिपंचमेवंशनाशनम् । षष्ठेतुधनहानिःस्यादात्मनोवंशनाशनम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेनशांतिंकुर्याद्विधानतः । आचार्यंवरयेद्धीमान्पुत्रदारसमान्वितम् । ब्राह्मणानृत्विजश्चैवस्वस्तिवाचनपूर्वकम् । रुद्रादिदेवतातेस्याः[2]कर्षमात्रसुवर्णतः । तदर्धार्धेनवाकुर्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः । प्रतिमांकारयेच्छं

१ मूलेसूक्तइतिदर्शनादत्रयक्ष्महोमेसूक्तावृत्तिरेवेष्टा । तंत्रावृत्तिस्तुनदुष्यति शां. र. । २ तस्याश्चतुर्दश्याः ।

भोःसर्वलक्षणसंयुताम् । वृषभेचसमासीनंवरदंशूलपाणिनम् । शुद्धस्फटिकसंकाशंश्वेतमाल्य॰वरान्वितम् । त्र्यंबकेणमंत्रेणपूजांकुर्याद्विधानतः । स्थापयेच्चतुरःकुंभांश्चतुर्दिक्षुयथाक्रमम्[1] । पुण्यतीर्थजलोपेतान्धान्यस्योपरिविन्यसेत् । तन्मध्येस्थापयेत्कुंभंशतच्छिद्रसमन्वितम् । पंचमृत्पंचरत्नानिपंचत्वक्पंचपल्लवान् । पंचधान्यंसुवर्णंचतत्तन्मंत्रैर्विनिक्षिपेत् । शतौषधानिनिक्षिप्यश्वेतवस्त्रैश्चवेष्टयेत्[2] । सर्वेसमुद्राःसरितस्तीर्थानिजलदानदाः । आयांतुयजमानस्यदुरितक्षयकारकाः । आवाह्यवारुणैर्मंत्रैरनेनचविधानतः । इमंमेवरुणेत्यनयातत्त्वायामीत्यृचातथा । त्वंनोअग्नइत्यनयासत्वंनइतिमंत्रतः । आग्नेयकुंभमारभ्यपूजांकुर्याद्यथाक्रमात् । आनोभद्राख्यसूक्तंचभद्राअग्नेश्चसूक्तकम् । जप्त्वापुरुषसूक्तंचकद्रुद्रंतुक्रमाज्जपेत् । ईश्वरस्या[3]भिषेकंचग्रहपूजांचकारयेत् । ईश्वरस्यरुद्रस्य । पूजाकर्मसुनिर्वर्त्यहोमंकुर्याद्विधानतः । ग्रहस्येशानदिग्भागेकुंडंकुर्याद्विधानतः । विस्तारायामखातंचअरत्निद्वयसंमितम् । कुंडकंठंपरित्यज्यसमंतादंगुलंक्रमात् । मेखलोच्छ्रायविस्तारौचतुस्त्रिद्व्यंगुलैःक्रमात् । पश्चिमेमध्यभागेतुयोनिं[4]कुर्याद्विधानतः । समिदाज्यचरूंश्चैवतिलमाषांश्चसर्षपैः[5] । अश्वत्थप्लक्षपालाशसमिद्भिःखादिरैःशुभैः । अष्टोत्तरसहस्रंवाअष्टोत्तरशतंतुवा । अष्टाविंशतिमेतैश्चहोमंकुर्यात्पृथक्पृथक् ।

१ आग्नेयीमारभ्यविदिक्ष्वित्यर्थः । २ सुरभीणिचपुष्पाणिश्वेतानिपरिवेष्टयेदित्यन्यत्राधिकं । ३ ईश्वरस्यपूर्वस्थापितेश्वरप्रतिमायाः । ४ योनिंषडंगुलांतिर्यक्द्वादशांगुलदैर्घ्यकाम् । अश्वत्थदलसंकाशांकिंचिन्निम्नायतांशुभाम् । कुर्यादाधारपर्यन्तंस्वगृह्योक्तविधानतः । ५ सर्षपैःसहितास्तिलमाषाग्राह्याइत्यर्थः ।

त्र्यंबकेणमंत्रेणतिलान्व्याहृतिभिःक्रमात् । ग्रहा[1]एवंचहोतव्याअस्मदुक्तविधानतः । एवंक्रमेणहोतव्यंहोमशेषंसमाप
येत् । सर्वालंकारयुक्तानांत्रयाणामभिषेचनम् । त्रयाणांमातृपितृबालकानाम् । चतुर्भिःकलशैरद्भिर्बृ[2]हत्कुंभसमन्वितम् ।
धौतांबराणिधृत्वाथकुर्यादाज्यावलोकनम् । पूर्णाहुतिंचजुहुयाद्यजमानःसमाहितः । तत्सर्वंपरयाभक्त्याईश्वरायनिवे
दयेत् । सर्वालंकारसंयुक्तांसवत्सांगांपयस्विनीम् । प्रतिमांवस्त्रयुग्मंचआचार्यायनिवेदयेत् । ईश्वरप्रीतयेशक्त्याकुर्या
द्ब्राह्मणभोजनम् । अन्येषांचैवसर्वेषांकुर्याद्ब्राह्मणभोजनं । तस्मादनेनविधिनावित्तशाठ्यविवर्जितः । एवंयःकुरुतेशांतिं
सर्वपापैःप्रमुच्यते । सर्वान्कामानवाप्नोतिस्थिरजीवीसुखीभवेदिति ॥ ॥ अथकृष्णचतुर्दशीजननशांतिप्रयोगः ।
दे[3]शकालौसंकीर्त्यअस्यशिशोःकृष्णचतुर्दश्यांअमुकांशजननसूचितसर्वारिष्टनिरसनद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंसग्रहमखांकृष्ण
चतुर्दशीजननशांतिंकरिष्ये । तदंगत्वेनगणपतिपूजनंस्वस्तिपुण्याहवा[4]चनंआचार्यर्त्विग्वरणंचकरिष्ये । वृतानांपूजनं ।
अग्न्युत्तारणं । आचार्यःकर्मकरिष्येइतिसंकल्प्य यदत्रसंस्थितमित्यादिस्वस्त्ययनंतार्क्ष्यमित्यंतेस्थंडिलपूर्वभागेमहीद्यौरि
त्यादिमंत्रावृत्त्यापदार्थानुसमयेनमध्येशतच्छिद्रं तस्यआग्नेय्यादिविदिक्षुचतुरःकलशांश्चसंस्थाप्य शतच्छिद्रेस्योनापृथिवी
तिपंचमृदः अश्वेत्थेवइतिपंचपल्लवान् सहिरत्नानीतिपंचरत्नानि रुवतिभीमोवृषभस्तविष्ययेतिपंचत्वचः ओषधयःसमि

२ ग्रहाणांचैवहोतव्या । २ शतच्छिद्रोबृहत्कुंभः । ३ चतुर्दश्याद्वितीयतृतीयांशयोरुत्पत्तौगोमुखप्रसवंकृत्वा । ४ अत्रनांदीश्राद्धम
प्यावश्यकम् ।

तिपं[1]चधान्यानि हिरण्यरूपइतिसुवर्णं याओषधीरितिसर्वौषधीः शतावरींनिक्षिप्ययुवासुवासाइतिश्वेतवस्त्रैःसंवेष्ट्य पूर्णा
दर्वीतिपूर्णपात्रनिधानांतेरुद्रप्रतिमांकर्षतदर्धतदर्धान्यतरपरिमितहेमनिर्मितांवराभयांकितहस्तद्वयांवृषभारूढां[2]स्थापयि
त्वा त्र्यंबकंवसिष्ठोरुद्रोनुष्टुप् रुद्रपूजनेविनि० ॐ त्र्यंबकंयजामहे० ऋक् १ । शुद्धस्फटिकसंकाशंश्वेतमाल्यांबरावृतं
ध्यात्वा एकादशिन्यभिषेकघटितोपचारैरुद्रंसंपूज्य आग्नेय्यादिचतुर्षुकलशेषुगंधद्वारामितिगंधंओषधयइतियवान्अश्व
त्थेवइतिपंचपल्लवान् कांडात्कांडादितिदूर्वाः सहिरत्नानीतिपंचरत्नानि हिरण्यरूपइतिहिरण्यं याःफलिनीरितिफलम्
युवासुवासाइतिवस्त्रवेष्टनं पूर्णादर्वीतिपूर्णपात्रनिधानं एतावत्कांडानुसमयेनकृत्वा इमंमेवरुणइतिसर्वेसमुद्राइतिचस
मुद्रादिसहितंवरुणमावाहयेत् । इमंमेवरुणशुनःशेपोवरुणोगायत्री वरुणावाहनेवि० ॐ इमंमेवरुण० समुद्रादिसहितं
वरुणंसंपूज्य । उत्तरकलशेष्वपिसमुद्रादिसहितवरुणपूजनेक्रमेण तत्त्वायामि० त्वंनोअग्ने० सत्वंनोअग्ने० इत्यादयो
मंत्राः । तत्त्वायामिशुनःशेपोवरुणस्त्रिष्टुप् ॐ तत्त्वायामि० ऋक् १ । त्वंनोअग्नेइत्यस्यगौतमोवामदेवोऽग्नीवरुणौ
त्रिष्टुपपूजनेवि० ॐ त्वंनोअग्ने० ऋक् १ । सत्वंनोअग्नइत्यस्यवामदेवोग्नीवरुणौत्रिष्टुपपूजने० ॐ सत्वंनोअग्नेवमोभवो०
ऋक् १ । सर्वपूजांतेदेवदानवइतिप्रतिकलशंप्रार्थना । तत्रक्रमेणचतुर्षुकलशेषुसूक्तजपः । आनोभद्राइतिदशर्चस्यसूक्त

१ व्रीहियवगोधूममाषतिलान् । २ स्थंडिलात्पूर्वतःपीठादौरुद्रमावाह्य तत्प्राच्यामैशान्यामुदीच्यांवाविधिवत्कुंभपंचकस्थापनमुक्तंमयूखेतत्र
शतच्छिद्रे नपूर्णपात्रंकिंतुकेवलंद्रव्यप्रक्षेपः । मूलानुगुण्याद्युक्तंचैतत् ।